

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ISSN 2708-9827 (online)

ISSN 0201-419X (print)

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2023.98>

КУЛЬТУРА СЛОВА

CULTURE

OF THE WORD

Збірник наукових праць

Заснований у 1967 р.

Випуск 98

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
Київ 2023

Засновники:

Національна академія наук України,
Інститут української мови.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 11864 – 735Р від 19.10.2006.

Включено до переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України від 29.06.2021 № 735).

Відповідальна за випуск – С.П. Бибик.

Редакційна колегія:

О.П. Левченко (головний редактор), С.Я. Єрмоленко (заступник головного редактора), С.П. Бибик (заступник головного редактора), А.Ю. Ганжа (відповідальний секретар), Б. Беднаржікова (Чехія), П.І. Білоусенко, Л.П. Васильєва, С.О. Вербич, К.Г. Городенська, П.Ю. Гриценко, І.А. Казиминова, Я.В. Капранов, Є.А. Карпіловська, Т.А. Коць, М.В. Мамич, О.Г. Межов, З.О. Пахолок, С.О. Соколова, Г.М. Сюта, В.П. Шульгач.

До друку рекомендувала вчена рада Інституту української мови НАН України (протокол № 7 від 27 червня 2023 року).

Науковий збірник складають статті, присвячені пам'яті видатного українського письменника і громадського діяча, активного учасника руху за утвердження державного статусу української мови – *Дмитра Павличка* (1929–2023), а також важливим питанням динамічних змін у сучасній українській літературній мові та проблемам її історії.

Традиційна рубрика «Слово в художньому творі» об'єднала дослідження фольклорного струменя в сучасній поетичній мовотворчості, лінгвісофської інтерпретації мовистилію Ліни Костенко, метамовний рефлексій інтелектуальної прози В. Домонтовича.

Матеріали розділу «Мова і час» відображають розвиток суспільно-політичної афористики, лексики української літературної мови на тлі масштабної вірусної епідемії 2019–2022 років і в період російсько-української війни від 2022 року. Звернуто увагу на явища поліморфізму релігійного та публіцистичного стилів.

Автори статей, об'єднаних у рубриці «Мовна норма: стає і змінне», зосередили увагу на новітніх проблемах культури мови у фахових дискурсах (навчально-освітньому, науково-економічному).

Дослідження під гаслом «З історії української культури та писемності» знайомлять читачів із версіями етимології та лексико-семантичного розвитку номінацій з коренем *жид-*, звертають увагу на проблеми становлення фонетичної норми української літературної мови у зв'язку з мовною практикою П. Куліша, відкривають для філологів постать Миколая Крушевського в контексті дискусії другої половини XIX століття про самостійність української мови

До видання увійшли також консультації з культури мови та практики слововживання в науково-освітній та інформаційній сферах.

Адреса редакції:

Інститут української мови Національної академії наук України,
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001.
Тел.: 278-4281, 279-1885;
e-mail: kultura-slova@ukr.net

ЗМІСТ

«Я ВІРЮ В ДУХ, ЩО ПЕРЕХОДИТЬ В ДУХ, ЖИВЕ НАДІЙНО В МИСЛІ, В ПЛОТІ СЛОВА» (МОВОТВОРЧІСТЬ ДМИТРА ПАВЛИЧКА)

<i>Бобух Надія</i> «Ненависть і любов – неначе крила...» (опозиції в поетичному словнику Дмитра Павличка)	7
<i>Тележкіна Олеся</i> Мовно-художня організація рубаї Дмитра Павличка: лінгвостилістичний вимір	16

СЛОВО В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

<i>Єрмоленко Світлана</i> Мислеобраз <i>МОВА</i> в художній прозі Ліни Костенко	27
<i>Данилюк Ніна</i> Фольклорні джерела пісенних текстів у часи російсько-української війни.....	42
<i>Саєвич Ірина</i> Ното loquens у метамовній рефлексії В. Домонтовича.....	57

МОВА І ЧАС

<i>Глуховцева Катерина, Глуховцева Ірина</i> Виклики «мовного питання» в Україні (на матеріалі афоризмів і сентенцій Т. Марусика про мову).....	69
<i>Кононенко Ольга</i> Розширення лексичного складу мови в період російсько-української війни 2022–2023 рр.....	84
<i>Коць Тетяна</i> До проблеми взаємодії релігійного і публіцистичного стилів української літературної мови.....	96
<i>Мамич Мирослава</i> Семантико-стилістична транспозиція прикметників <i>вірусний / віральний</i>	108
<i>Ганжа Ангеліна</i> Жанрово-стильова специфіка українських буктрейлерів на книги про війну.....	121

МОВНА НОРМА: СТАЛЕ І ЗМІННЕ

<i>Бибик Світлана</i> Динаміка пунктуаційної норми в освітньому медійному дискурсі: примхи двокрапки.....	137
<i>Черемська Ольга</i> Відхилення від чинних норм у наукових економічних текстах	149

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПИСЕМНОСТІ

<i>Вербич Святослав</i> Антропоніми з основою жид- у слов'янському мовному просторі: ареал, структура, етимологія	161
<i>Кумеда Олена</i> Про мовну практику П. Куліша. Репрезентанти /o/ – /a/	177
<i>Пахолок Зінаїда</i> Миколай Крушевський у мовному просторі України.....	188

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

Буктрейлер і тизер (<i>А. Ганжа</i>)	198
Газуватий – газоподібний (<i>Н. Яценко</i>).....	201
Головна думка / основна думка (<i>С. Бибик</i>).....	202
<i>Гугл-, веб-, клас-</i> пишемо разом чи з дефісом? (<i>С. Бибик</i>)..	203
Інтернет, інтернет та інтернет-джерела (<i>Т. Коць</i>)	204
Книга = книжка? (<i>С. Бибик</i>).....	205
Кожен, кожний (<i>С. Бибик</i>).....	208
<i>Кросенс</i> чи <i>кроссенс</i> ? (<i>С. Бибик</i>).....	210
<i>Мережний</i> чи <i>мережевий</i> (<i>Є. Карпіловська</i>).....	211
Річниця, роковини (<i>С. Бибик</i>)	213
Сиквел (<i>А. Ганжа</i>)	215
Спойлер (<i>А. Ганжа</i>).....	216
Сторітелінг (<i>С. Бибик</i>).....	217
Стояча вода чи водостій? (<i>Н. Яценко</i>).....	219
Хьюдагогіка / х'ютагогіка (<i>С. Бибик</i>).....	220
Шевченківські чи Шевченкові дні? (<i>С. Бибик</i>)	221

CONTENTS

“BELIEVE IN THE SPIRIT THAT TRANSFORMS INTO THE SPIRIT LIVES SECURELY IN THOUGHT, IN THE FLESH OF THE WORD” (THE LANGUAGE OF ARTISTIC CREATIVITY OF DMYTRO PAVLYCHKO)

- Nadiia Bobukh* “HATE AND LOVE ARE LIKE WINGS...”
(OPPOSITIONS IN POETIC VOCABULARY OF DMYTRO
PAVLYCHKO)..... 7
- Olesia Tieliezhkina* LANGUAGE AND ARTISTIC ORGANIZATION
OF RUBAI BY DMYTRO PAVLYCHKO: THE LINGUISTIC
AND STYLISTIC DIMENSION..... 16

THE WORD IN A WORK OF ART

- Svitlana Yermolenko* MINDSET *LANGUAGE* IN LITERARY PROSE
BY LINA KOSTENKO 27
- Nina Danylyuk* FOLKLORE SOURCES OF THE TEXTS OF THE
SONGS AT THE TIME OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN
WAR 42
- Iryna SAIEVYCH* HOMO LOQUENS IN V. DOMONTOVYCH’S
METALINGUAL REFLECTION 57

LANGUAGE AND TIME

- Kateryna Hlukhovtseva, Iryna Hlukhovtseva* CHALLENGES OF
THE “LANGUAGE QUESTION” IN UKRAINE (ON THE
MATERIAL OF APHORISMS AND SENTENCES OF
T. MARUSIK ON THE LANGUAGE) 69
- Olha Kononenko* ENRICHMENT OF THE LEXICAL COMPOSITION
OF THE LANGUAGE DURING THE 2022–2023 RUSSIAN-
UKRAINIAN WAR THE LANGUAGE OF THE MEDIA..... 84
- Tetiana Kots* TO THE PROBLEM OF THE INTERACTION OF
RELIGIOUS AND PUBLICISTIC STYLES OF UKRAINIAN
LITERARY LANGUAGE..... 96
- Myroslava Mamych* SEMANTIC-STYLISTIC TRANSPOSITION OF
ADJECTIVES “VIRUSNYI” / “VIRALNYI” 108
- Anhelina Ganzha* GENRE-STYLISTIC SPECIFICS OF UKRAINIAN
BOOK TRAILERS FOR BOOKS ABOUT THE WAR 121

LANGUAGE STANDARDS: CONSTANT AND CHANGING

<i>Svitlana Bybyk</i> DYNAMICS OF THE PUNCTUATION NORM IN THE EDUCATIONAL MEDIA DISCOURSE: COLON FACES.....	137
<i>Olha Cheremaska</i> DEVIATIONS FROM CURRENT NORMS IN SCIENTIFIC ECONOMIC TEXTS.....	149

FROM THE HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE AND LITERATURE

<i>Svyatoslav Verbych</i> ANTHROPONYM WITH BASE A ZHYD- IN THE SLAVIC LANGUAGE AREA: AREA, STRUCTURE, ETYMOLOGY.....	161
<i>Olena Kumeda</i> ON THE LANGUAGE PRACTICE OF PANTELEIMON KULISH. REPRESENTATIVES /O/ – /A/	177
<i>Zinaida Pakholok</i> MIKOLAI KRUSZEWSKI IN THE LANGUAGE SPACE OF UKRAINE.....	188

TO HELP TEACHERS

Book trailer and teaser (<i>A. Ganzha</i>).....	198
Gaseous (<i>N. Yatsenko</i>).....	201
Main idea (<i>S. Bybyk</i>).....	202
Google-, web-, class- write...? (<i>S. Bybyk</i>).....	203
Internet, Internet and Internet sources (<i>T. Kots</i>).....	204
Book = psalterium? (<i>S. Bybyk</i>).....	205
Everyone (<i>S. Bybyk</i>).....	208
Crosense or crossense? (<i>S. Bybyk</i>).....	210
Network (<i>E. Karpilovska</i>).....	211
Anniversary, anniversaries (<i>S. Bybyk</i>).....	213
Sequel (<i>A. Ganzha</i>).....	215
Spoiler (<i>A. Ganzha</i>).....	216
Storytelling (<i>S. Bybyk</i>).....	217
Standing water (<i>N. Yatsenko</i>).....	219
Hyudagogy (<i>S. Bybyk</i>).....	220
Shevchenko or Shevchenko days? (<i>S. Bybyk</i>).....	221

«Я ВІРЮ В ДУХ, ЩО ПЕРЕХОДИТЬ В ДУХ, ЖИВЕ НАДІЙНО В МИСЛІ, В ПЛОТІ СЛОВА»

(МОВОТВОРЧІСТЬ ДМИТРА ПАВЛИЧКА)

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.1>

УДК 81'38

«НЕНАВИСТЬ І ЛЮБОВ – НЕНАЧЕ КРИЛА...» (ОПОЗИЦІЇ В ПОЕТИЧНОМУ СЛОВНИКУ ДМИТРА ПАВЛИЧКА)

БОБУХ

Надія Миколаївна,

доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української, іноземних мов та перекладу, Полтавський університет економіки і торгівлі;

вул. Коваля, 3, м. Полтава, 36014;

e-mail: bobukh2017@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7879-8639

Nadiia

BOBUKH,

Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Ukrainian, Foreign Languages and Translation, Poltava University of Economics and Trade;

3 Koval St., Poltava 36014, Ukraine;

e-mail: bobukh2017@gmail.com

У статті досліджено семантично протиставлювані лексеми, зафіксовані в поетичному словнику Дмитра Павличка. Проаналізовано продуктивні в мовотворчості поета антонімічно-синонімічні парадигми аксіологічно маркованих номенів людських почуттів, а також оксиморонні синтагми, ґрунтовані на використанні емотивно-оцінних лексем.

Простежено частотність у мовно-художній картині світу поета індивідуально-авторських метафор, утворених на основі антонімічних лексем, які свідчать про оригінальність творчого світосприймання. Розглянуто опозиції, що репрезентують релігійні уявлення людини (душа – тіло, дух – тіло).

Відзначено, що для поетичного ідіолекту Д. Павличка показовим є вживання оксиморонів, які мають форму сурядного словосполучення. З'ясовано, що експресивність мовного контрасту в поетичному словнику Д. Павличка підсилюють такі синтаксично-стилістичні конструкції: парцеляція; протиставлення протилежностей; перетворення протилежностей; конструкції, ґрунтовані на кількаступеневих протиставленнях; рефрен.

Ключові слова: *антитеза, антонімічні лексеми, ідіолект, індивідуально-авторська метафора, опозиція, оксиморонна синтаґма, позитивна і негативна маркованість.*

Мовотворчість українського поета, перекладача, літературного критика, публіциста, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка, громадсько-політичного діяча Дмитра Павличка досліджували Л. Пустовіт [Пустовіт 1983: 8–14], В. Калашник [Калашник 1989: 9–13], С. Єрмоленко [Єрмоленко 1990: 240–243], О. Тележкіна [Тележкіна 2011: 68–73], З. Шостюк [Шостюк 2014: 135–142] та ін.

Широке використання контрастивів у творах Д. Павличка (опозиції, зафіксовані в збірках «Вибрані твори: у 2 т.» [Павличко 1979] і «Вибрані твори: у 2 т. Т. 1: Вірші. Поеми» [Павличко 2008]) свідчить про антитетичність як принцип його світобачення та світосприймання. Сучасне й минуле, добро і зло, любов і ненависть, радість і сум, щастя і горе – усе це знаходить вираження в поетичних творах, характерною особливістю яких є суб'єктивність переживань, утвердження перемоги людяності над злобою, біль за майбутнє України.

«Багато болей і страждань вишила доля чорними нитками на його життєвому рушникові, але поет з дивовижною енергією продовжує любити і ненавидіти», – зазначає М. Жулинський у передмові до вибраних творів Д. Павличка [Павличко 2008: 25]. Символічною є також назва першої поетичної збірки митця «Любов і ненависть».

Простежуємо високу частотність у мовно-художній картині світу поета антонімічних лексем *любов – ненависть* і *любити – ненавидіти*, що допомагають відтворити діалектику почуттів

ліричного героя: *Я тільки раз, єдиний раз **любив**, / А скільки я **ненавидів** – не знаю. / **Ненавистю** душі не погубив, / **Любов** мене замучила до краю* [Павличко 2008: 46]; *В моєму тілі – дух **ненависті**, / **Любові** дух і дух вини»* [Павличко 2008: 331]; *Той смерть свою навіки поборов, / Хто на її **ненависть** мав **любов**, / Хто рівня їй, але у силі добрій!* [Павличко 2008: 81].

Епітет з негативною оцінкою, що вживається до позитивно маркованого компонента *любов*, змінює конотацію ключового слова на полярну: *А хтось там кличе: «**Полюбить** її»??? – / І серце рве; для кого ж то піджива? / А я скажу вам правду, холуї: / **Ненависть** краще, ніж **любов** фальшива!* [Павличко 2008: 217].

До характерних слововживань належать також емотивні лексеми *радість, радощі – горе, біда, журба, печаль, плач, страждання, туга; сміх, регіт, усміх – плач, ридання; сміятися, усміхатися – плакати, ридати* та ін., які репрезентують полярні почуття, емоції, душевний стан індивідуума: *Послав листа і телеграму, / Подякував за все, як міг, / За те, що взяв од неї [мами] **вдачу**: / Як **радість** – всю до дна доп'ю, / Як **горе** – хоч убий, не плачу* [Павличко 2008: 32]; *З низького й високого лету, / З пальми, з берези, з калини / Ти [серце] можеш не чути **реготу**, / Ти мушиш почути **ридання**, / Ти мушиш збагнути **ридання** / Кожнісінької людини!* [Павличко 2008: 93].

Показові для художньої оповіді Д. Павличка й оксиморонні синтагми, ґрунтовані на використанні емотивно-оцінних лексем: *біль солодкий, солодка згуба, усмішка сумна, сльози радості, щаслива печаль* та ін., ужиті з метою увиразнення суперечливого душевного стану персонажа: *Он підноситься небо, як жаль, / Понад сонця бриндушу, / І любові **щаслива печаль** / Переповнює душу* [Павличко 2008: 540].

Афористичного звучання набувають у поетичному словнику Д. Павличка предикативні оксиморонні синтагми, що актуалізують зв'язок між номенами полярних емоцій, почуттів і переживань індивідуума, викликаних певною подією чи явищем: *Молив я Бога: «**Воскреси**, / **Здійми** із забуття і тліну / Всіх, що померли за Україну, / **Верни** їм зір і дар сльози; / **Дай** подивитись в інші дні, / **Заплакати** у **щастя зливі**»* [Павличко 2008: 289]; *Я з прапором стояв у людським ланцюзі, / Що біг дорогою*

до Києва зі Львова. / Підводилась тоді із мертвих наша мова, / І серце з радості купалося в сльозі [Павличко 2008: 389].

Стилю Д. Павличка властиві індивідуально-авторські метафори, утворені на основі антонімічних лексем, які свідчать про оригінальність творчого світосприймання: *схрещення доріг ненависті й любові; сумні і радісні дороги; стежки біблійної печалі, дороги radoцив моїх; добра відвертність і дволиччя зла; подих не зими, а літа; ласка ночі й сором дня; пагорб ганьби і слави* та ін. Антоніми, об'єднані в таких конструкціях в одне структурне й змістове ціле, є своєрідним джерелом експресії: *В моєму серці – схрещення доріг / ненависті й любові. Тож не міг / Я зупинити на тому перехресті / Ані на мить спокійних дум своїх* [Павличко 1979, 2: 387]; *Мене водило в безвісті життя, / Та я вертався на свої пороги, / Переплелись, як мамине шиття, / Мої сумні і радісні дороги* [Павличко 2008: 477]; *А потім... Потім край Полтави, / На пагорбі ганьби і слави, / Лежав я тихо, як роса...* [Павличко 2008: 529].

Характерне для поетичного мовомислення чергування моносемічних і полісемічних лексем із прямим і переносним значенням простежуємо в метафорах, у яких один зі складників антонімічної пари вжито в прямому значенні, а другий – у переносному: *Була цісарська Австрія міцна, / Та пощадити нас була готова: / Ми мали жити, вмерти мала мова, / Нам душі мала видати казна* [Павличко 2008: 65]; *Моя Вітчизно, ти в печалі, / І я не в radoщах живу, / Так ніби десь у криміналі, / Забитий в темін гробову* [Павличко 2008: 370]. Семантична двоплановість полісемічних протиставлюваних лексем у наведених уривках породжує додаткову експресію, поглиблює художню образність твору.

У поетичному словнику Д. Павличка актуалізовані опозиції зі стилістично різноплановими конституентами: *дух – плоть* (заст.), *правда – олжа* (книж., заст.), *правда – лжа* (заст.), *правда – брехня* (розм.), *правда – кривда* (нар.-поет.) та ін. Так, стилістично маркована лексема *плоть* використана для підкреслення незламності духу визначного діяча національно-визвольних змагань українського народу Романа Шухевича: *А він горить і не стає золою, / І не чорніє мученицька плоть, / І над*

його *душею* золотою / Ридас подивований Господь [Павличко 2008: 437]. Стилiстично маркованi субстантиви *лжа* i *брехня* надають тексту сатиричного звучання: *Фальшива та наука, що навчає / Все вiддавати точно: лож – за лож, / А правду – лиш за правду. / Ти отруту / Чужої пiдлостi в собi лишив, / Бо вiдплатив брехнею за брехню* [Павличко 1979, 2: 96].

Конструкцiї, у яких один iз компонентiв опозицiї є в структурi означального речення, сприяють поглибленню асоциативних образiв: *Готовим знести найлютишi муки / За свiтло, що зринає з темноти...* [Павличко 2008: 118]; *Ти вiдкрив нам грiхи / I свята благодать – / Рай, де в пекло шляхи / Знадно манять, бiжуть...* [Павличко 2008: 256].

Продуктивними у проаналiзованих творах є, зокрема, антонiмiчнi пари, складники яких репрезентують релiгiйнi уявлення людини: *душа – тiло, дух – тiло: Розтопляться льоди, накриють землю води, / I з'явиться єство, страшнiше востокроть / Вiд нас, та сонце дасть йому жагу свободи, / I ввiйде Божий дух в його звiрячу плоть* [Павличко 2008: 255]. Художнi означення *Божий (дух)* та *звiряча (плоть)* увиразнюють позитивну i негативну маркованiсть наведеної опозицiї.

«Рани душi поетової горять, випiкаючи зболенi слова, сповненi сумнiвiв i надiй... Та дух живий, гарячий, пульсує, пiднимає поета на барикади слова», – наголошує М. Жулинський [Павличко 2008: 24]. Митець стверджує незламну силу людського духу й волi: *Я вiрю в Дух, що переходить в Дух, / Живе надiйно в мислi, в плоти слова; / Його непонищенний, вiчний рух – / Людинi – праця, свiтовi – обнова* [Павличко 2008: 342].

Для поетичного iдiолекту Д. Павличка показовим є вживання оксиморонiв, якi мають форму сурядного словосполучення. Конструкцiї, у яких семантично протиставлюванi лексеми об'єднанi в одне значеннєве й структурне цiле, митець обирає з метою створення оригiнальних, суперечливих у своїй основi образiв: *Я за тобою навздогiнцi / Усе своє життя бiжу; / Я впiзнаю у кожнiй жiнцi / Тебе – i рiдну i чужу* [Павличко 2008: 321]; *Зрадлива й вiрна ти [Європа], невинна й кохана, / Свята й обмацана руками королiв, / Я знов до тебе йду шляхами Чингiсхана, / Сусiд, що вiд жаги до тебе захмелiв* [Павличко 2008: 424].

Експресивність мовного контрасту в поетичному словнику Д. Павличка підсилюють такі синтаксично-стилістичні конструкції: 1) парцеляція, ужита з метою увиразнення кожного компонента опозиції: *Минуле? Там не змінимо ні йоти; / Майбутнє? Клич до творчої роботи* [Павличко 1979, 2: 385]; 2) протиставлення протилежностей: *Клянемося хлібом і водою, / Що всі мови нашої землі / Житимуть добром – не ворождою, / В чесному сестринстві, а не в злі* [Павличко 2008: 238]; 3) перетворення протилежностей: *Я їх [закреслені рядки] перепишу і перекреслю знов, / Бо надто вже сумні і надто вже суворі. / Так, обертаючи ненависть на любов, / Я захлинаюся в принизливій покорі* [Павличко 2008: 417]; 4) конструкції, ґрунтовані на кількоступневих протиставленнях: *Мій Господи, тебе я не виню, / Що сотворив мене з води й вогню, / З брехні і правди, з гніву й доброти, / Зі смутку й радості, з любові й мсти* [Павличко 2008: 272]; *Ти свого духу людського спромогу / Ділив на зло й добро, немов струна, / Що грає мир і бойову тривогу, / Ти нині – янгол, завтра – сатана* [Павличко 2008: 459]; 5) рефрен (повторення конструкцій із семантично протиставленими складниками з метою наголошування на певному аспекті думки): *На правім березі – шосе, / На лівім – нитка магістралі, / Але і там, і там на все / Спадає пилюга печалі. / На правім березі – міста, / На лівім – чорні верболози...* [Павличко 2008: 481].

Антитези в досліджуваних текстах вжиті переважно для створення контрастних характеристик персонажів – *Є жінки, немов квітки весняні, / Що шершавий пробивають сніг, / Я стояв над ними в здивуванні, / Та тебе забути я не міг. / Є жінки, немов листки осінні, / Що летять за вітром вдалину...* [Павличко 2008: 67]; передавання полярних емоцій, почуттів – *І я ступаю поміж ними [яворами], / І відчуваю: з жил моїх / Зриваються слова і рими, / Моє життя, мій плач і сміх...* [Павличко 2008: 154]; підкреслення контрасту зображуваних предметів і явищ об'єктивної дійсності – *Над нашим світом і під нашим світом / Є ще світи великі і малі. / Туди ми долітаєм тільки світлом / І музикою темної землі* [Павличко 1979, 2: 378]; репрезентації контрастних темпоральних відношень – *Вдень я ходив на різні там зібрання, / Та чув зате щовечора*

й **щорання**, / Як дозріває тиші вічна мить / І, мов зернятко в яблуці, дзвенить [Павличко 2008: 134]; вираження полярних локативних відношень – *Йде на човні з братами Кий / По Дніпровому океані; / Там **правий** берег золотий, / А **лівий** – в голубім тумані* [Павличко 2008: 481]; номінації протиставлюваних дій – ***Живем і помираєм** ненароком, / Шукаєм правди, хоч вона страшна...* [Павличко 2008: 70] та ін.

Відзначено й поетичні контексти, у яких семантично протиставлювані лексеми увиразнюють іронічне, саркастичне ставлення до зображуваних фактів та персонажів: *У варті біля нього став і ти, / Як біля сонця чорний тніт ліхтарні. / Ти віршилки пописував **бездарні** / І **геніальні** наклепи-листи* [Павличко 2008: 82]; *Тут бухгалтерія в цім домі, / Скоріше двері відіпру! / Поєм, романів **невідомих** / Прийшли **відомі** автори* [Павличко 2008: 36].

Зафіксовано антонімічні пари, покладені в основу заголовків чи перших рядків поетичних творів, що виконують архітектонічну функцію, тобто служать виразником авторської думки в цілому поетичному творі. Виражаючи ідейно-тематичний зміст поезії, такі антитези ніби протиставляють матеріал викладу, загострюють увагу читача, передають задум автора: зіставити протилежні образи, предмети, явища: *«Дні ідуть, ідуть безсонні ночі...»*, *«Ненависть і любов – неначе крила»*, *«Добро і лихо – світло й темнота...»*, *«Я був між лівими і правими...»* та ін.

Отже, продуктивність у поетичному словнику Дмитра Павличка опозицій, які забезпечують створення полярних образів і картин навколишнього світу, свідчить про складність та суперечливість людського життя, намагання схарактеризувати предмет із полярних сторін, передати контрастний душевний стан ліричного героя, відобразити його внутрішній світ – світ полярних почуттів і переживань.

Єрмоленко С.Я. Поезія Д. Павличка – жива історія мови. *Культура української мови: Довідник*. За ред. В.М. Русанівського. Київ: Либідь, 1990. С. 240–243.

Калашник В.С. Афористичність поетичної мови Д. Павличка. *Культура слова*. 1989. Вип. 36. С. 9–13.

Павличко Д. Вибрані твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1979.

Павличко Д.В. Вибрані твори: у 2 т. Т. 1: Вірші. Поєми. Вступна ст. Жулинського М.Г. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2008.

Пустовіт Л.О. «Тасмниця твого обличчя» (Метафоричні засоби в поезії Д. Павличка). *Культура слова*. 1983. Вип. 24. С. 8–14.

Телєжкіна О.О. Фразеологія поетичних творів Дмитра Павличка як складова фразеологічної системи української мови. *Філологічні трактати: науковий журнал*. Суми, 2011. № 1. Т. 3. С. 68–73.

Шостюк З. Колірна палітра поетичних текстів Дмитра Павличка. *Мова: класичне – модерне – постмодерне: зб. наук. ст.* 2014. Вип. 1. С. 135–142.

REFERENCES

Kalashnyk, V.S. (1989). Aphoristic nature of D. Pavlychko's poetic language. *Culture of the word*, 36, 9–13 (in Ukr.).

Pavlychko, D. (1979). Selected works: In 2 vol. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).

Pavlychko, D.V. (2008). Selected works: In 2 vol. Vol. 1: Lyrics. Poems. Kyiv: Vyd-vo "Ukr. entsyklopediia" im. M.P. Bazhana (in Ukr.).

Pustovit, L.O. (1983). "The secret of your face" (Metaphorical devices in the poetry of D. Pavlychko). *Culture of the word*, 24, 8–14 (in Ukr.).

Shostiuk, Z. (2014). The color palette of Dmytro Pavlychko's poetic texts. *Language: classical – modern – postmodern: a collection of scientific articles*, 1, 135–142 (in Ukr.).

Tieliezhkina, O.O. (2011). Phraseology of Dmytro Pavlychko's poetic works as a component of the phraseological system of the Ukrainian language. *Philological treatises: Scientific journal*, 1, 3, 68–73 (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (1990). D. Pavlychko's poetry is a living history of language. *Culture of the Ukrainian language: Handbook*. V.M. Rusanivskiyi, Ed. Kyiv: Lybid, 240–243 (in Ukr.).

Статтю отримано 02.06.2023

Nadiia Bobukh

“HATE AND LOVE ARE LIKE WINGS...” (OPPOSITIONS IN POETIC VOCABULARY OF DMYTRO PAVLYCHKO)

The article considers semantically opposed lexemes recorded in poetic vocabulary of Dmytro Pavlychko. The antonymic-synonymous paradigms of axiologically marked nouns of human feelings, as well as oxymoronic syntagms based on the use of emotive and evaluative lexemes, which are productive in the poet's language are analysed.

The frequency of individual author's metaphors formed on the basis of antonymic lexemes in the poet's linguistic and artistic picture of the world is traced, which testify to the originality of the creative worldview. The oppositions representing religious ideas of man (soul – body, spirit – body) are considered.

It is noted that D. Pavlychko's poetic idiom is characterised by the use of oxymorons, which have the form of a conjunctive phrase. Constructions in which semantically opposed lexemes are combined into one semantic and structural whole are used to create original contradictory images. It has been found that the expressiveness of linguistic contrast in D. Pavlychko's poetic vocabulary is enhanced by the following syntactic and stylistic constructions: parcellation; opposition of opposites; transformation of opposites; constructions based on multi-stage oppositions; refrain.

It is traced that antitheses in the studied texts are used mainly to create contrasting characteristics; to convey polar emotions; to emphasise the contrast between the depicted objects and phenomena of objective reality; to represent contrasting temporal and locative relations; to nominate opposed actions, etc. The author also notes poetic contexts in which semantically opposed lexemes express an ironic, sarcastic attitude to the facts and characters depicted.

The antonymic pairs that form the basis of the titles or first lines of poetic works and perform an architectonic function, i.e. serve as an expression of the author's thought in the whole poetic work, are recorded.

It is found that the productivity of oppositions in Dmytro Pavlychko's poetic vocabulary, which ensure the creation of polar images and pictures of the world around us, testifies to a multifaceted understanding of the complexity and contradictions of human life, an attempt to characterise the subject from polar sides, to convey the contrasting state of mind of the lyrical hero, to reflect his inner world i.e. the world of polar feelings and experiences.

Key words: antithesis, antonymic lexemes, idiolect, individual author's metaphor, opposition, oxymoronic syntagm, positive and negative marking.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.2>

УДК 821.161.2-1.09

МОВНО-ХУДОЖНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ РУБАЇ ДМИТРА ПАВЛИЧКА: ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ ВИМІР

ТЕЛЕЖКИНА

Олеся Олександрівна,

доктор філологічних наук,
професор, професор кафедри
психології, педагогіки і мовної
підготовки,
Харківський національний
університет ім. О.М. Бекетова;
вул. Маршала Бажанова, 17,
м. Харків, 61002;
e-mail: o_tele_o@ukr.net
ORCID: 0000-0002-2953-7368

Olesia

TELIEZHKINA,

Doctor of Philology, Professor,
Professor of the Department
of Psychology, Pedagogy and
Language Training,
O.M. Beketov National University of
Urban Economy in Kharkiv;
17, Marshala Bazhanova St, Kharkiv,
61002;
e-mail: o_tele_o@ukr.net

У статті розглянуто стилістими різного походження, що є засобами вияскравлення філософських смислів у рубаї Дмитра Павличка. Зроблено висновок, що органічним складником досліджуваних поетичних текстів виступають зображально-виражальні засоби фонічної (еквіфонія, метафонія) та лексико-граматичної природи (антитеза, оксиморон, градація, паралелізм, антанакласис, подвоєння, редиф, анадиплосис, політотон, анномінація, хіазм). Ці стилістичні фігури сприяють якнайвиразнішій структурно-композиційній та мовно-художній організації поетичного обшчу рубаї митця.

Ключові слова: поетичний текст, рубаї, стилістема, стилістична фігура, зображально-виражальний засіб, структурно-композиційна організація, мовно-художня організація.

Стилістичне улагодження мовно-художнього простору поетичного твору неодноразово ставало предметом вивчення українських і зарубіжних лінгвістів. Питання стилістичного навантаження мовних одиниць у віршовому полотні висвітлені в багатьох працях [Вовк 2020; Данилюк 2017; Єрмоленко 2020; Космеда 2016; Кравець 2018; Маленко 2010; Мойсієнко 2018; Рабчук 2020; Mejer 2013; Hermann-Ruess 2014 та ін.]. Попри

значну кількість студій, здійснених у цій царині, дотепер залишаються «білі плями», з-поміж яких виокремлюємо проблему функціонування стилістем різної природи в рубаї Дмитра Павличка.

Дослідники зауважують, що «Дмитро Павличко належить до тих поетів, які зосереджуються головним чином на внутрішній суті явищ і менш на їх зовнішніх виявах» [Никанорова 1996: 62]. І відтворює поет цю внутрішню сутність явищ у віршовій формі рубаї за допомогою віртуозної гри лексичним значенням слова, яка оприявнюється через стилістичні фігури.

З-поміж стилістичних засобів, зреалізованих у мовно-художньому просторі рубаї Дмитра Павличка домінують антитеза і градація. І саме через протиставлення значень лексичних одиниць та їх нагромодження поет розкриває своє бачення одвічних філософських питань: сутність життя, співвідношення життя і смерті, боротьба світла і темряви, взаємини з коханою і з другом, чистого довілля і незаплямованої гріхом душі.

Антитеза відіграє важливу роль у композиційній організації рубаї митця. Бінарні опозиції представлені в усіх структурних компонентах мініатюрного віршового твору.

Так, Дмитро Павличко вибудовує на протиставленні засновок (перші два рядки чотиривірша): ***Закон добра і правило в'язниці** / **Погодити хотіли люди ниці** – / [П поставець у них на ланцюзі, / Але вода зогнила в їх криниці]; **Вже все було. Ні, всього не було ще.** / **І ти, мого життя маленька плоче,** / [Не чула ще оркестрів і пісень, / В яких співається про найдорожче]. Таке узгодження протилежностей, подеколи побудоване на узуальних антонімічних парах (*дурніший – мудріший; вже – ще*), а подеколи на оригінальних авторських протиставленнях (*закон добра – правило в'язниці*), уможливило увиразнення важливості «вихідного знання», що міститься у першому бейті, або двовірші.*

Антитеза у другому двовірші сприяє витворенню афористичного висновку, посилює враження від висловленого: [*Дитина мотиля піймала, / Червоні крила одірвала.*] / **А мати – в сміх. А світ – у плач:** / *гряде негідників навала; [Половина бути ніч страждання / Глибока, наче помирання,] / Щоб міг законно перейти / Час надвечір'я в час надрання; [Я знаю, ти-*

*шуть вірші ЕОМ, / І є в них думка, й нахил до екстрем,] / Але нема безодень між словами, / В яких ми **воскресаємо і мрем**; [Теля покірне дві корови ссе, / Та це в життя науці ще не все:] / **Вгодованих бичків беруть на бойню, / Худіших доля на лужках пасе.***

У рубаяні Д. Павличка також представлені твори, де і «вихідне знання», і «висновкове знання» ґрунтуються на протиставленні: *Не скаже, Галілей, ні Архімед, / Чи буде то назад, а чи вперед – / Из Місяця вертатися додому, / З пустель жахних на яблука і мед; За мить упасти може світ, / Який творився сотні літ. / Чому добро таке повільне, / А зло – швидко, мов динаміт?; Вода втікає вниз. Вогонь втікає вгору* [повторюване дієслово підкреслює розбіжність: дія та сама, але напрям її різний. – О.Т.] / *І входить кожен дух до не свого простору. / Переселятися не може тільки Час, / бо він є замкнутий зсередини й знадвору.* Тобто один контраст породжує інший, і це підтверджує думку про те, що антитеза є композиційним стрижнем аналізованих рубаї. Подібний стилістичний ефект спостерігаємо у випадках уживання «синонімічних» антонімів: *З дурнішими від себе не водись, / Шукай мудріших, а як їхня вись / Тебе лякає, то з висот найвищих / Гукни хоч раз і в прірвище зірвись.* Зауважмо, анномінація *висота найвища* є перифразом до іменника *мудрість*. Протилежність до нього означає слово *прірвище*. У цитованому тексті це контекстуальний синонім до *дурний*. Отже, в одному рубаї маємо дві пари антонімів (*дурніший – мудріший* та *висота – прірвище*), які контекстуально протиставлені поняттям *дурний – прірвище* і *мудрий – висота*. Протиставлення, виформуване на основі іншого протиставлення, загострює сприйняття прочитаного й генерує нові відчуття слова і смислу, втіленого в ньому.

Продукування нових смислів і значень спостерігаємо і в тих випадках, коли в контексті засвідчено номінацію, що виконує функцію єднання протилежностей: *Не смерті я боюсь, а темноти, / В якій не можеш сам себе знайти. / Благословенне світло дня і ночі,* [об'єднувальний іменник *світло*. – О.Т.] / *Мисль, у якій засвічуєшся ти; Не раз я був, як та підпряга; / Зі мною йшов собі коняга / Хитрючий – я тягнув за двох, / Він брав за двох медалі й блага* [єднальний числівник *двох*. – О.Т.];

О, накривай нас, добра ноче, / Як будиться й кохатись хоче / І мріяти про день новий / З мужським єством єство жіноче [на єдність ознак вказує іменник *єство*. – О.Т.]. Своєрідний прийом подвоєння употужнює філософські акценти висловленого.

Подібного ефекту посилення імпресії від прочитаного автор досягає, удаючись до оксиморона: *Буває, що насяде мжа, / Здається ангелом ханжа, / І збликує під серцем совість, / Як вістря мстивого ножа; Самотина алмазну ясність духу / Розмельює на темну потеруху; / Куди ж подітися від суєти, / Щоб не згубити в супокої руху;* або *Не відають мети сліпці, що нас ведуть, / а ті, що бачать ціль, позаду завжди йдуть. / Було, не раз вони мінялися місцями, / І зрячі сліпнули, сліпцям світила путь.* Оксиморон визначається значно меншою активністю в рубаї Д. Павличка, ніж антитеза, однак так само важливий для розгортання мовно-художнього полотна його філософських чотиривіршів.

Функціонально навантажена в композиції рубаї і градація, що реалізує стилістичний потенціал у різних відтинках поетичної мініатюри.

Ступеневе посилення у вираженні змісту «даного знання» фіксуємо у випадках оприявнення градації в першому двовірші: *Безодні бачу я в твоїх очах / порубану блакить і темний страх* – / [Так виглядає небо в тому домі, / з якого віхола зірвала дах]; *У травах дівчина біжить / І падає щокрок, щомить.* / [А я за нею, я злітаю / над полем, де вона лежить]; *Я їду! Вільний! Все лишилось вдома: / Турботи, книги, надиху содома... / [Та наді мною збликує печаль, / Як линва над дорогою порома].* Подеколи градацію підсилює і прийменниковий полісиндетон, що надає рядкам додаткового інтонаційно-емоційного піднесення: *Я забував свій зір на кораблях, на конях, / На зорях, на жінках, на струджених долонях, / На книгах, на думках, [а нині я дивлюсь / У землю, як старий і почорнілий сонях].*

Часто такий засновок-градація породжує висновок – риторичне ствердження (*Як жителі пустинь прийшли на води, / Побачили поля, сади, городи, / Вернулися назад в страшні піски, / Щоб мріяти про щедрості природи*) чи риторичне питання: *Повернешся. Побачиши. Буде жаль. / Не вернешся. Згадаєш. Теж печаль.* [два градаційні ряди, що розкривають імовірну

причину і можливий наслідок. – О.Т.] / *О Господи! Чи людські гора й смутки – / Ява твоїх надземних віддзеркаль?*

Потужно звучать рубаї, де градація виступає стрижневою основою всього твору: *Все зроблять автомати: продадуть, / Розмелють, випечуть і подадуть, / З'їдять, лиш тягара з душі не знімуть, / Добра з ненависті не накують.* Втілення у рубаї тих чи інших смислів залежить від типу номінації. Географічні назви акцентують увагу на потребі усвідомлення свого коріння: *Я мари в Києвом, як був малим, / Як виріс, мріяв про Єрусалим; / Тепер у видивах моїх – Стопчатів, / Моє село й блакитний ліс над ним.* На самоідентифікації ліричного героя зосереджуємося завдяки актуалізації мовно-естетичних символів національної культури, які виступають елементами градаційного ряду: *Живуть в органах генії потали, / У флейтах – янголи і кардинали; / А мою душу в звуки заплели / Сопілка, скрипка, бубон і цимбали.*

В аналізованих творах засвідчені непоодинокі випадки поєднання градації і протиставлення: *Я тяжко жив, ненавидів, любив, / Але свого сумління не забив / <...>; Свободі, вірі, будь-якій ідеї / Патриції потрібні і плебей, / <...>; Той сіє збіжжя зимове і яре, / Той сіє зорі, сходячи за хмари, / Той засіває свого серця жар / У вкриті льодом, мертві тротуари;* або: *Хто пророкує нелад, мор і війни, / той має славу і життя спокійне, / а того, що віщує мир, добро, / Не люблять за пророцтво добродійне; Мені нагадують людські серця / Крихке й тоненьке серце олівця – / Зламати легко, застругати важче, / Списати неможливо до кінця.* Таке семантичне сплетіння, незалежно від локалізації у творі, вияскравлює думку митця і виповнює твір глибинним розумінням світу.

Ще одним варіантом гри із лексичним значенням є вживання антаналаксиста, сутність якого полягає в уживанні слів, що мають однакове графічне позначення, але різне значення: *Універсал – це гетьманів урок. / Та ні, це мабуть, пральний порошок. / Ах, землі, випрані в універсалах, / Вгорніть мене у ваших зір пісок!* Протиставлення високого та повсякденно-практичного залишає відчуття гіркоти від незреалізованих задумів і невтілених сподівань, хоча, як видається, автор намагався надати іронічного «присмаку» цим рядкам. Такий стилістичний засіб

у рубаї Д. Павличка трапляється нечасто, однак ми не могли обійти його увагою, позаяк у наведеному прикладі анаталаксиса виступає структурно-сисловою основою розгортання поетичної оповіді.

Не вирізняються активністю в рубаяні митця і фігури додання, що ґрунтуються на лексико-граматичному повторі. Зокрема, анадиплосис виражений як контактний повтор лексеми *година*, підкріплений еквіфонічним відлунням кореня в іменнику *годинник*, пор.: *Коли вістило сонце час єдине – / Були в нас дні, та не було години. / Година є, але немає днів – / Їх відняли годинники в людини*. Фіксуємо і фігуру поліптонотон: *Земля спічне в землі, вода збіжить у води, / [Повітря у вітрах злетить під небозводи, / А крихітка вогню, що я в собі ношу, / Перейде в людський дух полум'яної вроди]; Пекла, як свіжий хліб, дівоча нагота, / Проникла **плоть у плоть, в уста** зайшли **уста**, / [А я жадав душі, справдешньої любові, / Хоч це й була любов гріховна і свята]*. Обидві ілюстрації засвідчують засіб у засновку, що вказує на можливість за допомогою нього досягти граничного насичення «даного» змістом. Пор. контекст, у якому послідовність *життя – шлях – дорога* втілює смисловий малюнок, і нескінченність цієї послідовності поет передає повтором іменника *шлях*: *Життя – це шлях, що переходить шлях, / Кінця немає ні одна дорога. / [Смерть – тимчасовий міст, що на вітрах / Ледь-ледь стоїть і наганяє страх]*.

Окрім подвоєння, у рубаї зреалізований редиф: *Своє життя ти спланував на **триста літ**, / Добра всілякого надбав на **триста літ**, / А завтра вмреш, якраз коли воскресне / Поет, що пісню написав на **триста літ**; В глибинах кристалю – **кришталь**. / Як сльози я наллю в **кришталь**, / не втягне в себе ні краплини, / ні крихітки жалю **кришталь***. Це приклад особливого різновиду повтору у східній поезії, якому обов'язково передує рима (*спланував – надбав – написав; кристалю – наллю – жалю*). Такий повтор доповнює музичну роль рими [Ковалів 2007: 309] і акцентує важливий для автора фрагмент тексту в сильній позиції – в абсолютному кінці віршового рядка, що увиразнює його звучання.

Композиційно-семантичним складником контексту, витвореного в рубаї, є ще одна фігура стилістичного синтаксису –

хіазм: *На все впливає мови чистота: / Зір глибшає, і крацають уста, / Стає точнішим слух, а думка гнеться, / Як вітром розколихані жита; Як ти підносиш на руках дитя, / Світлішають думки і почуття, / Пригадую мадонну Рафаеля – / Мистецтво вічне, вічне-бо життя; Я лицемірити не можу, як святі. / Сорочки чистої замало в цім житті. / Потрібно сонця, сірника потрібно, / Щоб віршів не писати в темноті.* Наведені приклади ілюструють функціонування у творах Д. Павличка граматичного хіазму, здебільшого заснованого на повторенні певного компонента. Хіазмічні моделі з повтором сприяють посиленню емоційної напруженості висловленого.

Засвідчено також зразки семантико-граматичного хіазму: *Є люди, як дуби, і є дуби – як люди: / Під стріли грому підставляють груди, / Щоб німічну берізку вберегти, / хоч знають добре – їм загибель буде.* Як бачимо, взаємне переміщення елементів базової конструкції через набуття нового значення дає поштовх до розвитку думки, що виформовується у другому бейті. Чотиривірш *Я бачу темряву перед початком сну. / Мов у терновий куц, вступаю в ту стіну. / Як очі замулю, відкрите бачу серце, / Як серце замулю, то зір собі проткну* характеризується перехресною формою висновку.

Окрім того, хіазмічна конструкція може бути не лише засновком чи висновком у певному рубаї, але й підсумком поетичної збірки, своєрідною квінтесенцією світобачення, як-от у фінальній мініатюрі усієї рубаяни: *Не оглядатися! Це був згори наказ. / Я вдав слухняного й оглянувся нараз... / Як Гамлет, я не знав, навіщо мені зброя, / Але тримав її в руках, як Фортінбрас.*

Використання хіазму уможливило відтворення динамізму поетичної оповіді, продукування особливого інтонаційно-смыслового малюнка віршового тексту.

Для відтворення своїх філософських роздумів Д. Павличко вдається і до паралелізму, за допомогою якого через зіставлення світу природи і соціальної реальності розкриває психоемоційний стан ліричного героя: *До мене доторкнувся твій кісничок, / Одкрився запах степу, як стручок, / Цвіркун заграв, на синіх струнах зблиснув / З хвоста комети зроблений смичок; Коли я буду явором рости, / Дивитись в далечінь із висоти, – / Коханій восени пошлю листочки, / Як посилаю їй тепер листи.*

Поет у чотиривіршах аналізує людську сутність: *Вода втекла. Лишилось дно, / Звичайне лугове багно. / З недобрим серцем так буває, / коли відкрється воно; Минуле зло і навіть те, що є, / Душі розкованій снагу дає. / Отак вода, в якій крижини тануть, / Все вищою і вищою стає.* Паралелізм надає пишнобарвності наведеним рядкам, відтворює своєрідний смисловий темпоритм, даючи читачеві можливість відчутти пульсацію думки митця.

І вивершує цю поетичну гру значеннями і смислами фонічний малюнок, створений за допомогою еквіфонії (*За рабством плачуть звільнені раби, / А ті, що врятувались од ганьби, / Рабами в рабстві не були, шукають / На волі ворогів для боротьби*) та метафонії (*Та зброя, що стоїть по арсеналах, / Народжує страшної думки спалах. / Ми горимо, й рятунку нам нема / Попід землею у бетонних залах*) або їх поєднання (*Кохана, знаси ти всі лагідні слова, / Що ніжне світло звать з глибин мого єства, / Але мовчиши, бо ти вже відаєш віддавна, / Що світло йде з вогню, який мене вбива*). Саме таке ритмозвукове наповнення змісту поетичних рядків сприяє увиразненню семантики лексичних одиниць і виникненню ймовірних асоціативних образів, що уможливило спільнодію поета й читача.

Отже, важливими для мовно-художнього улагодження рубаї Дмитра Павличка є стилістичні фігури як засоби фонічної (еквіфонія, метафонія) та лексико-граматичної природи (антитеза, оксиморон, градація, паралелізм, антанакласис, подвоєння, редиф, анадиплосис, поліптотон, анномінація, хіазм), що наповнюють твори особливим змістом і створюють оригінальний образно-смисловий малюнок, виструнчений у певному ритмі. Ці зображально-виражальні засоби сприяють структурно-композиційній та мовно-художній організації поетичного обширу рубаї митця.

Вовк А. В. Експресивний синтаксис у системі ідіостилю письменника (на матеріалі «Щоденників» О. Гончара): дис. ... канд. філол. наук. Дніпро, 2020.

Данилюк Н. Мовна картина світу в поетичних текстах збірки Лесі Українки «На крилах пісень». *Українське мовознавство*. 2017. № 1(47). С. 63–78.

Єрмоленко С. Я. Лінгвософія поетичних текстів Лєсі Українки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2020. № 45. Т. 1. С. 23–25.

Ковалів Ю.І. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 2. Київ: ВЦ «Академія», 2007.

Космеда Т. Степан Руданський – майстер жанру співомовки: розбудова ігрової стилістики української мови. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2016. Vol. IV. S. 55–67.

Кравець Л. Концептуальна метафора в мові української поезії ХХ ст. *Слов'янські мови: збірник наукових праць*. 2018. № 1(13). С. 136–147.

Маленко О.О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну). Харків: ХІФТ, 2010.

Мойсієнко А.К. Фонічний компонент у експресивній системі поетичного тексту. *Мовознавство*. 2018. № 4. С. 3–9.

Никанорова О. Поезії одвічна висота. Київ: Рад. письменник, 1996.

Оліщук Р.Л., Макар І.С. Конструкції з повторами у мові роману Лонга «Дафніс і Хлоя». *Studia linguistica: збірник наукових праць КНУ ім. Тараса Шевченка*. 2011. Вип. 5. Ч. 2. С. 49–56.

Павличко Д. Твори. Том 2: Поезія 1989–2000. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2010. С. 276–328.

Рабчук І. Апозитивна синтаксема як виразник тропеїчних значень у художньому тексті. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2020. Vol. VIII/2. S. 57–69.

Hermann-Ruess A. Emotionale Rhetorik: Mit Worten begeistern, beeindruckend, berühren. Offenbach: GABAL Verlag GmbH, 2014.

Mejer R. M. Deutsche Stilistik. Paderborn: Salzwasser Verlag, 2013.

REFERENCES

Danyliuk, N. (2017). The language picture of the world in the poetic texts of Lesia Ukrainka's collection "On the Wings of Songs". *Ukrainian linguistics*, 1(47), 63–78 (in Ukr.).

Hermann-Ruess, A. (2014). *Emotionale Rhetorik: Mit Worten begeistern, beeindrucken, berühren*. Offenbach: GABAL Verlag GmbH (in Ger.).

Kosmeda, T. (2016). Stepan Rudanskiy, the master of chants: the development of playful stylistics of the Ukrainian language. *Studia Ukrainica Posnaniensia, IV*, 55–67 (in Ukr.).

Kovaliv, Yu. (2007). *Literary encyclopedia*: In 2 volumes. Vol. 2. Kyiv: VTs «Akademiia» (in Ukr.).

Kravets, L. (2018). Conceptual metaphor in the language of Ukrainian poetry of the 20th century. *Slavic languages: a collection of scientific works, 1(13)*, 136–147 (in Ukr.).

Malenko, O.O. (2010). Linguistic-aesthetic interpretation of existence in Ukrainian poetic language (From folklore to postmodernism). Kharkiv (in Ukr.).

Mejer, R.M. (2013). *Deutsche Stilistik*. Paderborn: Salzwasser Verlag (in Ger.).

Moisiienko, A.K. (2018). The phonic component in the expressive system of the poetic text. *Linguistics, 4*, 3–9 (in Ukr.).

Nykanorova, O. (1996). *Poetry is an eternal height*. Kyiv (in Ukr.)

Olishchuk, R.L., Makar, I.S. (2011). Constructions with repetitions in the language of Long's novel "Daphnis and Chloe". *Studia linguistica, 5, 2*, 49–56 (in Ukr.).

Pavlychko, D. (2010). *Writings. Vol. 2: Poetry 1989–2000* (Pp. 276–328). Kyiv: Solomia Pavlychko Publishing House "Osnovy" (in Ukr.).

Rabchuk, I. (2020). Appositive syntaxeme as an expression of tropical meanings in belles-letters text. *Studia Ukrainica Posnaniensia, VIII/2*, 57–69 (in Ukr.).

Vovk, A.V. (2020). Expressive syntax in the system of the writer's idiostyle (Based on the material of "Diaries" by O. Honchar): diss. ... cand. philol. of science (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (2020). Linguistics of Lesia Ukrainka's poetic texts. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Philology, 45, 1*, 23–25 (in Ukr.).

Статтю отримано 02.06.2023

Olesia Tieliezhkina

LANGUAGE AND ARTISTIC ORGANIZATION OF RUBAI BY DMYTRO PAVLYCHKO: THE LINGUISTIC AND STYLISTIC DIMENSION

The paper deals with the analysis of stylestemes of various origin which are means of eliciting philosophical senses in rubai by Dmytro Pavlychko. The author concludes that figurative and expressive means of phonic (equiphony, metaphony) and lexical-grammatical nature (antithesis, gradation, parallelism, antanaklasis, doubling, anadiplosis, annomination, polyptoton, redif and chiasm) act as an organic component of the studied poetic texts.

Antithesis and gradation dominate among the stylistic devices implemented in the linguistic and artistic space of Dmytro Pavlychko's rubai. And it is through the juxtaposition of the meanings of lexical units and their accumulation that the poet reveals his vision of eternal philosophical questions: the essence of life, the relationship between life and death, the struggle between light and darkness, relationships with a lover and a friend, a clean environment and a soul untainted by sin.

The rubai and gradation are functionally loaded in the composition, realizing the stylistic potential in various shades of the poetic miniature.

Antithesis plays an important role in the compositional organization of the artist's work. Binary oppositions are represented in all structural components of a miniature verse work.

Addition figures based on lexical-grammatical repetition are not distinguished by their activity in the artist's cut.

An integral compositional and semantic component of the context created in rubai is another figure of stylistic syntax – chiasm.

To reproduce his philosophical reflections, D. Pavlychko also resorts to parallelism, with the help of which, through the comparison of the world of nature and social reality, he reveals the psycho-emotional state of the lyrical hero.

These stylistic figures contribute to the most expressive structural-compositional and linguistic-artistic organization of the poetic vastness of the poet's rubai.

Key words: poetic text, rubai, stylesteme, stylistic figure, figurative and expressive means, structural and compositional organization, linguistic and artistic organization.

СЛОВО В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.3>

УДК 81'38

МИСЛЕОБРАЗ МОВА В ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ ЛІНИ КОСТЕНКО

ЕРМОЛЕНКО
Світлана Яківна,

доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, головний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України; вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001; e-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com ORCID: 0000-0002-9916-4915

Svitlana
YERMOLENKO,

Academician of the NAS of Ukraine, Professor, Dr. Sci. (Philol.), chief researcher of the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics, Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine; 4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv, 01001, Ukraine; e-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com

*У статті здійснено текстовий аналіз мислеобразу **МОВА** в романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого». Запропоновано інтерпретацію назви твору. Виокремлено мікротексти, що розкривають семантику лексеми **мова** як маркера національної ідентичності українців і як системи мовних засобів вербалізації думок і почуттів у спілкуванні персонажів. У першому випадку мислеобраз **мова** виявляє контекстуальні зв'язки з мислеобразами **нація, народ, держава, політика, влада, національна свідомість**; у другому – це мовні структури (лексичні, синтаксичні, стилістичні), що виконують роль ідентифікаторів індивідуального стилю, маркерів ство-*

рення мовних портретів персонажів, оприявлення стилістичних ознак калейдоскопічної оповіді як моделі цифровізованого суспільства початку ХХІ ст.

Ключові слова: роман Ліни Костенко, інтрига назви, калейдоскопічний текст, мислеобраз *МОВА*, мовна ідентичність, лексичні й синтаксичні новації, пароніми, слова-терміни, вкраплення інішомовних слів.

Від 60-х років ХХ ст. українців супроводжують афоризми, крилаті слова Ліни Костенко. Вони живуть не тільки в її поетичних збірках, а й у широкому інформаційному просторі сучасної комунікації – прочитані, написані, озвучені в піснях. Чимало висловів, що стали крилатими, об'єднує концепт 'час'. Серед них є ті, що нагадують нам про творчість Шевченка. Наприклад, діалог поетеси з Кобзаревими рядками «Все йде, все минає...», у якому Ліна Костенко підхоплює думку так: «Усе іде, але не все минає...». Бо є людська пам'ять, є твори, що зберігають файли пам'яті.

Представниця української творчої інтелігенції з когорти шістдесятників, які своєю активною громадянською позицією готували рух України до Незалежності, сучасниця подій кінця ХХ – початку ХХІ ст., Ліна Костенко зафіксувала в оригінальному прозовому творі «Записки українського самашедшого» своє бачення того історичного часу.

Минатимуть роки, будуть нові реалії, і для нових поколінь це вже буде не близька, а далека історія. Може, хтось захоче відчутти подих межі століть – чітко окресленого часу становлення Незалежної України, доби, яку відтворила живим небайдужим словом Ліна Костенко.

Ми ж хочемо пізнати, **що** закарбувала мова письменниці про тогочасне буття українців, **що** саме хвилювало українську інтелігенцію на межі століть. По-іншому, ніж у поезії, зазвучали сучасна українська мова в художній прозі Ліни Костенко. Письменниця з даром філософського мислення висловлює думки про такі поняття, які мають термінологічне значення в науковій, фаховій літературі: *національні держави, незалежна держава, доба глобалізації, екологія, українська нація, суспільство, народ, влада, політика, мораль, національна культура, державна мова.*

Ліна Костенко запропонувала свої міркування про ці поняття, вербалізовані в жанрово мотивованому творі художньої словесності – в романі з ключовою назвою *записки*.

Інтригу назви бачимо, по-перше, у проєкції її на твір Миколи Гоголя «Записки сумасшедшего». Звертання до творів Гоголя виконує в тексті роману наскрізну сюжетно-асоціативну функцію. Авторка пропонує свою оцінку творчого феномена письменника: *Бо тепер часто дискутують – російський він письменник чи український? Навіть почали писати сукупно: російський і український. Ні. Звичайно ж, Гоголь – це російський письменник, але це – український геній* (С. 24). По-друге, у поширеній побутово-розмовній назві *самашедший* з її іронічно-жартівливою конотацією письменника актуалізує семантику першої частини складного слова – фемінітивну форму *САМА*. Ця форма має підказати читачеві: хоч автор жанру записок (або оповідач у романі) – особа чоловічої статі, проте його записки ословлюють думки, *фантомні болі душі* письменниці, яка дуже тонко відчуває *ЧАС* – час у житті людини, суспільства, народу, нації.

Мова про конкретний час – останній місяць ХХ – перше десятиліття ХХІ століття. Це ще й початок нового тисячоліття, тому виміри подій, у яких живуть герої твору, проєктуються на глибший історичний час, і не тільки на український, а на глобальний, світовий простір. Глобалізація, зокрема, спричинила, посилила світові міграційні процеси. Наслідки цього відчуває головний персонаж – *український самашедший*: *Втім, у мене вже давно нема товариства. Друзі мої і знайомі пороз'їжджалися*. Не маючи можливості працювати за фахом, щоб утримувати сім'ю, він ставить риторичне питання: *І хіба тільки я? ...А мільйони людей, що повин'їжджали? Хто у нас відібрав горизонт? І чому ми його віддали? Я що, Україно, у тебе зайвий?* (С. 161).

Не можна оминати в назві роману й семантики епітета. Він увиразнює, загострює полемічність роздумів головного героя, характеризує його особливий психоемоційний стан: *Я ніколи не дозволяв собі думати, що в Україні є п'ята колона. Але ж вона вже йде потоптом по моїй душі!.. тепер тебе просто готові знищити: «Хотели свою незалежність, вот вам!»*

Там тисла ідеологія, тут – тотальний цинізм ... Чи я мушу терпіти, щоб ця квазідемократія нищила мене не згірш, як той псевдосоціалізм?!¹ На науку коштів нема, на культуру нема, зате є олігархи і тіньовий капітал, який одмивається через Антигуа і Науру, у паспорті національність не вказана, так що тепер будь-яка погань називається українською – «українська мафія», «українська корупція», «українська проституція» (С. 23–24).

Емоційно-оцінне сприймання негативних явищ у житті суспільства на межі століть, роздуми про національно-соціальні проблеми будівництва незалежної Української держави накладаються на інформацію про наслідки глобалізації, які через екологічні, техногенні катастрофи, номіновані в тексті як «світовий бедлам», кошмар. Пор. художньо-естетизоване метафоричне визначення: *Глобалізація глобалізує всі проблеми, і ні одної не зменшить. Зменшиться тільки роль держав, деякі скотяться по цьому глобусу, як сльоза.*

Стилеві Ліни Костенко загалом притаманна метафорична афористичність висловлювання. Влучними образними оцінками рясніє і текст роману, надто в сатиричних оцінках політики, влади. Твір своєрідного мовно-стилістичного жанру, у якому чергуються, переплітаються теми державотворення, глобалізації і родинні, психологічні проблеми, насичений мистецько-культурною, літературною інформацією, прецедентними іменами світової історії.

Вирізняє мовостиль роману прийом пунктирної, короткої фіксації подій, прив'язаних до конкретного часу: *До нового століття 23 дні; До нового століття три тижні.* Є конкретні назви місяців, числа днів, року, міркування про символіку чисел, наприклад: *Дата сьогодні предивна – 20.02.2002, рідкісний паліндром.* Величезний обсяг різноманітної інформації, умовно структурованої за часовими рубриками, сприймається як певна модель хаотичного цифровізованого суспільства, у якому стильові різновиди мови стають розмитими, взаємозаступними.

¹ Звертаємо увагу на синонімічне вживання частин складних слів: різна форма вербалізації смислу 'несправжній', 'хибний' підсилює негативну оцінку ідеологій двох суспільних устроїв з розмиванням змісту обох понять.

З калейдоскопу світових і українських подій вимальовуються в «Записках» кілька наскрізних мислеобразів – *Україна, держава, нація, громадянське суспільство, влада, політика, свобода слова*. Один із ключових мислеобразів твору – *мова*. Міркування головного героя про зв'язок мови і світогляду народу розгортаються в мінітекстах публіцистично-оцінної, аналітично-історичної, гумористично-побутової інформації. Тема мови – це *фантом болю душі* письменниці (Згадаймо вірш Ліни Костенко «Біль єдиної зброї»). Але в романі цей біль висловлює інтелігент технічної спеціальності. У його записках природні словосполучення *файли моєї пам'яті, на моніторі свідомості; Я програміст. А запрограмувати свою дитину на щось путнє не можу*. Спостерігаємо різні стилістичні нашарування, тональності оповіді, серед них і елементи сміхової культури, створювані майстерною грою слів.

Символічний початок роману – про мову на Канарах: *там десь високо в горах, у вічнозелених нетрях є плем'я, яке не говорить між собою, а пересвистується. І я подумав – от якби й у нас не говорили, а пересвистувались. Бо стільки вже наговорено, до цілковитої втрати смислу. Та ще й якоюсь мовою недолюдською, сурогатом української і російської, мішанкою, плебейським сленгом, спадком рабського духу і недолугих понять <...> Якби такою мовою спілкувалися люмпени та бомжі, а то ж по всій вертикалі, починаючи з президента. Краще б уже пересвистувались у тому його кабінеті, то не було б і касетного скандалу, а був би художній свист* (С. 6).

Касетний скандал і трагічна історія журналіста Гонгадзе – це лише одна із сюжетних ліній, одна подія, яку впізнають, прочитують люди, які жили в ті роки. Але це й певний знак часу, коли журналістів за їхню професійну діяльність фізично знищували. Авторське афористичне висловлювання про значення журналістського слова з'являється в описі про реконструкцію-руйнування історичного Майдану: *«Скоро Майдан Незалежності «стане пласким, як млинець», – написав хтось із журналістів. От хто у нас є, це журналісти. Очі суспільства, яке спить»* (С. 81). Тема Майдану – одна з наскрізних, ключових. Вона теж пов'язана з концептом 'мова': *Я тільки не знаю, чому це називається Майдан Незалежності. Розваг, кав'ярень,*

бутиків, барахолук – чого завгодно, крім Незалежності. Слова українського не почувши, так, ніби це філіал сусідньої держави (С. 290).

Усі протестні рухи, які відбувалися в Україні на зламі століть і які описані в художньому творі Ліни Костенко, так чи інакше асоціюються з мовою. Мова як неодмінна дійова особа суспільних протестів по-своєму заявляє про себе, пор. два мінітексти: *Бо коли спецназівці били людей на Софійській площі при розверстій могилі Патріарха, страшно було за націю, що вона це стерпіла. Пам'ятаю, одна жінка простягала руки до омонів, благала: – Хлопці, невже ви не любите Україну? – А вони їй іржали в обличчя: «Любім, только без українцев».*

І ніхто у світі не обурився і не назвав це фашизмом (С. 94); Ще одна хвиля протесту. Опозиція знову ставить намети. Але вже не де, а в самому серці нації, біля пам'ятника Шевченку, напередодні шевченківських свят <...> А того ж вечора міліція перехопила студентів, що повертались до Львова, вирізнивши їх із людської маси лише за тією ознакою, що вони розмовляли українською мовою ... от уже й сидять, «націоналісти», за ґратами у своїй незалежній державі (С. 91–93). У першому з наведених мінітекстів вкраплення стилізованої російської прямої мови є маркером мовної ідентичності нації. І за мовно-національну ідентичність поплатилися студенти (другий мінітекст). Обидва тексти засвідчують наслідки історичної боротьби українців за свою національну ідентичність, коли конкретна ситуація означала вибір між бути і не бути, між життям і смертю.

Калейдоскопічний текст *записок* поєднує різну інформацію про поняття ідентичності. Наприклад, у діалозі подружжя звучить сумний гумор, коли дружина використовує художньо-асоціативний візуальний образ чайки: *Вчора кажу: – Як ти думаєш, чому українці ніяк не можуть ідентифікувати себе як націю? – А чайка, яку зварили в каші, може себе ідентифікувати з собою? Тільки з кашею, – сказала вона.*

Найпоказовіша зовнішня ознака художнього тексту – це чергування структур пунктирних повідомлень у жанрі хроніки з абзацами інформаційно-аналітичного змісту, у яких наскрізною є емоційно-експресивна оцінка фіксованих подій і фактів.

Після повідомлення про документальний факт – *У Севастополі російська мова проголошена другою офіційною* – читаємо мінітекст-міркування, зміст якого є емоційною реакцією на попередню інформацію і змушує читача замислитися про суспільну функцію мови і про її соціальний статус. Контраст змісту увиразнений граматичною подібністю початків повідомлень: *У всіх країнах мови як мови, інструмент спілкування, у нас це фактор відчуження. Глуха ворожість оточує нашу мову, навіть тепер, у нашій власній державі. Ми вже як нацименишина, кожне мурло тебе може образити. Я ж не можу кроку ступити, скрізь привертаю увагу, іноді навіть позитивну, але від цього не легше. Бо в самій природі цієї уваги є щось протиприродне, принизливе. Людина розмовляє рідною мовою, а на неї озираються. Сина в дитячому садку задражнили, навіть Борька сказав: «Хохол». Україна – це резервація для українців. Жоден українець не почуватється своїм у своїй державі. Він тут чужий самим фактом вживання своєї мови.*

Але ж якщо мова – це Дім Буття, то чого ж ви мене викидаєте з мого власного дому?! Це бандитизм. Це імперський вірус. Це гарячка Ебола. У мене вже кров проступає з вух, коли я чую, як ображають мій народ. І хоч би ж російською говорили по-людськи, а то ж якийсь волапюк. Хочу на Канари (С. 22–23).

Мотив Канар і свистіння замість мови повторюється в інших контекстах і набуває символічного значення як елемент сміхової культури, пор.: *Син мене розуміє: ми з ним пересвистуємося. Дружина гримає, щоб не свистів (С. 22).*

Знає стилістичного переосмислення традиційний епітет *солов'їна* до поняття 'українська мова', пор. контексти з іронічною конотацією: *А мова солов'їна і така пра-прадавня, що походить мало чи не від ханаанської; Мова солов'їна, а тьохкають чортзна-що (С. 26).*

Критика якості української мови – і щодо змісту висловлених думок, і щодо відповідності літературному стандарту, і щодо естетичного канону – набуває різкої негативної оцінки в устах головного персонажа. Публіцистично-полемічні думки про мову поєднують в експресивних висловлюваннях розмовно-знижену лексику, жаргонізми, комп'ютерний сленг. Хоч яка

тема порушена в записках, тема української мови виявляється актуальною і в масштабі будівництва незалежної держави, і в становищі окремого члена суспільства. Показове відтворення буденно-розмовного стилю в таких записках: *На роботі мене поважають, колектив нічого, спершу дивилися скоса – думали, що я націоналіст, – у нас же так, якщо говориш українською, то вже й націоналіст. А потім звикли, дехто й сам би вже перейшов, але ж це мало не акт громадянської мужності, як було за радянських часів, так і тепер* (С. 9); *Рід свій знаю від сили до третього коліна. Історію в інтерпретаціях, які взаємно виключають одна одну. Мову – тією мірою, щоб не виглядати дебілом. Світову культуру настільки, наскільки це вдалося розгледіти крізь залізу завісу* (С. 90); *І ось моє українське ноу-хау. Я хочу жити в повноцінній країні, розмовляти **повноцінною мовою** і гарантувати це моїй дитині на майбутнє* (С. 160).

У таких монологах, суб'єктивізованих висловлюваннях звертаємо увагу на функцію нанизаних однотипних синтагм, на стилістичні фігури ампліфікації, які підсилюють висловлену думку. На початку роману згадувалися Канари і плем'я, де спілкуються між собою свистом. Є в романі ще один авторський мислеобраз особливої мови. Він пов'язаний із художньо-асоціативним образом українців та негативною оцінкою їхньої мовної свідомості, національної ідентичності:

*Іноді мені українці здаються таким великим гарним птахом, який сидить собі і не знає, що робиться на сусідньому дереві, який любить собі поспати, сховавши голову під крило. Крило тепле, притульне, сні історичні, красиві. М'язи розслабилися, душа угрілася, – прокинувся, а дерево під ним сплюють, гніздо випало, пташенята порозліталися хто куди, **сидять на інших деревах і цвірінькають вже по-іншому.***

Нація навіть не косноязика. Нація недорікувата.

Я розумію, все має свої історичні корені.

Часом їх хочеться висмикнути (С. 156).

Можна, звичайно, трактувати наведений уривок як образ генеалогічного дерева споріднених мов, але в контексті болючої теми мовної ідентичності українців йдеться про умови виживання української мови в різних імперіях, про численні заборони, про асиміляційні процеси, що не сприяли нормальному

розвитку мовно-національної самосвідомості й повноцінному функціонуванню української мови.

Залишені у спадок проблеми відчуження українців від своєї мови у великих містах мають і глибокі соціально-психологічні причини. Батько констатує, що син *набрався нелюбові до української мови*, товаришуючи із сусідським хлопцем, у родині якого було відповідно негативне ставлення до української мови як до мови соціально нижчої, непрестижної: *Діти ж акумулюють атмосферу своїх родин, а у нас тут українофобства вистачає* (С. 230); *Борька теж препогано вчиться. А надто йому не дається українська мова... Читав, що десь уже винайшли пристрій-перекладач із собачої мови... Думаю, що собачу мову Борька опанував би швидше. З української у нього двійка* (С. 234–235); *Киян ця мелодія («А ми тую червону калину підійmemo...») не вставляє. Мимоволі і я вже звикаю до цієї огидної лексики. Живемо в липкій атмосфері звироднілого суспільства. Моральний лепрозорій розповсюджує коросту слів* (С. 290).

Ненормативна лексика завжди була джерелом індивідуалізації мови художніх персонажів. Зазвичай вона виконує функцію зниженого експресивного стилю. Естетичні функції такої лексики залежать від авторської майстерності відтворення ситуації та умов спілкування персонажів. Ставлення письменниці до «огидної лексики» негативне. А вкраплення росіянізмів виконує функцію стилістичних маркерів сатири, іронії: *А ми? Коли ми вже увійдемо в Європу? – Погано вивчаєш афоризми нашого президента... Він же чітко сказав, що ми для себе визначили «просьолочний шлях» у Європу. А це шлях довгий, забрьохаємося* (С. 238); *Цензури немає. Натомість є її єзуїтський різновид – темники. Тобто інструкції зверху, списки рекомендованих тем. Щось навіть гірше, ніж заборона. Інтоксикація слова, внутрішньовенне вливання брехні* (С. 129); *Шизоїдний селъ свідомості заливає суспільство. Слово знецінилось. Мова втрачає пульс. Виникають якісь культи й культики. Речники порожнечі приколюються в епатаж* (С. 106). Показовий діалог персонажів про мову нових поколінь: – *До всіх перинатальних хвороб державності ще й така халепа – вирости покоління, яким усе по фіг, – каже дружина. – Чого ж*

ти заговорила їхньою мовою? – не витримую я. – Де це бачено, щоб жінка говорила матом?! – А це не мат, – спокійно пояснює вона. – Це **воровская феня**. І, мабуть, не випадково цьому суспільству прищеплено саме воровську феню, мову блатних низів, – щось є у ньому глибоко жлобське і безкультурне.

У романі мислеобраз мови вербалізовано як ознаку національної ідентичності. Саме про цей феномен міркують персонажі твору. А якою мовою вони озвучують свої думки?

Мова головного героя – виразно індивідуалізована й становить сплав мови людини, яка «читає газети», дивиться «телеящик», живе в інформаційній мережі й відповідно не цурається комп'ютерного сленгу та розмовно-знижених штампів, жаргонних слів: *Потім виявляється, що у нас не президент, а директор заводу, що він не може не матюкатися, бо він звик. То чого ж я хочу від свого маленького сина – він теж звик, і Борька звик. Тільки я, лох, очкарик, ніяк не звикну. Мені колега каже: «Ну ти, блін, дайош». А я кажу: «Нормально», – і відчуваю, що не нормально, і хтось із нас божевільний, вони чи я (С. 8).*

Повсякденно-розмовні усталені вислови звичні в оповіді чоловіка: *це послідне діло, дружина стане феміністкою і пошле мене на фіг (С. 9)*. Про свого родича герой роману розповідає: *От тільки син у неї, Тінейджер, якийсь відчужений. У своїх навушниках, зі своїм сиді-плеєром, він сидить як гість із моєї зірки Альгерат. Стриманий, мовчазний, а як щось скаже – гумор суто програмістський, похмурий і незворушний, не розбереш, всерйоз він чи жартує. Інші в його віці танцюють на дискотеках, а він увесь там, в електронному задзеркаллі. Відкрив свою веб-сторінку, створює якісь програми. Я часом думаю – може, він дитина індіго? Все схоплює на льоту, я вже не долітаю. Це вже покоління, яке слухає музику індастріал і абстрактне техно, і вся його культурна інформація з інтернету. А я все ще читаю газети і люблю «Шляхетні вальси» Равеля.*

Для малого Тінейджер найбільший авторитет. Він йому скидає на мило різні месиджі, вчить користуватися аською для зв'язку. Малий вже сидить у чатах, кнюпає на клаві як заправський юзер, а часом трапляється якийсь глюк, звертається до нього, а не до мене. Борька відходить на другий план.

Я хотів би цю дружбу засеївити – час летить, малому потрібен старший товариш (С. 62).

Хоч телевізор, або «телеящик», зазнає постійної критики, як і газети, але саме з них і надходить авторові записок інформація про *світовий кошмар*, якою наповнені сторінки роману. Він фіксує всі події, про себе каже дружині: *Я системний програміст. У мене в голові добрий процесор. Люди, як правило, бачать світ у діапазоні своїх проблем. Ну, ще в радіусі родини, країни, свого фаху, своїх інтересів. А якщо подивитися на світ у комплексі різних подій і явищ, виникає зовсім інша картина. Бачиш критичну масу катастроф. До того ж при такій глобальній оптиці корегуються пропорції власних проблем.* Текст монологу – виразна стилізація книжної спеціальної мови з відповідним словником і характерною синтаксичною будовою. Дружина робить лаконічний висновок, фактично декодуючи смисл запропонованого в романі стилю записок і ставлячи діагноз цієї небезпечної хвороби інформаційного тиску (перенасичення інформацією): – *Дар одночасного бачення, – каже дружина, – це страшна річ. Може розірвати зсередини, ніхто й не зрозуміє, що з людиною сталося.*

У тексті роману чергуються короткі інформаційні фрази з розлогими абзацами емоційно-експресивних оцінок фіксованих глобальних і українських подій, явищ, суспільно-політичних понять тощо. Прикладом таких виразних аксіологічних висловлювань, наповнених сарказмом, може бути такий абзац про мову, у якому вкраплення російських слів у їх фонетичному відтворенні – поширений засіб стилізованої мішаної мови:

21 лютого. Міжнародний День рідної мови. Оскільки для не-громадян найріднішою є не-мова, тобто не українська і не російська, а гібрид-ерзац-мішанка, то, може б, саме їй надати статус державної? Думаю, це дуже б об'єднало суспільство – єдина державна, на всіх рівнях функціонуюча мова. Общепонятний суржик на субстраті фені і мата (С. 268); А ті все «соображають на трьох» (С. 81); чи справді думають, що виконували «интернациональный долг»? Що вони кому заборгували? Хто їм що позичав? (С. 85).

Орозмовлення художньої оповіді, відтворення її емоційно-експресивних відтінків (гумору, сатири) здійснюється різнома-

нітними прийомами мовної гри. Найпоширеніші в авторському стилі – це різновиди паронимазії, тобто поєднання у висловлюванні слів, близьких за звучанням і різних за значенням. Активізовані в тексті «Записок» лексичні, морфологічні пароніми: *У нас, як завжди, енергетична криза. Електорат сидить без електрики. І доки одні розчищають завали скривжанілого бурелому, тягачами й танками тягають по бездоріжжю бетонні опори, інші валять стовпи, змотують кілометри дротів і розбирають рейки. Мефістофель дуже реготався б: люди гинуть не за метал – за металобрухт. Когось убило струмом. Когось підстрелив сторож з мисливської рушниці. На хуторі біля Диканьки (С. 18); Україна на роздоріжжі – Україна на бездоріжжі (С. 130); То ви ж як взялися боротись, то вже боріться, панове. Боріться, або не беріться. Вирішуйте – фронт чи форум? (С. 93); Теж невеселі сюжети, а чому такі резонансні? Тому що є резонанс. А ми душимось в резервації. В резерваціях резонансу нема (С. 94); Чи їм, що промоутер, що Прометей? (С. 95); Не люблю перебіжчиків, завжди щось набалакають. Жалію біженців, під якими горить земля (С. 85); Ми вже цілком глобалізувалися. Нашого цвіту по всіх борделях світу... У нас уже є маркети й супермаркети. Холдинги, лізинги й консалтинги. Рейтинги, брифінги, автобани і хабвеї. Жлоб-шоу, фаст-фуди і сендвич-бари. Рейдери, трейдери, рокери, брокери, кілери, ділери, трасти і педерастии. Все як у людей (С. 120); А скепсис як сепсис для цієї нації в її теперішньому становищі. Іронія гірка, як абсент (С. 262); Жіночий імператив завше один: ти винен і ти повинен. Добре, що я це слухаю впіввуха, а то й унівсвідомості. Якби ще й жінка говорила впівголоса (С. 90); Дивуюся, що в тебе ще є якісь ілюзії, – каже Лев, інвертований на пустелю. – Це ж не народ, це жертва історичних мутацій. – Вихід! – має ж бути якийсь вихід! – Безвихідь – це теж форма існування, – спокійно сказав він (С. 216); Знову обрали тих самих, отже, буде те саме. У нас є така стабільна обойма, яка завжди проходить. Моя теща називала їх проходимцями (С. 209); 5 грудня почався перетис населення. Ми все ще думаємо, що ми велика нація, що нас 52 мільйони. Але ж за ці роки виїхало мільйонів п'ять. І баланс демографічний від'ємний. Так що добре, якщо набе-*

реться мільйонів сорок шість – сорок сім. Та й з тих половина не ми. А з тої половини ще половині байдуже. **Так історично склалося. Так історично розклалося.** Продукти того розкладу отруїли суспільство, от воно й тхне (С. 255); Суспільство у нас важке. Конгломерат націй і антинацій, звиклих до стагнацій і профанацій, дискримінацій і асиміляцій (С. 231).

Мовно-естетичну функцію паронімів у тексті роману доповнюють і стилістичні фігури хіазму на кшталт: **Навіть наш нетиповий Прем'єр підписав щось типово паскудне. – Може, він підписав, не читавши?.. – Краще б прочитав, не підписавши** (С. 81).

Поряд з лексичними, словотвірними новаціями в індивідуальному стилі важливу мовно-естетичну функцію виконують синтаксично-інтонаційні одиниці – виокремлені синтагми. Це форма відтворення внутрішнього голосу – реакція на попередню інформацію, тобто зміна інтонації з метою підкреслення іронічно-сатиричного сприймання чужої висловленої думки, наприклад: *Доповіді були глибоко аналітичні. Один пан, наприклад, сказав, що «наш найбільший ворог – це ми самі». Плідна ідея. Схиляє до самознищення. Інший як позитивну якість нашої політичної еліти відзначив, що дехто з них таки вивчив українську мову. Маємо заплодувати?* (С. 167).

Характерна ознака індивідуального стилю Ліни Костенко – оперування термінологічною лексикою іншомовного походження. Слова з різних наукових галузей органічні в сучасному інтелектуальному тексті. Вони не тільки засвідчують рівень багатостильової української літературної мови, а й увиразнюють, унаочнюють синтаксично-інтонаційно й лексико-семантично мовний портрет оповідача, головного персонажа роману.

У художньому тексті інтегровано різні стилі і жанри сучасної української літературної мови. Саме ця текстотвірна функція української літературної мови початку XXI століття підтверджує узагальнений висновок про те, що Ліна Костенко – письменниця, яка є «творцем української літературної мови в її новому естетичному та соціокультурному вимірі» [Єрмоленко, Сюта 2021: 73].

Ермоленко С., Сюта Г. Філософія мови Ліни Костенко. *“Dusza szybuje w poświęcie epok...”*. Tom jubileuszowy ofiarowany Linie Kostenko. Red. nauk. Agnieszka Matusiak i Ludmyła Tarnaszyńska. Współpraca Oxana Pachlovska, “Miscellanea Posttotalitariana Wratyslaviensia”. Wrocław, 2021, 10. С. 67–79.

Костенко Л. Записки українського самашедшого. Київ : А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га, 2015.

REFERENCES

Kostenko, L. (2015). Notes of the Ukrainian self-made man. Kyiv : A-Ba-Ba-Ha-La-Ma-Ha (in Ukr.).

Yermolenko, S., Siuta, H. (2021). Lina Kostenko’s philosophy of language. *“Dusza szybuje w poświęcie epok...”* Tom jubileuszowy ofiarowany Linie Kostenko. Eds. Agnieszka Matusiak and Ludmyła Tarnaszyńska. Współpraca Oxana Pachlovska, “Miscellanea Posttotalitariana Wratyslaviensia”, Wrocław, 10, 67–79 (in Ukr.).

Статтю отримано 07.06.2023

Svitlana Yermolenko

MINDSET LANGUAGE IN LITERARY PROSE BY LINA KOSTENKO

Lina Kostenko, a representative of the Ukrainian creative intelligentsia from the 1960s cohort, recorded her vision of the historical time of Ukraine at the end of the 20th and beginning of the 21st centuries in the original prose work “Notes of a Ukrainian Self-made Man”.

The work of a unique linguistic and stylistic genre, in which the themes of state formation, globalization and family, psychological problems alternate, is saturated with artistic, cultural, literary information, precedent names of world history.

The volume of various information, conditionally structured according to time headings, is perceived as a certain model of a chaotic digitalized society, in which stylistic varieties of language become blurred, interchangeable. One of the key ideas of the work is language. The thoughts of the main character about the connection between language and the worldview of the people are unfolded in mini-texts of journalistic-evaluative, analytical-historical, humorous and everyday narrative.

Language as an indispensable agent of social protests declares itself in its own way. The kaleidoscopic text of the notes combines different information about the concept of identity.

The topic of the linguistic identity of Ukrainians is related to the conditions of survival of the Ukrainian language in various empires, numerous prohibitions, and assimilation processes that did not contribute to the full functioning of the Ukrainian language.

Narration of the artistic narrative, reproduction of its emotional and expressive shades (humor, satire) is carried out using various language game techniques. Varieties of paronomasia are the most common in the author's style. Along with lexical innovations in an individual style, an important linguistic and aesthetic function is performed by syntactic-intonational units – isolated syntagms that emphasize the ironic-satirical perception of someone else's opinion.

A characteristic feature of Lina Kostenko's individual style is the use of foreign vocabulary of terminological origin. Words from various scientific fields are organic in modern intellectual text. They not only testify to the level of the multi-style Ukrainian literary language, but also express and visualize the syntactically-intonationally and lexically-semantically linguistic portrait of the narrator, the main character of the novel.

Various styles and genres of the modern Ukrainian literary language are integrated into the artistic text. It is this text-creative function of the language of the beginning of the 21st century in Lina Kostenko's work that testifies to the active process of creating a new aesthetic and socio-cultural canon of the Ukrainian literary language.

Key words: Lina Kostenko's novel, intrigue of the title, kaleidoscopic text, mindset LANGUAGE, linguistic identity, lexical and syntactic innovations, paronyms, words-terms, interspersed with foreign words.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.4>

УДК 801.81:398.8](=161.2):355.48(477:470)"2014/..."

ФОЛЬКЛОРНІ ДЖЕРЕЛА ПІСЕННИХ ТЕКСТІВ У ЧАСИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

ДАНИЛЮК
Ніна Олексіївна,

доктор філологічних наук,
професор кафедри української
мови,
Волинський національний
університет імені Лесі Українки;
проспект Волі, 13, м. Луцьк,
Волинська область, 43025;
e-mail: danyluk@vnu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-7373-2902

Nina
DANYLYUK,

Doctor of Philological Sciences,
Professor, Department of the
Ukrainian language,
Lesya Ukrainka Volyn National
University;
13, Voli prospect, Lutsk, Volyn region,
43025, Ukraine;
e-mail: danyluk@vnu.edu.ua

*На матеріалі текстів сучасних українських пісень розглянуто способи активізації фольклорних джерел: 1) виконання народних пісень у новому музичному оформленні з відеокліпами; 2) наповнення традиційних текстів додатковим змістом; 3) переспіви відомих народних пісень; 4) актуалізація окремих фольклорних різновидів (колискові, колядки, коломийки та ін.); 5) трансформація іншої фольклорно-жанрової форми в пісенну (напр., замовляння); б) створення нових пісень із залученням фольклорних одиниць. Зроблено висновок про посилення фольклорного струменя, використання мовних образів **Україна, рідна земля, козак, хлопець, мати та ін.**, що відбивають мовомислення українців.*

Ключові слова: *пісенний текст, першотвір, переспів, фольклорний засіб, мовний образ.*

*Українська пісня! Хто не був зачарований нею,
хто не згадує її, як своє чисте, прозоре дитинство,
свою горду юність, своє бажання бути
красивим і ніжним, сильним і хоробрим?*

Олександр Довженко

Загальновідомо, що фольклор – це родючий ґрунт, на якому сформувалась українська літературна мова в цілому та художній стиль зокрема. Упродовж усієї історії розвитку відбувалася

взаємодія народно-пісенної та літературної книжно-писемної поезії, що особливо активізувалась у періоди національно-культурного піднесення, соціально-політичних та військових випробувань. Як зауважувала С.Я. Єрмоленко, «від колективної мовної творчості як генетичної пам'яті народного слова до індивідуальної і знову до національно-мовної скарбниці, якою є літературна словесність, – такий кругообіг художньо досконалої, естетично освяченої мови» [Єрмоленко 1999: 9–10]. На початку XXI ст., у часи Євромайдану, гібридної та повномасштабної російсько-української війни, що триває від 2014 р., спостерігаємо постійне звернення сучасних виконавців до народнопоетичних текстів, оновлення їх змісту й форми, посилення фольклорного струменя в авторських піснях.

Зауважимо, що мова сучасних українських пісень у виконанні популярних гуртів «Океан Ельзи», «Скрябін», «Нічлава», «Мандри», «Бумбокс» привертала увагу лише поодиноким дослідників [Власова 2016; Клещова 2013; Яручик 2012]. Актуалізація фольклорних текстів, а також використання народнопоетичних засобів у нинішніх піснях ще не були предметом спеціального вивчення, хоч вони потребують опрацювання, що й зумовлює актуальність нашого дослідження

Для сучасних українських пісень показові такі основні способи активізації фольклорних джерел: 1) виконання народних пісень у новому музичному оформленні, у супроводі відеокліпів (напр., окремі тексти гуртів «ВВ», «VIP», «Бумбокс», «Made in Ukraine» та ін.); 2) наповнення традиційних текстів актуальним змістом («Пливе кача по Тисині...», «Ой у лузі червона калина...», «Гей, соколи!», повстанські пісні з альбому «Наші партизани» у виконанні Тараса Чубая і гуртів «Плач Єремії» та «Скрябін» та ін.); 3) сучасні переспіви відомих народних пісень (як-от: «Горіла шина, палала...» часів Євромайдану, «Летіла зозуля...», «Ніч яка місячна...», «Їхали укропи...» тощо); 4) актуалізація текстів окремих фольклорних жанрів («Колискова для коханої», «Колискова для ворога», «Бандерштатівські коломийки» у виконанні гурту «Скрябін», «Коломийки про москалів», «Повстанська колядка» та ін.); 5) трансформація іншої фольклорно-жанрової форми в пісенну («Буде тобі, враже, так, як відьма скаже» з елементами замовлянь у виконанні Ейнджі

Крейди); 6) створення нових пісенних текстів із використанням фольклорних одиниць (напр.: «Ой у лузі під Донбасом...», «Гей, сивий вітер плаче...», «Там, де є море і гори...» тощо). Велику кількість пісень опубліковано в електронному вигляді завдяки проектам «Українські пісні. 2003–2022», «Наші партизани» (2000, 2003, 2004), «Пісні війни» (2017–2022), а також викладено в ютубі (УП; НП; ПВ; УНП).

Докладніше розглянемо тексти, згруповані за названими способами актуалізації. Пісні першої групи, як правило, не зазнають змін першотексту, однак мають нову музичну версію та відеосупровід (збірки «Українські народні пісні / хіти в сучасній обробці») (УНП). Серед них найпопулярніші твори про кохання та весільні, що передають вічні почуття молодих людей, напр.: «В саду гуляла» (виконавці Д. Бігун, гурт «ГуляНка»), «Калина» (Н. Карпа), «Криниченька» (О. Будник), «Місяць на небі» (В. Окілко), «Ой чорна, я си чорна» (К. Малецька та Заліско); «Тече вода каламутна» (гурт «Награш»), «По весіллях грав би» (гурт «Зоряна ніч», І. Найда), «Чорні очка» (І. Федішин) та ін.

У часи воєнного протистояння отримали нове життя козацькі, рекрутські, стрілецькі та повстанські пісні, в яких зображено боротьбу за незалежність, створено мовний образ захисника України, як-от: «Їхали козаки» (Заліско і Захар), «Їхав, їхав козак містом» («Награш band»), «Ой у лузі червона калина» (гурти «Kolaba», «Бумбокс», «Гайдамаки» та ін.), «Пливе кача» (чоловіча хорова капела «Пікардійська терція»), «Гей Гу, Гей Га», «Повіяв вітер степовий», «Там, під Львівським замком» (три останні – Т. Чубай, гурти «Плач Єремії» та «Скрябін») (НП).

Після Євромайдану 2014 р. набула поширення лемківська рекрутська пісня «Пливе кача», у якій зображено прощання хлопця-новобранця з матір'ю, передчуття його загибелі (УП). За припущенням, вона виникла в 40-ві рр. ХХ ст., була записана композитором і фольклористом Д. Задором на Закарпатті, опублікована в збірці «Народні пісні підкарпатських русинів» (Ужгород, 1944) і входила до репертуару воїнів УПА. Автор тексту невідомий, тому пісню вважають народною. В її мовну тканину вплетено низку діалектизмів, що відображають

уснорозмовне мовлення представників лемківського говору – одного з архаїчних говорів південно-західного наріччя української мови. Зокрема це діалектизми: а) фонетичні: *виберут, ци*; б) морфолого-словотвірні: *кача, по Тисині, мамко, ми, ти, погину*; в) лексичні: *Залаєш ми в злу годину* – ‘накликеш біду’, *брати (вибрати) яму* – ‘(ви)копати’, *якби ж* – ‘як же ж’ (*Ци не жаль ти, мамко, буде? Гей, як би ж мені, синку, не жаль?*). Ці форми вказують на територіальну прив’язаність першотвору, який став відомий по всій Україні. У слові *Тисина* питомий суфікс *-ин-* має значення одиничності, проєктованої на нормативний гідронім *Тиса*. Ця назва зафіксована у «Словнику гідронімів України» із вказівкою, що це ліва притока Дунаю, (виникає від злиття р. Чорної Тиси (головний витік) і Білої Тиси на Устеріках у м. Рахів Закарпатської області) [Словник гідронімів України 1979: 564].

Мовностилістичні риси аналізованого тексту відповідають фольклорному канону. Епітети *в чужім краю, чужі люди* підкреслюють перебування сина-рекрута далеко від рідного дому. Вираз *в злу годину* засвідчує давнє вірування в добрий і поганий час, коли сказане може накликати біду. Метафору *Ти ж на моїм серцю лежав* розглядаємо як варіант усталених висловів *лежати під серцем, носити під серцем* – ‘виношувати дитину’. У пісні вжито шість питальних речень, що передають уявний діалог матері з сином. Твір має циклічну будову: починається і закінчується рядком *Пливе кача по Тисині*, що свідчить про плинність життя і водночас про його незнищенність. Пісня стала плачем-реквіємом за героями Небесної сотні, воїнами АТО і загиблими в російсько-українській війні.

Із початком повномасштабного вторгнення рашистів особливої популярності набула відома стрілецько-повстанська пісня «Червона калина» («Ой у лузі червона калина...») (УП), яку виконують лідер групи «Бумбокс» А. Хливнюк (вперше зазвучала в лютому 2022 р. біля Софії Київської), А. Матвієнко, багато цивільних та військових гуртів (УП). Всесвітньо відомою стала кавер-версія гурту «Пінк Флойд» із назвою «Неу, Неу, Rise Up!», що дала поштовх для перекладів багатьма мовами. Пісня полюбилася також дітям, з’явився «дитячий» варіант у супроводі мультиплікаційного ряду. Авторство тексту остаточ-

но не встановлене: за однією версією – його написав у 1914 р. в Галичині С. Чарнецький, а на початку Першої світової війни доповнив Г. Трух. Пісню виконували січові стрільці, згодом бійці УПА. За іншою версією композитора М. Гайворонського, який, імовірно, створив мелодію, автором пісні був В. Пачовський. Проте багато фольклористів вважають її народною. Припускають, що строфу «Не хилися, червона калино...» додали до тексту наприкінці 1980-х рр. диригент і керівник хору «Гомін» Л. Яценко та журналістка і правозахисниця Н. Світлична.

В аналізованому тексті вжито питому українську лексику з поодиноким вкрапленням іншомовної (*марширують, кайдан*). Фольклорне забарвлення мають пестливо-зменшені та нестягнені форми прикметників і займенників (*буйнесенький вітер, тую ярую пшеницю*), що є засобами стилізації. Використано типові епітетні сполуки (*червона калина, білий цвіт, славна Україна, яра пшениця, широкі степи*), а також okazіоналізм *тан = танець*. Частина художніх образів, компоненти яких набувають переносних значень, стають метафорами (*у кривавий тан, з ворогами тан*). Крім того, зафіксовано народнопоетичні метафори-персоніфікації (*наша славна Україна зажурилася, нашу славну Україну, гей, гей, розвеселимо!*). Текст побудовано на засадах семантико-синтаксичного паралелізму з ключовими словами-символами *червона калина – славна Україна*. Пісня в новій музичній обробці закінчується фразою *Слава Україні! Героям слава!* Вона стала маршем-закликом для сучасних українців.

Повстанська пісня «Батько наш – Бандера, Україна – мати» не лише звучить у первинному вигляді (УП), але й має осучаснений текст М. Лободзінського: *Батько наш – Бандера! Україна – Мати! Ми за Україну підем воювати!.. У Москву спроводим всіх колаборантів, Звільним Україну! Знищим окупантів!* (УП). В обох творах лишилися зіставлення *Батько наш – Бандера, Україна – мати*. Першотекст побудовано у вигляді традиційного діалогу-плачу матері над смертельно пораненим сином. Тут вжито постійні епітетні сполуки, пестливо-зменшені форми, синоніми, які засвідчують безмежне материнське горе: *Як прийшла до нього рідна мати його, Плаче і ридас, жалує*

його; *Ой, сину ж мій, сину, вже навоювався, Без правої ручки, без ніжки* зостався. У сучасному переспіві за допомогою низки одиниць посилено мотив стійкості повстанців у боротьбі з окупантами за українські цінності: *Ми за Україну будем воювати! Мову, гідність, волю будем захищати!; Гнати окупанта гідно і завзято, Стати врешті паном у своїй же хаті!* Зазначимо, що в новому тексті використано більше слів на позначення ворога. Крім назви *москалі* (вона є і в першотворі), зафіксовано лексеми з негативною семантикою: *окупанти, колаборанти, брехуни, блазні*. Використано стилістично забарвлені одиниці: розмовно-просторічні, сленгові, частина з яких набула поширення в період російської агресії, напр.: *Натовкмачим пики осоруженій ваті, Щоб не заважали жити в рідній хаті!; Брехунів і блазнів – копняками гнати!* Слово *вата* – це збірна назва ворогів (*ватників*), яка виникла внаслідок асоціації з верхнім теплим одягом радянських часів із ватним наповнювачем (укр. *куфайка*, рос. *фуфайка, ватник*). *Малорос* у цьому контексті позначає людину з комплексом меншовартості: *Нумо проганяти з душі малороса!* Заклично-величальні фрази набули особливого звучання в мовленні українців: *Хтось один промовить: Слава Україні! Хтось один промовить, відгукнуть мільйони: Слава Україні! Всім Героям Слава!*

Звернімо увагу на зміну семантики слів *партизан, партизанський* у піснях про УПА, поширених нині. За радянських часів, коли згадки про повстанців були заборонені, у «Словнику української мови» в 11 т. першу лексему вміщено з такими значеннями: 1. «Учасник партизанської боротьби, член партизанського загону» (сталий вислів червоний партизан – народний месник часів громадянської та Великої Вітчизняної воєн); 2. «Один з перших прихильників якого-небудь руху, напряму» (з приміткою застаріле) (СУМ 1975: 77). В аналізованому тексті *партизан* – це «учасник збройної боротьби українців за самостійну державу, яку провадили загони бійців Української повстанської армії в 1942–1960 рр., що діяли в тилу ворога (Червоної армії, червоних партизанів та військ Третього рейху)», а *партизанський* – «той, що стосується боротьби партизанів», напр.: *Там, під Львівським замком старий дуб стояв, А під тим дубочком партизан лежав* (УП); *Ой у лісі на поляні старий*

батько воли нас, По дорозі пробирався партизанський відділ наш (УП).

Відома народна пісня «Горіла сосна, палала» стала основою для кількох переспівів, що виникли в часи Євромайдану (21.11.2013–22.02.2014 рр.). Первинний весільний текст, який виконували при розплітанні коси й одяганні фати (*вельона*), мав такий початок: *Горіла сосна, палала, Під нев дівчина стояла. Під нев дівчина стояла, Русяву косу чесала. – Ой коси, коси ви мої, Довго служили ви мені. Більше служить не будете, Під білий вельон підете (УП).* У двох зафіксованих піснях майдаків представлено нові реалії періоду протистояння злочинній владі: а) в першому – *бочка, гаряча кава, чай, напої*, напр.: *Горіла бочка, диміла, Під неї дівчина сиділа; Ой, руці, руці ви мої, Довго носили напої; Горіла бочка, палала, Як Україна повстала (УП)* (автор слів, можливо, Андрій Панчишин); б) у другому – *барикада, шина, бензин, мішок; тітушки, зеки, регіонал, суд народний, трибунал* та ін: *Горіла шина ще й мішок, Ой, навезли нам тітушок; Ой, зеки, зеки, ви мої, Довго служили ви мені, ...Більше служить не будете, Під суд народний підете (УП).* Розглянуті варіанти засвідчують, що перший за лексикою ближчий до оригіналу, а в другому більше одиниць на позначення засобів оборони, осіб за політичною, соціально-груповою належністю. Зокрема, використано розмовно-просторічні лексеми з негативною семантикою: *тітушки* (збірна назва найманців, яких використовували за часів Януковича для протидії демонстрантам; походить від прізвища спортсмена з Білої Церкви В. Тітушка, який у 2013 р. в Києві напав на журналістів під час акції протесту), *зеки* (умовна назва осіб, які відбувають покарання в спеціальних виправних закладах, утворена від російського скорочення ЗК – «заклученный»). Також ужито вислови з переносним значенням: *дикі собаки, сучий син*, якими позначено осіб, що вчиняли протиправні дії, б'ючи і розстрілюючи мітингарів: *Там барикада стояла. Диких собак не пускала; Горіла шина ще й бензин, Стріляв здалека сучий син.* Завдяки осучасненню нові тексти стали знаками боротьби за рух України до Євросоюзу, за права і свободу громадян.

Серед переспівів назвемо сучасні варіанти відомої пісні «Ніч яка місячна» на слова М. Старицького. У новому тексті збережено початковий рядок, що вказує на час та місце дії, постійні епітети, порівняння, однак описано роботу снайпера й реактивної військової системи «Ураган»: *Ніч така місячна зоряна ясная, / В оптиці в мене москаль. / На вітер поправочка – і до побачення. / Дамой «за паребрік», бай-бай! Сядем в окопчику десь за Дебальцево. / Нас тут багато, не сам! / Глянь, моя рибонька, хвилию полум'я / Ворога б'є «Ураган»* (УП). Як слушно зауважила О. Кирилюк, «у трансформованому тексті також є фольклорні особливості. Зокрема велика кількість зменшено-пестливих суфіксів, однак у військових термінах – *окопчик, поправочка, гвинтівочка*. Текст насичений багатьма термінами, що передають реалії війни: *оптика, поправка на вітер, хвиля полум'я, Ураган*. У творі також чітко змальований образ ворога: вибудовано синонімічний ряд *ворог – москаль, ватнік*. Окрім етнофолізму *москаль*, вказівку на російське походження ворога дає також сполука *за паребрік*, яку в українському суспільному просторі вживають, зокрема, як синонім до слова *Росія* <...> Розправа над «ворогом» показана на фоні ідилічно змального українського пейзажу, а основну думку закладено в останній фразі – *Щоб вже не лізли до нас*, яка свідчить про прихід ворога на українську територію. А тому *шмат тіла*, що висить на осичині, реципієнт сприймає позитивно – як заслужене покарання» [Кирилюк 2020: 40]. Закцентуємо також на стилістично забарвлених одиницях, що імітують російське мовлення, але записані українською графікою: *Дамой за паребрік*, згрубілу суфіксовану форму *шмат москаляки*, сленгове слово *ватнік* на позначення ворога, розмовно-просторічне дієслово *не лізли*.

Крім згаданої, відома також версія А. Кая з наявними реаліями воєнного сьогодення: *Ніч яка місячна зоряна ясная, / Видно, хоч орків стріляй. / Вийди ж ти, Вовочка, із свого бункера, / Мертвих солдат позбирай...* (УП). У ній зафіксовано сленгову назву ворогів *орки* (походить від англ. orcs або orks – вигаданий вид істот, кремезних варварів зі звіриними рисами із фентезійних творів Дж. Толкіна). У тексті окупантів називають вислови по-російському, але в українському орфографічному оформленні, як-от: *орда ненаситная, русській мір, отряди Ка-*

дирова. Російського президента Володимира Путіна названо зменшеною формою *Вовочка*, що в аналізованому мікроконтексті має зневажливе забарвлення. Слово *бункер* вказує на місце переховування злочинця, а фраза *Мертвих солдат позбирай* відсилає до того факту, що росіяни часто не забирають своїх загиблих із поля бою. Використано також лексеми молодіжного сленгу (*постити, відоси, лайкати*), назви зброї та її частин (*танки, джавеліни, байрактари, курок*), інколи введені до авторських метафор, напр.: *Їдуть на танках отряди Кадирова, / Постять відоси в тік-ток, / А наші хлопці стоять з джавелінами, / Лайкають через курок*.

Сучасні пісенні тексти можуть виникати за фольклорними жанровими моделями, серед яких найпоширеніші – колискові, колядки, коломийки. Нині популярні колискової пісні, які, на відміну від традиційних текстів для дітей, виконують дорослим – коханій, синові, матері, Україні та навіть ворогу. У них здебільшого використано пестливо-зменшені, голубливі форми, напр.: *Змучені рученьки, стомлені ніженьки / Годі турботи нести. / Час і поспати – вже котиться ніченька. / Спи, моя любонько, спи!* («Коліскова для коханої», слова О. Удайка, музика В. Охріменка) (УП). У подібних творах Україну осмислено як дитину, що потребує Божої опіки і турботи: *Люлі-люлі, земле моя рідна, / Люлі-люлі, ріки і поля. / У долонях Божих Україна / Засинає, наче немовля* («Коліскова для України») (УП). Інша змістова домінанта звучить у «Колісковій для ворога» (слова і музика Анастасії Шевченко): сум з приводу того, що вороги прийшли в Україну, пророкування-навіювання їхньої неминучої загибелі: *Ой, жаль мені, воріженьку, / Що став на цю доріженьку, / Йдеши на смерть, як навіжений... / Спи!.. Спи!.. Спи!.. Спи!..* (УП). За народнопоетичною традицією нападника названо *воріженьком*, а бажання його смерті виражено спонукально-наказовою формою: *Спи!..* У зовсім іншому стилістичному реєстрі – велично-зворушливо – зазвучала «Коліскова над труною сина». Її востаннє під час прощальної церемонії у храмі Святого Климента у Львові заспівала мати синові, 27-річному воїнові Артемові Димиду, який загинув на полі бою за рідну землю в червні 2022 р.

Юнак, який походить із відомої родини історика Івана Крип'якевича, брав участь у Революції Гідності, воював за Україну в 2014 р. в підрозділах «Азов» та «Гарпун». До 24 лютого 2022 року він перебував у США, але повернувся, щоб боронити свою рідну країну. Проникливі слова матері розкривають глибоку віру християнки у вічне життя Героя: «Бог дав мені сили відспівати колискову і «Христос Воскрес». Я дивилася на кожного священника і так в очі йому співала: «Христос Воскрес!», щоб всі зрозуміли це важливе послання: якщо ми віримо у воскресіння Христа, то маємо вірити у воскресіння наших дітей» [Колискова над труною сина...].

У сучасних зібраннях коломийок – «Бандерштатівські коломийки» у виконанні гурту «Скрябін», «Коломийки про москалів», створених В. Мельниковичем, Д. Грицаном та ін., у гумористично-сатиричній формі показано різницю між українцями та москалями не лише в зовнішньому вигляді, але й у способі життя і праці: *А в нас грають на бандурах, в вас на балалайках / Наші ходять в кожухах, москалі в куфайках. / То які ми вам брати, ми не розумієм, / Ви сі бавите в «войни», ми пшеницю сієм!* (УП). Особливо дошкульно висміяно президента РФ Володьку та його армію хвалену, яку виганяють ЗСУ з української землі, у коломийках у виконанні Ю. Литвинюка й оркестру прикордонників: *Бес Московії Володька / В бункері лютує, / Його армія хвалена / Червяків годує! / А чи пан, чи пропав, / Двічі не вмирати! / Батьківщину від сволоти / Треба вичищати!* У подібних контекстах співаки допускають використання ненормативної лайливої лексики (*бес, сволота* тощо), що підкреслює негативно-зневажливе ставлення до «бункерного діда» та його деморалізованої орди.

У новостворених піснях автори широко послуговуються уснопоетичними мовними джерелами. Зокрема, пісня «Ой у лузі під Донбасом...» (слова І. Швеця, музика Т. Андраша) максимально насичена фольклоризмами. Наведемо початок: *Ой, у лузі, під Донбасом / В кроваву годину / Повставали наші хлопці / Знов за Батьківщину!* (УП). Тут маємо постійні епітети (*в кроваву годину, злії люди, добра слава* та ін.), усталені метафори (*Україну Хочуть згвалтувати, Смерть косила люта* й ін.). Про виникнення тексту в часи нинішньої війни свідчать

назви сучасної зброї: *гради-смерчі, урагани*. Україну порівняно з матір'ю, яку захищають сини, названо *землею козацькою*: *Із всієї України / Зібрались завзяті, / Грудьми стали до загину / Рятувати матір!* Висловлено впевненість у тому, що *не зможуть ці тирани / В рабство нас закути!; І збережемо державу / У любові братській!*

Пісню «Гей, сивий вітер плаче...» (слова В. Даника, музика В. Лютого) присвячено пам'яті Героїв Небесної Сотні та всіх полеглих Героїв у російсько-українській війні. Подібно до козацьких текстів, її побудовано у вигляді уявного діалогу смертельно пораненого вояка й вітру: *Гей, сивий вітер плаче: / Не вмирай, козаче, трохи поживи! / Ех, рад би я пожити, / Кров моя розлита по густій траві!..* (УП). Конкретно-чуттєвих рис у картині загибелі досягнуто завдяки метафорі-персоніфікації *сивий вітер плаче*, у якій *вітер* постає як сивочолий батько, що тужить над тілом сина. Зримою стає також складна метафора-гіпербола *Кров моя розлита по густій траві!* Семантико-синтаксичний паралелізм, епітети, анафори – всі ці засоби сприяють стилізації розглянутої пісні під майстерний народно-поетичний текст.

Отже, здійснений аналіз сучасних українських пісень засвідчив активізацію фольклорних джерел, використання в авторських текстах типових народнопоетичних засобів виразності, мовних образів *Україна, рідна земля, козак, хлопець, мати, калина, кров* та ін., що відбивають мовомислення українців, їх боротьбу за волю та незалежність у часи Євромайдану та російсько-української війни 2014–2023 років.

Власова А.Ю. Культурологічний аспект сучасної української пісні та її мова. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2016. № 1. С. 33–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdakkkm_2016_1_10

Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови. Київ: Довіра, 1999.

Кирилюк О. Мова мережевого фольклору як засіб опору інформаційній агресії. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. 2020. Вип. 6. С. 32–49. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/>

handle/123456789/19307/Курьлюк_Mova_merezhevoho_folkloru_yak_zasib_oporu_informatsiinii_ahresii.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Клещова О.С. Мовностилістичні особливості пісень українського гурту «Океан Ельзи». *Лінгвістика*. 2013. № 3. С. 122–129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ling_2013_3_17

Колискова над труною сина. Мама Героя Артема Димида про життя і смерть хлопця. *Credo Свідчення*. 12 серпня 2022 р. URL: <https://credo.pro/2022/08/327096>

Словник гідронімів України. Редкол.: А.П. Непокупний, О.С. Стрижак (заст. голови), К.К. Цілуйко (голова). Київ: Наукова думка, 1979. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SIGidrUkr_1979/SIGidrUkr_1979.pdf

Словник української мови в 11 т. Редкол.: І.К. Білодід (голова) та ін. Т. 6. Ред. тому: А.В. Лагутіна, К.В. Ленець. Київ: Наукова думка, 1975. URL: http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh

Яручик Ю. Культура мовлення українських музичних гуртів: на матеріалі пісенних текстів «Океану Ельзи», «Скрябіна», «Бумбокса». *Дивослово: Українська мова й література в навчальних закладах*. 2012. № 8. С. 36–39. URL: <https://dyvoslovo.com.ua/wp-content/uploads/2016/03/9-812.pdf>

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

НП – Наші партизани. Проект. Тарас Чубай і Скрябін. URL: https://www.youtube.com/watch?v=TioT1-bx1GI&ab_channel=

ПВ – Пісні війни. URL: https://www.youtube.com/watch?v=r6-AlrMlsPY&ab_channel=GoldenMusicUA

УНП – Українські народні пісні в сучасній обробці. URL: https://www.youtube.com/watch?v=EmmQDWi4rsY&ab_channel=

УП – Українські пісні. 2003–2022. URL: <https://www.pisni.org.ua/songs>

REFERENCES

A lullaby over the son's coffin. Hero Artem Dymyd's mother about the boy's life and death. *Credo Testimony*. August 12, 2022. URL: <https://credo.pro/2022/08/327096> (in Ukr.).

Bilodid, I.K. (Ed.). (1975). Dictionary of the Ukrainian language: In 11 vol. Vol. 6. A.V. Lahutina, K.V. Lenets, eds. Kyiv: Naukova dumka. URL: http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh

Klieshchova, O.Ye (2013). Linguistic features of the songs of the Ukrainian band “Ocean Elsy”. *Linguistics*, 3, 122–129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ling_2013_3_17 (in Ukr.).

Kyryliuk, O. (2020). The language of network folklore as a means of resistance to informational aggression. *Language: classical – modern – postmodern*, 6, 32–49. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/19307/Kyryliuk_Mova_merezhevoho_folkloru_yak_zasib_oporu_informatsiini_ahresii.pdf?sequence=1&isAllowed=y (in Ukr.).

Nepokupnyi, A.P., Stryzhak, O.S., Tsiluiko, K.K. (Eds.). (1979). Dictionary of hydronyms of Ukraine. Kyiv: Naukova dumka. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SIGidrUkr_1979/SIGidrUkr_1979.pdf

Vlasova, A.Yu. (2016). Cultural aspect of modern Ukrainian song and its language. *Bulletin of the National Academy of Managers of Culture and Arts*, 1, 33–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdakkkm_2016_1_10 (in Ukr.).

Yaruchyк, Yu. (2012). Broadcasting culture of Ukrainian music groups: based on the song texts of “Elza’s Ocean”, “Skryabin”, “Boombbox”. *Dyvoslovo: Ukrainian language and literature in educational institutions*, 8, 36–39. URL: <https://dyvoslovo.com.ua/wp-content/uploads/2016/03/9-812.pdf> (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (1999). Essays on Ukrainian literature: Stylistics and language culture. Kyiv: Dovira (in Ukr.).

LEGEND

НП – Our partisans. Project. Taras Chubai and Skriabin. URL: https://www.youtube.com/watch?v=TioT1-bx1GI&ab_channel=

ПБ – Songs of war. URL: https://www.youtube.com/watch?v=r6-AlrMlsPY&ab_channel=GoldenMusicUA

УНП – Ukrainian folk songs in a modern arrangement. URL: https://www.youtube.com/watch?v=EmmQDWi4rsY&ab_channel=

УП – Ukrainian songs. 2003–2022. URL: <https://www.pisni.org.ua/songs>

Статтю отримано 14.03.2023

Nina Danylyuk

FOLKLORE SOURCES OF THE TEXTS OF THE SONGS AT THE TIME OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

In the article, based on the material of the texts of modern Ukrainian songs, the main means of activating folklore sources are considered: 1) performance of folk songs in a new musical design, accompanied by video clips (e.g. some texts of such bands as “VV”(“BB”), “VIP”, “Boombbox” (“Бумбокс”), “Made in Ukraine” and others); 2) filling traditional texts with relevant content (“Пливе кача по Тисині...” (“A duck swims along the Tisin...”), “Ой у лузі червона калина...” (“Oh, a red viburnum is in the meadow...”), “Гей, соколи!” (“Hey, falcons!”), rebel songs from the album “Our Partisans”, performed by Taras Chubai and the bands “Plach Jeremia” and “Skryabin”, etc.); 3) current adaptations of well-known folk songs (“Горіла шина, палала...” (“The tire was burning, it was burning...”) during Euromaidan, “Летіла зозуля...” (“The cuckoo was flying...”), performed by singers Alyona Alyona and Jeri Hale, «Ніч яка місячна...» (“What a moonlit night...”), «Їхали укropsи...» (“Ukrops were riding...” etc.); 4) actualization of the texts of certain folklore genres («Колискова для коханої» (“Lullaby for a Beloved”), «Колискова для ворога» (“Lullaby for an Enemy”), “Бандерштатівські коломийки” (“Banderstatt Kolomyiki”) performed by the band “Skryabin”, “Коломийки про москалів” (“Kolomyiki about Muscovites”), “Повстанська колядка” (“Rebel Carol”), etc.); 5) transformation of a different folk genre form into a song (“Буде тобі, враже, так, як відьма скаже” (“For you, the enemy, things will be like the witch will say”) with elements of bewitching orders, performed by Ainge Kreyda); 6) creation of new song texts, using folklore units (e.g: “Ой у лузі під Донбасом...” (“Oh, there in the meadow near Donbas...”), “Гей, сивий вітер плаче...” (“Hey, the gray wind is crying...”), “Там, де є море і гори...” (“There, where there is sea and mountains...”) etc.).

In modern songs, authors use such typical means as semantic-syntactic parallelism, constant epithets, metaphors, key words, anaphora, which contributes to the maximum stylization of the folk poetic text.

A conclusion was made about the activation of folklore sources, in particular, the appeal to Cossack, recruit, rifle and rebel songs, the use of set folk poetic expressive means, language images of Україна, рідна земля, козак, хлопець, мати (Ukraine, native land, Cossack, boy, mother, etc.) in the author's texts, which reflect the linguistic thinking of Ukrainians, their struggle for freedom and independence during the Russian military aggression.

Key words: song text, original work, re-singing, folklore device, language image.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.5>

УДК 821.161.2-3.09:81'42

НОМО LOQUENS У МЕТАМОВНІЙ РЕФЛЕКСІЇ В. ДОМОНТОВИЧА

САЄВИЧ

Ірина Георгіївна,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови;
Київський університет імені Бориса
Грінченка;

вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2,
Київ, 04053;

e-mail: i.saievych@kubg.edu.ua

ORCID: 0000-0003-0761-4999

Iryna

SAIEVYCH,

PhD in Philology, Associate Professor of
the Ukrainian Language Department;
Borys Grinchenko Kyiv University; 18/2
Bulvarno-Kudriavska St., Kyiv, 04053,
Ukraine;

e-mail: i.saievych@kubg.edu.ua

Статтю присвячено з'ясуванню особливостей метамови в романах В. Домонтовича (В. П. Петрова) «Доктор Серафікус» і «Дівчина з ведмедиком». Здійснено спостереження над комунікативними ситуаціями, компоненти яких постають об'єктами метамовної рефлексії нараторів. Узагальнено проблематику метамовних коментарів і зроблено висновок, що до фокусу уваги автора потрапляють усі модуси існування мови (мова, мовлення, комунікація), які в художніх текстах набувають естетичного виміру. Наголошено, що рефлексія над мовною діяльністю персонажів розкриває їхні сутнісні характеристики та виконує когнітивну функцію, що долає прогалини у фонових знаннях автора й читача.

Ключові слова: метамовна функція, естетична функція, метамова, метамовна рефлексія, метамовний коментар, комунікативна ситуація, мовна діяльність, В. Домонтович.

Поліфункційність мови як знакової системи зумовлена безпосередніми потребами її носія – людини, а тому говоримо про комунікативну, когнітивну, експресивну, емотивну, прагматичну, акумулятивну та інші функції, що залежать від цілей послуговування мовою в суспільному бутті. Недостатньо вивченими в українському мовознавстві є метамовна й естетична функції, що в художній мові підпорядковуються перша другій. Відсутність ґрунтовних досліджень у царині зазначеної проблеми

та виразний текстотвірний характер метамови у творчості Віктора Платоновича Петрова (В. Домонтовича) зумовили вибір теми розвідки. Матеріалом дослідження слугували романи «Дівчина з ведмедиком» (1928 р.) і «Доктор Серафікус» (написаний у 1928–1929 рр., опублікований у 1947 р.), співвідносні за хронотопом та підпорядковані спільним ідейно-естетичним засадам. Поетика романів привертала увагу передовсім літературознавців, зокрема В. Агеєвої [Агеєва 2006], однак не була об'єктом лінгвістичного розгляду в аспекті вияву особливостей метамови В. Домонтовича.

Метамовну функцію визначають як одну з основних у переліку численних соціальних призначень мови. Особливістю мови як семіотичної системи є двоїстість знакового вираження, адже, з одного боку, говоримо про мову як засіб об'єктивації позамовної дійсності, а з іншого – про метамову як надмову, інструмент осмислення й інтерпретації природної мови. Безумовно, основною сферою реалізації метамови є наукове мовлення, а її прикметною ознакою – застосування лінгвістичної термінології в мовознавчому контексті. У такому руслі зокрема потрактовують метамову Н. Хомський [Chomsky 1986], А.О. Білецький [Білецький 1997], К.М. Тищенко [К. Тищенко 2000] та ін. Зокрема Є.А. Карпіловська наголошує на сутнісних властивостях метамови як особливої мови другого порядку, що «тісно пов'язана з термінологією мовознавства, його метатеорією, моделюванням мовних знаків, явищ, процесів і становить об'єкт вивчення металінгвістики», тобто розділу мовознавства, «у якому вивчають різні аспекти використання мови людиною» [Карпіловська 2018].

Однак мова є об'єктом рефлексії не тільки науковому дискурсі, а й у повсякденній практиці. Однією з головних причин, що змушують мовців звертати увагу на мовний код, є нерозуміння співрозмовника, ситуації, відповідно до якої учасники комунікації намагаються уточнити значення усного чи писемного висловлення або ж його окремих елементів.

На особливу увагу заслуговує метамова в контексті художнього мовлення. Першість у виокремленні метамовної і поетичної (естетичної) функцій мови та визначенні їхніх сутнісних властивостей, спільних і відмінних рис, як відомо, на-

лежить Р. Якобсону. Теорію функцій вчений вибудовує з урахуванням компонентів комунікативного акту (адресант, повідомлення й адресат) та запропонованих ним складників мовної діяльності: контекст, повідомлення, контакт і код (система знаків, наділених значенням) [Jakobson 1960]. Він наголошує, що метамовна функція націлена безпосередньо на код повідомлення. Натомість поетична (естетична) функція, яка виявляє суть словесного мистецтва, спрямована на повідомлення. У працях Р. Якобсона зроблено висновок про поліфункційність мовленнєвого повідомлення і зазначено, що встановлення ієрархії функцій та їх інтерпретація відбувається з огляду на реєстр мовлення. Звісно, в художньому тексті і метамовна, й інші численні функції мови підпорядковані естетичній і, зрештою, плану змісту мовного коду.

Переважно у сфері лінгвопоетики натрапляємо на термін «метамовна рефлексія», поняттєва своєрідність якого полягає у спрямуванні на словесне оформлення суджень про мову і мовлення на підставі операцій метамовної свідомості, пов'язаних з інтерпретацією мовного коду [Саєвич 2019: 324].

За нашими спостереженнями, метамова в художніх текстах В. Домонтовича стосується всіх модусів існування мови (мови, мовлення і комунікації). Природно, що як філолог, історик, філософ, антрополог і соціолог, особистість з розмаїтою ерудицією і потужним інтелектом, письменник звертається до осмислення певних явищ мови в контексті рефлексії над дійсністю і сутністю людини на зламі культурно-історичних епох. Мову і зокрема мовну діяльність автор розглядає як особливий вимір буття людини, її визначальну ознаку, а тому однією з естетичних домінант романів є образ *homo loquens* – «людини, яка говорить» (створює та інтерпретує тексти), мовця.

Мовна рефлексія В. Домонтовича спрямована на комунікативні ситуації, учасники яких протиставлені за віковими, гендерними, світоглядними, інтелектуальними, професійними ознаками, емоційно-психічним станом. Вони привертають нашу увагу як такі, що в них закладена й обіграна комунікативна невдача. Такими, наприклад, є ситуації мовленнєвої взаємодії дитини і далекого від проблем реального життя професора («Доктор Серафікус»), антагоністів – представників природни-

чої і гуманітарної сфер знання, заглибленого у проблеми виробництва інженера-хіміка, який ворогує зі словом, і дівчини, в яку він закоханий («Дівчина з ведмедиком»). Оцінюючи взаємодію учасників комунікації, автор зосереджує увагу і на конкретних лінгвістичних проблемах.

Так, у романі «Доктор Серафікус» вагоме місце посідає діалог головного героя професора Василя Хрисанфовича Комахи, якого знайомі іронічно називають доктором Серафікусом через його дивакуватість і повну безпорадність у реальному житті, і п'ятирічної дівчинки Ірці. Вони спілкуються в київському парку Шевченка поряд з університетом, де працює професор, для якого дівчинка досить часто є єдиним співрозмовником упродовж усього дня. У парадоксальному мовному образі Комахи-Серафікуса як людини-ідеї, людини-абстракції домінує ознака «тілесної безтілесності», що, звісно, створює іронічний підтекст для сприйняття зовнішнього і мовного портретів персонажа: (1) *У нього було щось од гомункулюса, колби, лабораторії, од легенди про Фавста, од плянківських теорій, од химер, ілюзій, схем і формул. Ані його величезне тіло, ані його червоне, голене, подібне на шматок свіжого м'яса, обличчя не переконували в реальній правдоподібності його існування* (Домонтович: 26); (2) *Комаха – Доктор Серафікус – і був такий: безпредметний, людина запереченого біологізму, «приміткового», замкненого, схематичного існування* (Там само: 80).

У діалогах професора і дівчинки відтворено специфічну для семіозису дітей рису, що полягає в пошуках образного зв'язку між фонетичною оболонкою знака і референтом. Дівчинка намагається відшукати такі найменування, що найбільшою мірою відповідають зовнішнім ознакам дивного огрядного чоловіка. Так, під час знайомства, почувши власне ім'я Комаха, вона висловлює подив: (3) – *А чому ти такий дуже великий, якщо ти комаха? Адже ж комахи бувають маленькі?* (Домонтович: 25); (4) – *А ти, дядю Комахо, людина?* (Там само: 29); (5) – *Я, – сказав він, плутаючись, і плутаючи, і не сподіваючися щось розтлумачити, – я Комаха, тільки я не комаха, а... а так... Ну?..* (Там само); (6) – *Ти, значить, зовсім не комаха, а просто Пупс! У цій короткій Ірчиній фразі було сховано досить*

презирства й іронічного розчарування. Смішний, товстий, недоладний дядя Пуус! (Там само: 30). З погляду її досвіду *комаха* – це щось *маленьке*, у її предметному світі аналогом маленького, з яким емоційно пов'язана дівчинка, є лялька-пуус.

У мовленні головного героя форма часто переважає над змістом, що також є виявом «тілесної безтілесності». На тлі невимушеного спілкування дівчинки репліки Комахи видаються особливо недоречними. Відсутність досвіду спілкування за межами наукової сфери спричинює у Серафікуса комунікативну безпорадність: відповіді на запитання дитини стереотипні, синтаксис висловлень незавершений, наявні елементи пауз-хезитацій.

Письменник з позиції наратора-слухача фіксує складні операції сприйняття й осмислення отриманої інформації та процес породження мовлення (*оглядала, зважувала, міркувала, оцінювала, висловила певне гіпотетичне припущення*). Пор. метамовні рефлексиви (7; 8), зокрема коментар (8) з іронічним забарвленням: (7) *Ірця оглядала, зважувала, міркувала, оцінювала і тоді, після павзи, висловила певне гіпотетичне припущення: Може, ти не проста комаха, а такий великий комашиний тато?* (Там само: 26); (8) *Логічна структура висловленої думки була бездоганна. Все непотрібне було відкинуте, і лишалась одна чисто розумова конструкція, що в ній не було нічого зайвого чи принесеного ззовні* (Там само: 28).

Попри всі намагання порозумітися з дівчинкою, професору так і не вдається пояснити взаємозв'язок між позначуваним і позначенням (знаком): (9) *Що сказати? Як відокремити в собі умовність свого імени й себе як людину? Комаха міг би говорити про ейдотичні смисли, він міг би процитувати останні книжки Лосева і його думки про формули категорій, що входять в тетрактиду «А»: нейменована та іменована істота тотожна зі своїм ім'ям як суцільним видом своєї найменованості і відмінна зі своїм ім'ям як нейменована, але як пояснити дівчинці відмінність особи й імени?* (Там само: 29). Риторичні запитання виражають розгубленість професора і демонструють недоречність обраного способу вербалізації думки, його невідповідність інтенціям, що, зрештою, призводить до комунікативної невдачі, спричиненої віковими особливос-

тями учасників діалогу, їхнім рівнем пізнання дійсності і комунікативним досвідом, який для доктора Серафікуса обмежений науковим дискурсом.

Філологічне спрямування притаманне для значної кількості контекстів. Зокрема в наступному прикладі (10) особистісні властивості персонажів роману «Дівчина з ведмедиком» (Лесі і Зини Тихменєвих) та манеру їхнього мовлення передано через «філологічні метафори» – у зіставленні жіночих типів з метричними віршовими розмірами. Урівноважений класичний ямб (Леся) протиставлено бунтарському й ексцентричному верлібру (Зина), а результатом метамовної рефлексії стає поєднання експресивних конструкцій *галаслива безглуздість плутаних фраз, хаос сумбурної «вздибленості»* з лінгвістичними термінами: (10) *Леся, та вся вкладається в канонічну чіткість клясичних строф 4-стопового ямба. Для Зини, навпаки, характеристичний vers-libre, розірвані рядки, поплутані слова, повна занедбаність метричних розмірів, галаслива безглуздість плутаних фраз, де кінець попереджає початок і де синтаксичну усталеність послідовної зміни головних і додаткових членів речення обернено в хаос сумбурної «вздибленості»* (Домонтович: 156).

У властивій письменнику парадоксальній манері подано й сприйняття мовцем – філологом Василем Грибом («Дівчина з ведмедиком») сфери своєї діяльності, розглянутої ним в руслі прагматичних міркувань. Появу лінгвістичних термінів у наведеному фрагменті спричинює тема монологу, а метамовна рефлексія має стосунок до проблем орфографії: (11) *Ми знаємо тільки те, що нам не треба знати. Отже, приміром, візьмімо мене. Я живу з того, що в радустановах читаю на курсах українізації українську мову. Я знаю долю згукосполучень ър, ѳл в праслов'янській мові, хоч це мені й не потрібно. Мені треба знати зовсім не це, а те, як писати «двадцять», з літерою д чи без цієї літери, «інший» через и широке чи вузьке, «дещо» через риску чи без риски, але, на жаль, хоч це мені потрібно знати, то я цього не знаю. Тут джерела людської життєвої трагедії. Життя людське сумнівне й хистке, а хліб лекторський непевний і гіркий* (Домонтович: 185).

Мовленнєва взаємодія персонажів може супроводжуватися розгорнутим експресивним образно-асоціативним коментарем, прагматичний характер якого наголошує на складності декодування висловленої адресантом думки і загалом на можливості підтримувати контакт між співрозмовниками за умови гіперболізації глузливо-критичного складника повідомлення: (12) *Наша розмова пішла в аганах живої, гострої буфонади, викривленими еліпсами; в тій навмисній гротескній манері, що властива Грибові. Ця манера рідко кому до вподоби: вона може зіпсувати настрій кожному, хто захтів би побалакати з Василем Грибом. Звичайно, співрозмовник, закінчивши розмову, одходив од нього, не розуміючи, як йому поставитись до всього сказаного Грибом, і питав якого-небудь спільного знайомого: – Чи Ви можете серйозно говорити з Василем Грибом? Щодо мене, то я не можу! Того дня, коли я прийшов до Гриба, арлекінадні його вигуки, крикливі месіяди, галасливі ярмаркові оплески й ляпаси, іронічні пародії, серйозно-несерйозні поради, як не чудно, мене не дратували. Я почував, що іронія мені особливо потрібна і що її мені зараз найбільше бракує* (Домонтович: 186).

Причиною комунікативної невдачі персонажів у більшості проаналізованих контекстів є не лише несумісність адресанта й адресата, а й невідповідність їхнім інтенціям каналу обміну інформацією, та й самої інформації як організованої послідовності мовних знаків: у їх формі, змісті та обсязі.

До фокусу уваги метамовних коментарів потрапляють і мовні вади, які в романі «Дівчина з ведмедиком» постають за собом іронічної характеристики персонажа. У наведених нижче прикладах увагу спрямовано на акцентуаційні помилки (13) й обмовки (14), що характеризують рівень освіченості учасника діалогу (Панаса Григоровича), його здатність до осмислення інформації. Прикладом браку системності у здобуванні знань постає недостатньо усвідомлена власна назва (*Макіявеллі*), що в процесі комунікації замінюється іншою в межах поняттєвої категорії відомих мислителів доби Відродження: (13) – *Ви, – каже Панас Григорович, звертаючись до мене, – Ви, Іполіте Миколайовичу, психолог (слово «психолог» Панас Григорович говорить, наголошуючи на останньому складі)* (Домонто-

вич:199); (14) – *Савонароля Ви, Іполіте Миколайовичу! – каже Панас Григорович, чокаючись кухликком і допиваючи рештку пива, коли я після кави кінчаю свою промову. – **Макіявеллі? – перепитую я. – Авжеж, Макіявеллі. Панас Григорович любить читати, читає багато, читає все, що трапить йому під руку, і внаслідок такого читання часто змішує імена, забуває назви, плутає авторів, історичних діячів, хронологічні дати. Думавши про Макіявеллі, він сплутає його із Савонаролею*** (Там само: 204–205).

Спостереження над комунікативними ситуаціями та метамовними коментарями переконує, що мовлення з погляду В. Домонтовича – це складний психофізіологічний процес. Зокрема в метамові головного героя роману «Дівчина з ведмедиком» Іполіта Миколайовича Варецького об'єктивовано зв'язок мови і мислення, процес пошуку потрібного слова в ментальному лексиконі (15), можливість корекції мовленнєвої поведінки (16) та проблему стереотипності мовлення: (15) *Я почуваю, що треба знайти інші аргументи й нові слова, але я не находжу їх. Я почуваю, як витрухляли й зотліли старі слова, які вони порожні й нікчемні. Але я уперто повторюю: – Я мушу... Мій обов'язок...* (Домонтович: 181); (16) *Люди завжди говорять сказаними словами, заученими формулами. І я говорю сказаними словами. Я визнаю, що висловився невлучно; треба було інше слово вжити, якимось інакше висловитись. Я хтів тільки нагадати за свою тривогу, ніяковість, за розмови, що можуть піти* (Там само: 182).

Зазначимо, що найчастотнішим маркером метамовних коментарів у романі «Дівчина з ведмедиком» є лексема *слово*. У рефлексіях Варецького *слово* як виразник мовного коду постає репрезентантом однойменного концепту, що перебуває в тісній взаємодії з концептом **МОВЧАННЯ**. Своєрідність співвідношення і смислового наповнення **СЛОВА** – **МОВЧАННЯ** зумовлена взаємозв'язком мови й мислення та рівня сформованості мовної компетенції персонажа. Критичний самоаналіз мовомислення увиразнює вплив емоційного напруження на процес породження мовлення, адже пошуки мовних одиниць у ментальному лексиконі ускладнені усвідомленням героєм доленосного характеру ситуації освідчення в коханні. Очевидно,

що проблема володіння словом для персонажа є однією з болючих і невирішуваних, а безпосередньо мовна діяльність посилює душевні страждання. Відтак слово як виразник думки набуває негативних конотацій і уособлює внутрішній розлад персонажа, який невдоволення власною мовленнєвою компетенцією об'єктивує в одиницях із семантикою заперечення: *немає, завжди бракувало, не нахожжу жодного, (слова) безглузді, пустельні, порожні, нікчемні, без:* (17) *У мене немає слів! Мені завжди бракувало слів, а зараз я не нахожжу жодного. Мені є багато чого сказати Зині, але я без слів* (Домонтович: 157); (14) *Слова й загадка їхнього поєднання завжди мене лякали. Я завжди ставився до слів підозріло і з сумнівом, як до істот жорстоких і небезпечних, двозначних і зрадливих. Слова вульгарні, нікчемні й двозначні. Вони готують зраду, вони скрізь підстерігають людину, чекають її напоготові, щоб заволодіти людиною і згубити її. Я не належу до числа тих, що вміють робити їх лагідними й покірними. Передо мною вони, безглузді й пустельні, вставали сторч. Я ворогував зі словами. Слова завжди відштовхували мене від себе* (Там само: 174).

Лексема слово потрапляє до складу сполук, в яких епітети (*жорсткі, небезпечні, двозначні, зрадливі, вульгарні, нікчемні*) і предикати *лякати, готувати (зраду), підстерігати, володіти, згубити, відштовхувати* актуалізують антропоморфну метафору СЛОВО – ВОРОГ. Ворожість слова в ситуації освідчення в коханні прирікає героя на повну німоту: (18) *Але як сказати, що сказати й з чого почати? Мені бракує слів. У мене їх менше, як у того героя гоголівського «Одруження», що запевняв свою наречену: «Влітку багато буває мух». <...> Коли я лишався на самоті з дівчиною, я звичайно мовчав. Не завжди буває до речі говорити про літо й літніх мух, а для того, щоб сказати за своє кохання, мені бракувало слів* (Там само: 176).

Комунікативну невдачу Варецький осмислює не просто як поразку у двобої зі словом, але й як власну безпорадність у пошуках яскравих образів, які мали б справити ефект на свідомість співрозмовниці. Війна зі словом об'єктивує екзистенційні пошуки свободи у протидії стихії й безмежному творчому потенціалі життя, що викликає в педантичної природи героя водночас і страх, і таємну жагу.

Прикметно, що всебічна ерудиція та уява в романі постулюються як запорука успіху не тільки мовної діяльності, а й наукової. Так, наприклад, в ситуації, коли Варецький планує пов'язати своє майбутнє з викладацькою й науковою працею в університеті, він отримує відмову від професора через надмірну раціональність та утилітарний характер мислення: (19) **Вам бракує образів, ідей, слів, обр'їв. В хімії це важливіше, ніж деінде. Ви, певно, нічого не читаєте, окрім фахової літератури, а проте, коли у Вас уперше з'явилась думка за наукову діяльність, Вам треба було почати читати що завгодно і якомога більше, тільки не зі свого фаху** (Домонтович: 178).

Отже, метамова В. Петрова-Домонтовича зумовлена естетизацією мови як діяльності. Письменник осмислює мовлення як складний психофізіологічний процес, в якому в синкретичній єдності взаємодіють мова, мислення, сприйняття, уява, пам'ять, емоції та інші складники й функції психіки людини. Об'єктом метамовної рефлексії стає не тільки знаковий характер повідомлення, що коментується з позиції наратора-слухача, а й процес породження мовлення в інтерпретації наратора-мовця. Тобто коментареві піддаються інтенції, шляхи реалізації задуму, пошуки слів у ментальному лексиконі, зв'язок між мовою і мисленням, мовою і пізнанням, контроль за повідомленням та його корекція. Як розгорнуте висловлення метамовний коментар досить часто містить риторичні запитання, що об'єктивують внутрішню мовно-мисленнєву діяльність персонажів. Найчастотнішими лексичними маркерами метамови автора є лексеми *слово, ім'я, термін, розмова, мовчання, розуміння, думка, фраза, говорити, казати, розмовляти, мовчати, тлумачити*.

Метамовний і – ширше – металінгвістичний коментар, який часто складно відмежувати від мовного коду, автор вибудовує в межах широкого філософського і філологічного контексту, що позначається на художній, образно-асоціативній інтерпретації комунікативних ситуацій, в яких homo loquens розкриває і сутнісні властивості homo sapiens. Звісно, що підпорядковану естетичній функції метамовну рефлексію слід вважати однією з прикметних ознак жанру інтелектуальної прози і маркером ідіостилю В. Домонтовича.

Агеева В. Поетика парадокса: інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. Київ: Факт, 2006.

Білецький А. О. Про мову і мовознавство. Київ: АртЕк, 1996.

Домонтович В. Вибрані твори. Київ: Книга, 2008.

Карпіловська Є. А. Метамова. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. Т. 20. URL : <https://esu.com.ua/article-66687>

Саєвич І. Знак у метамовній рефлексії (на матеріалі малої прози Андрія Содомори). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2019. № 70. С. 323–334.

Тищенко К. Метатеорія мовознавства. Київ: Основи, 2000.

Chomsky, N. *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*. New York: Praeger, 1986.

Jakobson, R. *Linguistics and Poetics*. In T. Sebeok (Ed.). *Style in Language*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press, 1960. P. 350–377.

REFERENCES

Aheieva, V. (2006). *Poetics of Paradox: Intellectual Prose by Viktor Petrov-Domontovych*. Kyiv: Fakt (in Ukr.).

Biletskyi A. (1996). *O. About Language and Linguistics*. Kyiv: ArtEk (in Ukr.).

Domontovych, V. (2008). *Selected Works*. Kyiv: Knyha (in Ukr.).

Karpilovska, Ye. A. (2018). *Metalanguage. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 20 (in Ukr.). URL : <https://esu.com.ua/article-66687>

Saievych, I. (2019). *Sign in Metalanguage Reflection (Based on the Short Prose by A. Sodomora)*. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii filolohichna, 70*, 323–334 (in Ukr.).

Tyshchenko, K. (2000). *Metatheory of linguistics*. Kyiv: Osnovy (in Ukr.).

Chomsky, N. (1986). *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*. London.

Jakobson, R. (1960). *Linguistics and Poetics*. In T. Sebeok (Ed.). *Style in Language*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press, pp. 350–377.

Статтю отримано 07.06.2023

Iryna SAIEVYCH

HOMO LOQUENS IN V. DOMONTOVYCH'S METALINGUAL REFLECTION

The article is devoted to the manifestation of the peculiarities of the metalanguage in V. Domontovich's (V.P. Petrov's) novels "Doctor Seraficus" and "The Girl with a Bear". The researcher has made observations on communicative situations, the components of which appear as objects of the narrators' metalanguage reflection. The author of the article has summarized the problems of metalanguage comments and concluded that all modes of language existence (language, speech, communication) which in belles-lettres texts primarily acquire an aesthetic dimension have become the focus of the research. The author has emphasized that reflection on the characters' speech activity is aimed at revealing their essential characteristics and performs a cognitive function, filling the gaps in the author's and reader's background knowledge. The researcher has suggested that metalanguage commentaries and the concept of language in general are predetermined by ontological and epistemological experience of the author who reflects on language on the verge of the scientifically objective and the figurative-associative, organically combining ontological and epistemological experience (philological, philosophical, anthropological) with his artistic comprehension of reality.

Keywords: metalanguage function, aesthetic function, metalanguage, metalanguage reflection, metalanguage commentary, communicative situation, language activity, V. Domontovych.

МОВА І ЧАС

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.6>

УДК 81'272:811.161.2(089.3)Марусик

ВИКЛИКИ «МОВНОГО ПИТАННЯ» В УКРАЇНІ (НА МАТЕРІАЛІ АФОРИЗМІВ І СЕНТЕНЦІЙ Т. МАРУСИКА ПРО МОВУ)

ГЛУХОВЦЕВА

Катерина Дмитрівна,

доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»;

с. Розсошенці 22/12, Полтавський район, Полтавська область, 38751;

e-mail: hlukhovtseva@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5581-2204

Kateryna

HLUKHOVTSEVA,

doctor of philological sciences, professor of the department of the Ukrainian language,

SI "Luhansk National Taras Shevchenko University";

with. Rozsoshentsi 22/12, Poltavskyi district, Poltava region, 38751;

e-mail: hlukhovtseva@gmail.com

ГЛУХОВЦЕВА

Ірина Ярославна,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та журналістики,

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля;

с. Розсошенці 22/12, Полтавський район, Полтавська область, 38751;

e-mail: irynayaroslavna@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3265-4733

Iryna

HLUKHOVTSEVA,

candidate of philological sciences, associate professor of Department of Ukrainian Philology and of Ukrainian journalism,

East national university named after Volodymyr Dahl;

with. Rozsoshentsi 22/12, Poltavskyi district, Poltava region, 38751;

e-mail: irynayaroslavna@gmail.com

Афоризми, розлогі й стислі судження, сентенції – це той пласт культурного надбання нації, який спроможний у простій, популярній і образній формі репрезентувати пересічному громадянину України мудрослів'я як національне потужне багатство. У книзі Тараса Марусика «30 років Незалежності: мовні акти, які змінюють Україну» вони виконують кульмінативну й актуалізувальну функції. У них майстерно й уміло визначено місце української мови в інформаційному просторі країни, показано й оцінено дії владних структур з цього питання, зроблено спробу розвіяти відомі фейки про державну мову тощо.

Ключові слова: афористика, афоризм, сентенція, антоніміїні протиставлення, перифраза, пейоративне забарвлення.

Увага українського суспільства до мови, викликана збройною агресією Росії проти України та загрозами гібридної війни, актуалізувала низку соціолінгвістичних та правових питань, серед яких і такі, як мовне будівництво та мовна політика в державі [Заблоцький 2007; Василенко 2016], особливості функціонування державної мови в різних суспільних сферах [Масенко 2008], вплив мови на суспільство та суспільства на мову [Бестерс-Дільгер 2010], вітальність мови [Андрієнко 2011], формування мовної особистості в сучасних реаліях [Селігей 2010] та ін. Тому такими важливими для сьогодення є образні висловлювання про мову знакових постатей української культури, сентенції відомих громадських діячів, у яких влучно, точно, зрозуміло й стисло подано характеристику сучасної мовної ситуації та викликів, пов'язаних з нею. Афоризми, розлогі й стислі судження, сентенції – це цілий пласт культурного надбання нації, який спроможний у простій, популярній і образній формі репрезентувати мову пересічному громадянину України як національне потужне багатство. Їх можна використовувати в освітній та пропагандистській діяльності.

Книга Тараса Марусика «30 років Незалежності: мовні акти, які змінюють Україну» (друге видання, Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2022) передусім засвідчила особливості прийняття законів про функціонування української мови в Україні та дискусії навколо питань, закладених в основну цих

нормативних документів. Проте при вирішенні основних завдань цього дослідження автор виявляє неабияку креативність у характеристиці особливостей виборювання громадянами країни права на повноцінне функціонування українського слова як засобу комунікації, інформування. Він подає оцінку діяльності в цій галузі тих державних діячів, місія яких має полягати в захисті й відстоюванні прав державної мови в Україні. Мовні питання в цій праці розглянуті через призму автора як елітарної мовної особистості, що через усе життя проніс бережне ставлення до мови: *Мова. Ці чотири літери кожному промовляють щось своє, неповторне. Моє починалося з батьківської хати, бібліотеки, у якій було багато словників. Тато привчив мене до них. Ще досі багато хто і після 15 років небуття згадує, як він твердо, але завжди коректно виправляв русизми* (МТ 2022: 50). Цю батьківську практику Тарас Марусик називає «одним із ... фронтів боротьби за майбутню незалежну Україну», що сприяла зародженню в автора книги «майбутньої боротьби за Мову» (МТ 2022: 6). На сторінках аналізованої праці Тарас Марусик постає перед нами як майстер висловлювань афористичного типу, автор правдивих і влучних сентенцій про сучасний стан мовної політики, у яких вдало використані антоніміїні протиставлення слів (словосполучень), зіставлення явищ і процесів, перифрази, розмовна лексика та інші засоби образності.

Нині боротьбу за повноцінне функціонування української мови автор передусім вбачає в донесенні правдивої інформації про реалії теперішнього протистояння між росією й Україною та між опонентами всередині держави, для чого він слушно вводить у свою сентенцію комплементарні антоніми, що позначають протиставлення явищ, наявність одного з яких мало б унеможливити наявність іншого. На думку Тараса Марусика, український народ і сьогодні, як і колись, має боротися за свою незалежність проти зовнішнього і внутрішнього ворога, адже маємо *Два в одному: москаль внутрішній і москаль зовнішній* (МТ 2022: 50). Це антоніміїне протиставлення, імовірно, виникло за аналогією до назви праці М. Драгоманова «Турки внутрішні і турки зовнішні» та статті В. Овсієнка «Варяги внутрішні і варяги зовнішні», що свідчить про інтертекстуальність праці публіциста.

Тривалу політику диглосії в різні історичні періоди автор саркастично називає *диглосією-двомовністю*: *А диглосія-двомовність – це свідомий вибір мови спілкування, який диктує суспільство* (МТ 2022: 358). Але лексему *свідомий* тут варто було б взяти в лапки, бо вжита вона в значенні ‘нав’язаний політикою владної верхівки’. У цьому висловлюванні використано прагматичні антоніми [Загнітко 2012 I: 58], основою яких стало не стільки семантичне протиставлення слів, скільки регулярне вживання їх як опозитів у мовленні філологічної спільноти (*диглосія – двомовність*). За цієї мовної реальності пропагувалася престижність російської мови, доводилися переваги її поліфункційності, розвиненості терміносистеми тощо. Тому Тарас Марусик називає цей період часом боротьби за українську мову: *Боротьба за українську мову – це боротьба проти Російської імперії в її історичних різновидах* (МТ 2022: 3). Наразі, після більш як трьохсотлітнього пригнічення українського народу, русифікації низки її ареалів, коли вже маємо наслідки цієї мовної політики, автор робить акцент: *Регіонали пропонують офіційну легітимізацію розпаду української нації на дві нації* (МТ 2022: 45).

Навіть за часів незалежності країни впродовж 30 років боротьба за повноцінне функціонування української мови продовжується. Її перебіг відомий журналіст майстерно демонструє, уживаючи контекстуальні протиставлення *мовна політика – війна*. Якщо під першим поняттям традиційно розуміють ‘сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи у певному напрямі’ [Загнітко 2012 III: 74], тобто законодавче мирне врегулювання мовних відносин у країні, то друге, як відомо, означає організовану збройну боротьбу між державами (СУМ 1970 I: 669). Відповідно шлях проведення т. зв. офіційної «мовної політики» автор трактує як протиборство держави / влади з корінним українством. Пор. таке твердження: *Усі ці роки, попри поодинокі зусилля окремих осіб і структур, така «мовна політика» має всі ознаки війни української держави з «мовою корінного населення» цієї держави* (МТ 2022: 58).

Нерідко протиставлення створені шляхом зіткнення в одному текстовому просторі полісемів з прямим і переносним значенням, при цьому актуалізовано їхній стилістичний потенціал. Так, Тарас Марусик уводить у висловлювання лексему *гендляр*, уживану із зневажливим забарвленням ‘баршишник, спекулянт’ (СУМ 1971 II: 49). Вона виконує тут текстотворчу функцію і є основою для слова *гендль*, яке набуває, імовірно, значення ‘спекулятивна торгівля’. У контексті номен *гендль* протиставлений лексемі *продаж*, похідній від *продавати* з переносним значенням ‘з корисливих міркувань діяти підступно, віроломно по відношенню до кого-, чого-небудь, зраджувати’ (СУМ 1977 VIII: 164). Автор мовне питання розгортає на тлі прецедентної ситуації вигнання торговців із храму Ісусом Христом: *Мова – це, перефразовуючи відомий вислів, храм буття, а тому гендлярі у цьому храмі не мають право торгувати. Бо це – не гендль, а продаж майбутнього. Тому ми, громадські діячі, небайдужі громадяни, мусимо пильнувати за нашим спільним храмом, бо ми не меншою мірою відповідальні за долю нашої землі* (МТ 2022: 210). Зіставленням лексем *гендль* – *продаж* автор підкреслює, що маніпуляцію свідомістю електорату депутатів слід розуміти як зраду інтересів українського народу.

Володимир Заблоцький, політолог, викладач, у дослідженні «Мовна політика в Україні: стан та напрями оптимізації» переконує, що утвердження в статусі державної однієї мови «цілком відповідає загальноприйнятій світовій практиці, оскільки мова належить до визначального чинника консолідації населення й комунікації в межах держави» [Заблоцький 2007]. В іншому ж разі маємо враховувати, як зауважив А.П. Загнітко: «Розхитування мовної ситуації тільки посилюватиме незадоволення однієї групи населення щодо іншої, збереження ж сучасної ситуації є гарантом цілеспрямованого поступу Держави в її цілісності й консолідованості» [Загнітко 2011].

Цю ж думку обстоює і всіляко пропагує Тарас Марусик, формулюючи її з використанням зіставлення двох понять «просто засіб спілкування» і «засіб спілкування з конституційно закріпленим статусом державної мови»: *Українська мова – це не просто засіб спілкування, а один із конституційних фундаментів держави* (МТ 2022: 4). Розуміючи значення української

мови як державної для збереження України, публіцист указує на це: *Питання державного статусу української мови має стратегічну вагу в контексті цілісності держави* (МТ 2022: 76).

На вимогу часові, у реаліях нинішнього життя, пов'язаних із активними бойовими діями росії проти України, Тарас Марусик ставить питання досить гостро. Але жорсткість формулювань не виключає їхньої правдивості й нагальності. Першим аргументом на користь повноцінного функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя публіцист уважає розширення її функцій як державної, попри протистояння опонентів із цього питання: *Державність української мови – основа Української держави. Зараз хто проти цього, є державним злочинцем* (МТ 2022: 343). Другим аргументом є розширення інформаційного простору мови корінного народу України, повсюдне використання її як духовного, суспільно-політичного інтегратора: *Якщо ти говориш українською – отже, ти за Україну... Державна мова – це те, що має об'єднувати нашу націю... А зараз, якщо ти розмовляєш російською, ти підтримуєш ворога тим самим* (МТ 2022: 347). У цих висловлюваннях використання словосполучень *говориш українською – розмовляєш російською* має всі ознаки протиставлення, а опозиція *хто за – хто проти* вербально не повністю виражена (читач її має домислити). Така побудова сентенцій сприяє підкресленню, увиразненню несумісності мовних реалій, які попри все співіснують в одному просторі й часі.

На мовній грі побудована сентенція щодо наявності в суспільстві протиріччя між правлячою верхівкою та громадськими активістами, які стійко боронять незалежність України, а значить і мову цієї держави. Звернімо увагу на опозицію *інші держави – «українська» держава*. Енантіосемія залапкованого епітета «українська», тобто 'антиукраїнська', 'антинародна', 'не своя', дає можливість завуалювати проблему непатріотичності правлячої верхівки в державі: *Українська нація в обороні мови й ідентичності перемогла інші держави, переможе й «українську» державу* (МТ 2022: 347). Контекстуальне протиставлення *державне – громадське* так само доповнює ідею неодновимірності мовної політики в Україні: *Особливість ниніш-*

ньої мовної політики в Україні полягає в тому, що вона розпадається на дві політики, які часто не доповнюють одна одну, а протистоять одна одній: на державну і громадську мовні політики (МТ 2022: 234).

Сентенції Тараса Марусика нерідко позначені уживанням лексем, що номінують поняття, об'єднані семою 'боротьба'. Це найменування *фронт, війна, дрейф, перемога, новий етап, новий період*: *Україна здобула історичну перемогу на мовно-цивілізаційному фронті у війні з Росією (2019 рік)* (МТ 2022: 5); *Нинішній закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної», ... незважаючи на суттєве пом'якшення тексту внаслідок численних поправок, увійде в українську історію як новий етап у нашому, на жаль, повільному дрейфі дорогою, на якій все чіткіше проступає напис «Геть від Москви!»*. Але це лише початок нового періоду (МТ 2022: 10).

Визначаючи проблемні місця мовної політики в Україні, Тарас Марусик об'єднує їх просторовими метафорами *мовна карта, мовне поле* (див. у прикладах нижче), на яких асоціативно представлені непослідовні дії владних структур у підтримці політики за повноцінне функціонування української мови в державі, що продукують ті чи інші виклики.

Так, перший серед них – лицемірна підтримка мовного законодавства. Знову думка підкріплена контекстуальними антонімами: цього разу *підтримувати – гальмувати*, пор.: *Одна рука начебто підтримує розвиток державної мови, а інша – гальмує, але без «начебто»* (МТ 2022: 58).

Тарас Марусик гостро означає бачення мовної політики оточення В. Януковича, називаючи цей час *«періодом мовного геноциду українського народу»*. Не випадково він хоч прямо і не номінує, та все ж формує внутрішню форму тексту протиставленням понять *надумані вороги народу – справжні вороги народу*: *Щоб подолати наслідники п'ятирічного мовного геноциду імені Януковича-Азарова-Колесніченка-Ківалова та інших осіб, треба хоча б трохи витягати уроки з **валідольної історії України** і не займатися взаємопоборюванням між захисниками прав українськомовних громадян України, а консолідувати всі зусилля проти справжніх ворогів запровадження нових мовних правил в Україні* (МТ 2022: 161). Саму історію

боротьби за утвердження української мови в Україні публіцист влучно називає *валідольною*, що можна вважати лейтмотивом усієї книги автора. (Згадаймо іншу медичну метафору, відоме твердження українського письменника і громадського діяча початку ХХ ст. Володимира Винниченка: «Українську історію не можна читати без бром», – яке ще інтерпретують як «історичний бром»).

Другий виклик – орієнтація на політичну позицію росії щодо України в попередні періоди президентських правлінь періоду Незалежності.

Тарас Марусик виявляє креативність, майстерність і при розвінчуванні міфів про українську мову. Так, говорячи про безкінечну винахідливість кремлівської риторики у дискусіях з опонентами, публіцист використовує опозицію словосполучень *очорнювання ворогів і відбілювання себе самих*, що допомагає створити колорит контрасту. Крім того, він, по суті, констатує, що вже 150 років пропагандисти росії повторюють одні й ті ж фейки про українську мову, придумуючи «нові» мотиви й форми їхньої подачі. Отже, письменник створює цим самим сатирично конотований текст: *Московська риторика, коли це стосується очорнювання ворогів, справжніх чи уявних, або відбілювання себе самих, уявних, винахідлива до безконечності. Берегів там немає. Якщо якихось 150 років тому казали, що української мови «не було, немає і бути не може», що так звану українську мову придумали деякі малороси й особливо поляки, бо це «є та сама російська мова, лише зіпсована впливом на неї Польщі», а якихось 100 років тому стверджували, що Україна – то австрійська вигадка, то тепер цю риторику успішно розвинула дублер Сергія Лаврова, офіційний представник МЗС Російської Федерації Марія Захарова (МТ 2022: 67). Йдеться про те, що вона «виявила» в законопроекті про державну мову № 5670 «мовний геноцид». Насправді Т. Марусик своє сприйняття такої ситуації характеризує так: *Вони постійно виходять за межі «мовного поля» і займаються прямою антиукраїнською політикою (МТ 2022: 70).**

Третій виклик – підтримка вивчення російської мови в школах та в інформаційному просторі України. Т. Марусик вбачає суперечливість і лицемірство влади в тому, що, наприклад, у

школі № 76 м. Києва, що носить ім'я Олеса Терентійовича Гончара, викладають російську мову. Цей факт публіцист характеризує метафорично, називаючи *посмертним ляпасом авторові фактично забороненого роману «Собор» і послідовному оборонцеві української мови* (МТ 2022: 63).

Визнаючи, що *«російська мова є одним із ключових інструментів під час інформаційної війни між Росією й Україною»* (МТ 2022: 366), Тарас Марусик не випадково зазначає, що мовну карту країни поповнюють проблеми мови в засобах масової комунікації: *Переважання російської мови в інформаційному просторі України призвело до «сформованої імперією потреби українських громадян споживати інформацію та розваги російською мовою, що обернулося накиданням потреби й далі бодай почасти належати до імперії...»* (МТ 2022: 384). У цьому контексті словосполучення *сформована потреба* номінує неминуче переростання цієї ситуації, коли *потреба стає нав'язаною (накинutoю)*.

Четвертий виклик – ігнорування пам'ятних дат, зокрема вшанування сторіччя від дня народження професора Гарвардського й Колумбійського університетів, почесного доктора Альбертського, Лундського та Харківського Юрія Шевельова (МТ 2022: 65), адже: *У час, коли адекватні люди, яких, вірю, переважна більшість, вшановують свого вченого, для окремих його теперішніх земляків – передовсім, харківських персонажів Гепи і Допи – німець, який обрав українське в часи окупації, може бути лише фашистом* (МТ 2022: 65). Показово, що сформульовані ці тези з використанням перифраз, що нібито підсвічують той чи той предмет (особу), образно характеризуючи дійсність. З допомогою цих художніх засобів публіцист, з одного боку, називаючи відомих історичних осіб, вербалізує їхній внесок в історію культури і науки, а з іншого, – уводить розмовні елементи для називання харківських претендентів на посаду мера міста, що є засобом створення сарказму, розвінчування сепаратистів-регіоналів.

Наступний виклик автор сформулював так: *Мова зовнішньої реклами – це одне проблемне місце на мовній карті України* (МТ 2022: 46).

Визначальна метафора в аналізі внутрішньої мовної, а ширше – інформаційної, політики та її залежності від зовнішніх агресивних настанов, – **«джентельменський набір»** неправдивих тверджень. Заслугу Тараса Марусика вбачаємо в тому, що він перераховує основні фейкові докази українофобів, указує на їхню безперспективність: *«Насильницька українізація»*, *«перекручування російської історії»*, *«брехня про геноцид українців»*, *кількість росіян (російськомовних) – це основний «джентльменський набір» далеко не джентльменів російського політикуму* (МТ 2022: 413). У цьому висловлюванні перифраза *джентльменський набір*, що виникла внаслідок метафоричного перенесення значення народнорозмовного (з експресивним відтінком) фразеологізму (завичай уживане як ‘набір якихось речей, обов’язкових для справжніх чоловіків’), нашаровується внаслідок контекстуального зіткнення на значення словосполучення *далеко не джентльмени (російського політикуму)* і сприймається як оксиморон, що будується на поєднанні контрастних за змістом понять. Мета цього засобу – наголосити на незвичайності зіставлюваного та вказати на неприродність таких обставин.

Думаємо, вже відзначено, що автор аналізованих висловлень для підкреслення їхньої пейоративної конотації, маніпулятивної функції нерідко використовує графічні засоби лапки для виділення сказаного, як-от: *Захисників «прав російськомовних» насправді більше турбує право України на відрубне від Росії існування* (МТ 2022: 70).

Особливої уваги при аналізі сентенцій Тараса Марусика про мову заслуговують вторинні номінації офіційних документів та їхніх авторів, що народилися в усній народній практиці для характеристики українофобів. Скажімо, поряд із офіційною назвою законопроекту Ківалова–Колесніченка та їхніми прізвищами (*Прихованою метою законопроекту Ківалова–Колесніченка є легітимізація русифікації України, яка здійснюється нинішньою владою на вимогу Росії* (МТ 2022: 82)) автор використовує й такі: *законопроект Кі-Ко* (МТ 2022: 87–88); *Цей депутат сьогодні найбільше відомий своїми прізвиськами «Народний Підрахуй» і «Серьожка-підрахуй»* (МТ 2022: 83); *«Підрахунвейбіни»* (*С. Ківалов і В. Колесніченко*), *кремлівський*

загранотряд (у сенсі загороджувальний, а не закордонний), перші «троянські коні» Кремля, що зайшли в «нашу Трою» і стали авторами антидержавного закону «Про засади державної мовної політики» (МТ 2022: 143). Та сама семантична модель використана для номінації інших діячів політики, культури: <...> «велика риба» – професорка кафедри російської мови, заступник Дмитра Табачника, директор Українського центру оцінювання якості освіти Ірина Зайцева, соратниця «регіоналів» Олександра Єфремова, Віктора Тихонова, Валерія Голенка (МТ 2022: 230); головний «кровосіс» України і «гаспадин да паши ви» – М. Азаров (МТ 2022: 50); «гаманець» Авакова (так називали Ігоря Котвіцького) (МТ 2022: 177). Ці засоби сприяють створенню сатиричної чи гумористичної конотації тексту, яка увиразнює безперспективність спроб українофобів у боротьбі за мовні права українського народу.

Цінний для нас публіцистичний контекст Тараса Марусика і тим, що він пропонує власну дефініцію поняття «українська мова» у зіставленні з «рідна мова», «державна мова», «мова громадянства», якими часто маніпулюють опоненти мовної політики: **Українська** – це не лише **рідна мова** для більшості українців, не лише державна, але й мова громадянства (МТ 2022: 146); **Рідна мова** більшості українців відрізняється від **рідної мови** більшості представників владного політикуму (МТ 2022: 143).

При розгляді мовних питань Тарас Марусик ратує за точне формулювання основних положень мовного законодавства, указує на різну природу таких понять, як **державна мова** і **мови національних меншин**: **Поняття «державна мова» і «мова національних меншин» мають різну природу: державна мова є невід'ємним атрибутом конституційного ладу держави, у той час як використання мов національних меншин є одним із елементів забезпечення прав національних меншин** (МТ 2022: 165).

Для історичного майбутнього України розрізнення цих понять є дуже важливим, як і тлумачення мови не лише як засобу спілкування. Відомий публіцист хоч не дає прямої відповіді на це питання, але увиразнює внутрішню форму відповіді в риторичній фігурі: *Чи гинули б люди за мову, чи вбивали б їх*

за неї, якщо мова виникла й існувала лише для того, щоб забезпечити спілкування? (МТ 2022: 208). Ніби відповідаючи на поставлене запитання, Тарас Марусик підкреслює: *Стаття 10 Конституції України означає, що статус української мови як державної повністю відповідає державотворчій ролі української нації, яка історично проживає на території України, становить абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі, та є однією з основ конституційного ладу в Україні* (МТ 2022: 393). Але перипетії мовних дискусій у нашій країні змушують автора книги звернутися до характеристики засад мовної політики в країнах Європи, зіставити їх з тими, що їх хочуть утвердити опоненти охоронців конституційних прав української мови в Україні: *Важко уявити дискусію між британцями, французами чи німцями про актуальність питань розвитку чи захисту їхніх мов...* (МТ 2022: 270). Це зіставлення спонукає до висновку про політичні маніпуляції в українському суспільстві.

Загалом книга Тараса Марусика «30 років Незалежності: мовні акти, які змінюють Україну» – це документальні свідчення учасника й очевидця боротьби за утвердження державного статусу української мови в Україні упродовж перших 30 років. Кульмінативну й актуалізувальну функцію в ній виконують власне образні висловлювання та сентенції автора, що експресивно визначають місце української мови в інформаційному просторі країни, оцінюють дії владних структур з цього питання, розвіюють відомі фейки про державну українську мову тощо. У схарактеризованих образних висловленнях використано систему мовних засобів, центральне місце серед яких займають протиставлення і зіставлення явищ, образів, протилежних по суті, але з'єднаних між собою змістом і загальними внутрішніми рисами.

Важливого значення у висловленнях Т. Марусика про мову й мовну політику в Україні набувають перифрази як тропи, що описово передають найхарактерніші риси, ознаки предмета чи особи, явища. Вони використані для увиразнення, емоційного збагачення тексту, вияву авторського бачення дійсності, створення пейоративного забарвлення тексту.

Особливістю виокремлених висловлень є те, що вони позначені поєднанням слів різного стилістичного забарвлення, увагою до графосемантичних виділень особливо важливих слів і словосполучень, що нерідко є засобом створення гумористичного чи сатиричного забарвлення тексту.

Андрієнко Л.О. Вітальність мови як соціолінгвістична проблема. *Життя у слові: зб. наук. праць*. Київ, 2011. С. 274–275.

Бестерс-Дільгер Ю. Сильні та слабкі сторони Європейської хартії регіональних мов або міноритарних мов: західноєвропейський досвід. *Мовознавство*. 2010. № 1. С. 94–99.

Василенко В. Юридична регламентація статусу офіційної (державної) мови у практиці європейських держав. *Право України*. 2016. № 3. С. 74–83.

Заблоцький В.В. Мовна політика в Україні: стан та напрями оптимізації: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Харків, 2007.

Загнітко А.П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012.

Загнітко А.П. Мовне будівництво в сучасній Україні: площини взаєморозуміння. *Слово Просвіти*. 2011. URL: <http://slovoprosivity.org/2011/11/23/movne-budivnytstvo-v-suchasniy-ukraini/> (дата звернення: 03.05.2023).

Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*. За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008. С. 96–131.

Селігей П.О. Про виховання мовної свідомості. *Мовознавство*. 2010. № 2–3. С. 176–193.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

МТ 2022 – Марусик Т. 30 років Незалежності: мовні акти, які змінюють Україну. Друге видання. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2022.

СУМ – Словник української мови: в 11 тт. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

REFERENCES

Andriienko, L.O. (2011). Vitality of language as a sociolinguistic problem. *Life in the word: collection of science works*. Kyiv, 274–275 (in Ukr.).

Besters-Dilger, Yu. (2010). Strengths and weaknesses of the European Charter for Regional or Minority Languages: the Western European experience. *Movoznavstvo*, 1, 94–99 (in Ukr.).

Masenko, L. (2008). Language situation of Ukraine: sociolinguistic analysis. *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations*. Yu. Besters-Dilger, ed. Kyiv, 96–131 (in Ukr.).

Selihei, P.O. (2010). On the education of language consciousness. *Movoznavstvo*, 2–3, 176–193 (in Ukr.).

Vasylenko, V. (2016). Legal regulation of the status of the official (state) language in the practice of European states. *Pravo Ukrainy*, 3, 74–83 (in Ukr.).

Zablotskyi, V.V. Language policy in Ukraine: state and directions of optimization: autoref. thesis ... candidate flight. of science. Kharkiv (in Ukr.).

Zahnitko, A.P. (2011). Language construction in modern Ukraine: planes of mutual understanding. *Slovo Prosvity*. URL: <http://slovoprosvity.org/2011/11/23/movne-budivnytstvo-v-suchasniy-ukraini/> (date of access 03.05.2023) (in Ukr.).

Zahnitko, A.P. (2012). Dictionary of modern linguistics: concepts and terms: in 4 vol. Donetsk (in Ukr.).

LEGEND

MT 2022 – Marusyk, T. (2022). 30 years of Independence: language acts that change Ukraine. Second edition. Kyiv: Vydavnytstvo “Klio” (in Ukr.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 12.05.2023

Kateryna Hlukhovtseva, Iryna Hlukhovtseva

CHALLENGES OF THE “LANGUAGE QUESTION” IN UKRAINE (ON THE MATERIAL OF APHORISMS AND SENTENCES OF T. MARUSIK ON THE LANGUAGE)

Linguistic aphoristics (properly aphorisms, extensive and concise judgments, maxims) is that layer of the nation’s cultural heritage that is capable to represent the language to the average person in a simple,

popular and figurative form to the citizens of Ukraine as a powerful national wealth. In the book of Taras Marusyk “30 years of Independence: language acts that change Ukraine” they perform culminating and actualizing functions. The place of the Ukrainian language in the information space of the country is skillfully defined, the actions of the authorities on this issue are shown, and an attempt is made to dispel known fakes about the state language, etc. The author of this book masterfully used a whole system of linguistic means in his aphorisms and maxims, the central place among which is occupied by the contrast and juxtaposition of phenomena, images that are opposite in essence, but connected to each other in terms of content and generality internal features. Since the author’s maxims fulfill the culminating function in the text of the book, then it can be argued that in the internal form the contrast of phenomena, which are often opposed to each other and embedded in the text are compared.

Of great importance in the linguistic aphorism of Taras Marusyk acquire periphrasis as tropes descriptively conveying the most characteristic features, signs of an object or person, phenomenon. They are used to express emotional enrichment of the text, manifestation of the author’s vision of reality, creating a pejorative coloring of the text.

Taras Marusyk’s aphoristics is marked by the use of one expressions of words of different stylistic colors, colloquial vocabulary in combined with graphic highlighting of articularly important words and phrases, which is often a means of creating a humorous or satirical color of the text.

Key words: aphoristics, aphorism, maxim, antonymic contrasts, paraphrase, pejorative coloring.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.7>

УДК 811.161.2'06

РОЗШИРЕННЯ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ МОВИ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2022–2023 рр.

КОНОНЕНКО
Ольга Вікторівна,

методист мовно-літературної
освітньої галузі,
Сумський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти;
вул. Римського-Корсакова, 5,
м. Суми, 40007;
e-mail: olgakononenko2706@ukr.net
ORCID: 0009-0003-6530-8962

Olha
KONONENKO,

methodologist of the linguistic and
literary educational branch,
Sumy Regional Institute of
Postgraduate Pedagogical
Education;
5 Rymkoho-Korsakova St, Sumy,
40007, Ukraine;
e-mail: olgakononenko2706@ukr.net

Підвищене зацікавлення проблемами розвитку словникового складу української літературної мови пояснено з погляду інтенсифікації суспільно-політичних та національно-культурних процесів в Україні. Мовні новотвори зосередили в собі весь спектр емоцій українського народу до агресора, його політичних поплічників у світі, а також ставлення українців до бездіяльності та пасивності переважної більшості росіян. Зокрема зауважено на оновленні військової лексики, на фіксації неологізмів, які стали індикаторами воєнного стану в Україні. Зроблено акцент на тих лексемах-індикаторах мовного розвитку, які є маркерами нової епохи та зміненого життя українського суспільства. Зауважено, що мотиваторами творення нових слів і фразеологізмів або ж розвитку в них додаткових значень стали прізвища відомих людей, їхні домінуючі ознаки та риси, актуалізовані топоніми. Виокремлено новітні запозичення. Сфокусовано увагу на своєрідному «мовному щиті», функцію якого виконують шиболети – кодові слова, що допомагають ідентифікувати окупантів.

Ключові слова: лексика, неологізм, шиболет, вторинна номінація, фразеологізм, військова лексика, суспільно-політична лексика.

Повномасштабне вторгнення російської армії в Україну спровокувало справжню хвилю словотворення, розширення семантики вже відомих слів. Як відомо, кожна епоха, кожний історичний період формують особливий лексикон, за яким потім упізнають той чи інший час економічного, політичного, культурного життя тієї чи іншої спільноти. І чим важливіша епоха для певного суспільства, чим більше насичена вона життєво важливими подіями, тим активніше реагує мова творенням нових слів.

Мовознавці вважають, що поява неологізмів може бути спричинена тим, що «або з'явилася потреба в слові, знакові нового поняття (яке саме по собі й потреба в якому завжди передує слову), або постала необхідність поповнення того чи іншого семантичного поля новою чи оновленою функціональною одиницею, або ж новий (додатковий чи оновлений) зміст старого поняття (тобто нова семема) вимагає нової форми, отже, нового слова» [Жайворонок 1999: 33].

Зокрема О.А. Стишов трактує неологізми як слова, словосполучення, фразеологізми, окремі їхні значення, що з'явилися на певному етапі розвитку мови для позначення нових реалій і понять, периферійних номінацій, актуалізація яких зумовлена соціальними і територіальними чинниками функціонування літературної мови, а також okazіоналізми (індивідуально-авторські новації), використані одноразово в мовній практиці певного автора, видання, редакції чи в конкретному тексті. Новизну цих номінацій усвідомлюють мовці [Стишов 2005: 18].

Російсько-українська війна кардинально змінила життя багатьох людей, викликала шквал негативних емоцій, змусила знайомитися з тими реаліями, які переважна більшість мирного населення України не знала, займатися тими видами робіт, які не були раніше у сфері їхньої професійної зацікавленості. Зрозуміло, що не забарилася і така реакція соціуму на зміни, як поява новотворів. Насамперед ідеться про номінації осіб з образливою конотацією. Вже маркерами подій початку російсько-української війни 2014 року стали новотвори на позначення українців *майдауни*, *майдануті* 'прихильники Євромайдану', *карателі* 'українці, які мали знищувати російськомовних громадян', *жидобандерівець* 'людина (не обов'язково єврей-

ської) національності, яка є патріотом України', *правосеки* 'прихильники громадського руху «Правий сектор»', *націонал-зрадники* 'російські громадяни, які не підтримують офіційну ідеологію РФ', *фашистська (київська) хунта* 'українська проєвропейська влада' та ін. Так само продуктивним був процес творення номінацій для позначення нових реалій, суспільних відносин, що виявлялися в діяльності противників збереження незалежності України, як-от: *колоради* 'прихильники Росії, що використовують Георгіївську стрічку як розпізнавальний знак, що кольором нагадує забарвлення колорадського жука', *сепари* 'особи, що закликають до відокремлення частини Української держави та беруть участь у суспільно-політичних, воєнних діях, спрямованих на відокремлення територій від України', *ватники* 'люди з (пост)радянською ментальністю, які щиро не розуміють, навіщо існує держава Україна', *беркутята* 'представники спецпідрозділу «Беркут»', *зелені чоловічки* 'російські військові без розпізнавальних знаків'.

У період із лютого 2022 року в українській мові народилися нові номінації для позначення загарбників: *ваньки, консерви, няш-мяш, орки, пуглерівці, пушкіністи, пуглерюгенд, рашисти, рузкі, русня, русо-нацисто, свинособаки, тікток-війська, з-окупанти* та ін.

Окрему групу неологізмів утворюють глузливі прізвиська та перифрази на позначення очільника Росії – В. Путіна. Різні домінантні ознаки чи риси названої особи були покладені в основу вторинних номінацій: зріст (*злісний курдупель, лілі-путін, недомірок, недопалок*), недовіра до оточення (*бункерний хробак, кадебістський маніяк*), психічний стан (*божєвільний із ядерною кнопкою*), жорсткий стиль управління та неповага до прав інших (*кремлівський терорист, рашистський фіурер, гебіст-рашист, путіночет, путлер, лаптенфіурер, хапутін, капутін, пітерський гопник, директор бюро ритуальних послуг*), фізичний стан (*старий кабаєв, бліда міль*), розумові здібності (*голомозий вождь*) та ін.

Активізовано утворення вторинних номінацій на позначення країни-агресора – Росії – з метою уникання офіційного найменування і ословлення ставлення до вчинених дій: *оркістан, Мордор* (місце, звідки походили орки), *терраша*.

В умовах повномасштабної агресії-2022 мова актуалізувала одну з провідних своїх функцій – стала ідентифікатором національної приналежності, маркером, що визначає «свого» і «чужого» в російсько-українській війні, яка триває далі. Саме тому в мовній практиці актуалізувалися слова для ідентифікації окупантів за допомогою кодових слів – «шиболетів». **Шиболет** (з іврити – течія) – характерна мовна особливість, за якою можна впізнати групу людей (зокрема, етнічну), своєрідний «мовний пароль», який несвідомо видає людину, для якої її мова – нерідна. Таку функцію взяли на себе власне українські лексеми-ідентифікатори національної належності людини: *паланиця, молодиця, світлиця, суніця, киця, нісенітниця, укрзалізниця, веселка, філіжанка, гаманець, вештатися, духмяний, непереливки, кмітливий, пущьвірінок, обценьки, теревенити, телепень, подоляночка, пательня, балаканина, рушниця, рахівниця, кохання, хлібина, нікчема, перекотиполе* тощо.

У період російсько-української війни, що активізувалася 2022 року, поповнився і фразеологічний склад мови новими сталими виразами: *завести трактор* ‘найнеочікуваніший аргумент у будь-якому діалозі; застосування засобів для боротьби, яких ніхто не очікує’; *закопати банки в землю* ‘переживати злидні’; *не будь москалем!* ‘не будь поганцем!’; *у погріб під гради* ‘коли виходу немає’; *як долар у Росії* ‘дуже дорогий’; *як з Миколаєва на Одесу* ‘коли щось не отримується’; *як Київ за три дні* ‘ніколи’; *як Кім у вихідний* ‘дуже старанно працювати’; *затрідні / за три дні* ‘поставити собі нереальні плани та щиро вірити в їх успіх’ та ін. Трансформувалася семантика відомих усталених сполук: *чисте небо* ‘небо без ракет і без ворожих безпілотників’ (зам. ‘мирне небо’, ‘відсутність життєвих тривог’).

В усній і писемній практиці усталилася, поширилася як загальноживана етикетна формула привітання *«Слава Україні! – Героям слава!»*. Дослідники стверджують, що цей вираз з’явився наприкінці XIX ст. у студентських колах. Перша згадка помічена в модерній українській політичній партії – Революційна українська партія (РУП). Виявляється, так пізнавались між собою ті, хто працював тоді на благо української справи. У 2018 році уряд України офіційно затвердив «Слава

Україні!» як вітання в ЗСУ та Національній поліції. Тож цей народний вислів має багату історію та маркує боротьбу українців за незалежність протягом століть. Саме в цих гаслах ми несемо пам'ять давніх подій, які сформували нашу державу.

«Доброго вечора, ми з України!» – культове привітання для українців. Відома фраза (вислів) увійшла в український побут із музичного треку від гурту PROBASS Δ HARDI після російського вторгнення в Україну в 2022 році. Автором фрази є український музикант, фронтмен і вокаліст гурту «ДахаБраха» Галаневич Марко.

Нова українська армія – це насамперед люди, а вже потім озброєння та військові стандарти. Тому наші полегли оборонці – особистості, гордість і честь України. Генштаб ЗСУ прийняв рішення змінити старе радянське кодування «Вантаж 200» на фразеологізм «*На щиті*». Зауважимо, що фразеологізм «зі щитом або на щиті» означає заклик перемогти, досягти мети або загинути зі славою. Він з'явився у Стародавній Спарті, де полегло в бою воїна, імовірно, несли з поля битви на його щиті.

У період повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої країни усі свої негативні емоції, презирство, злість і ненависть до загарбників українці висловили фразою «*Російський військовий корабель, іди...*» (тобто напрямом, який вказав прикордонник острова Зміїний російській армії). Сьогодні цей вислів, безперечно, є маркером ситуації, першої фази військової агресії проти України, гаслом воєнного часу, який повторюють навіть діти.

У щоденну практику увійшли військові вигуківі звороти-попередження «*Повітряна тривога!*», «*Загроза артобстрілу / ракетного обстрілу!*». 23 листопада 2022 року Росія здійснила масовану ракетну атаку по об'єктах критичної інфраструктури України. Це призвело до відключення електроенергії для майже усіх споживачів в Україні, як наслідок – нове слово *блекаут* (англ. blackout) у загальноновживаній практиці. У зв'язку з масованими обстрілами критичної інфраструктури з боку Росії під час російсько-української війни українська влада в листопаді 2022 року ініціювала проект «Пункт незламності» (щодо організації місць, де передбачені обігрів, надання води, електрики,

мобільного зв'язку тощо). Отже, поширилася нова сполука на позначення громадських місць: *пункти незламності*.

Серед суспільно-політичних неологізмів новітньої фази російсько-української війни виокремлюємо групу слів, поштовхом до творення яких слугували прізвиська визначних політичних діячів чи відомих публічних фігур, напр.:

арестовлення – заспокійливе повідомлення; навіювання спокійних думок (від прізвиська радника Президента України на початку повномасштабного вторгнення О. Арестовича);

байденотерапія – аргументовне переконання і схилення на свій бік (від прізвиська Президента Америки Байдена);

відбандерити – убити (від прізвиська українського героя С. Бандери);

кадирити – вдавати з себе того, ким ти не є і не можеш бути насправді (від прізвиська російсько-чеченського військового ватажка Р. Кадирова);

кімити – зберігати оптимізм навіть у найскрутніші та найважчі часи (від прізвиська голови Миколаївської обласної державної адміністрації В. Кіма). Слово *кімити* має ще значення процесу створення оптимістичних відео про перемогу та нездоланність українців;

макронити – робити дуже стурбований вигляд щодо певної ситуації, усім це показово демонструвати, але дієво не впливати на поліпшення справ (від прізвиська Президента Франції Е. Макрона);

меркелювати – вирішувати вигідні ті чи інші питання будь з ким (від прізвиська політичної діячки ФРН А. Меркель);

путінферштитеєр (Putinversteh'er) – той, хто розуміє Путіна й намагається пояснити або виправдати російського президента та його політику (від прізвиська Президента Росії В. Путіна);

пушкінопод – знесення пам'ятників російським культурним діячам та перейменування топонімів з їхніми іменами (від прізвиська російського письменника О. Пушкіна);

шойгувати – вдавати, що все добре й під контролем, коли це не так (від прізвиська міністра оборони Росії С. Шойгу); *шойгуванням* називають процес, коли людина зникає безвісти, а інші вдають, ніби нічого не сталося.

Військова лексика та термінологія поповнилася словами, які тепер використовують не лише в зоні бойових дій на Сході України. Це назви операцій, штабів, найменування компаній, новітньої бойової зброї, військових ударів тощо. З огляду на те, що сфера військової діяльності дуже велика й поділяється на різні самостійні галузі, існує безліч тактичних, організаційних, військово-технічних термінів, пов'язаних із діяльністю різних родів військ та видів збройних сил тощо.

Розширився військовий лексикон на позначення зброї та техніки:

Байрактар (Bayraktar TB2) – турецький ударний оперативно-тактичний безпілотник. Назва мотивована прізвиськом генерального директора компанії Baykar Defence – Халуком Байрактаром;

Джавелін (FGM-148 Javelin) – протитанковий ракетний комплекс, який відомий українським бійцям ще з 2018 р. Javelin розроблявся у 80-ті рр. у США і створювався спеціально для того, щоб знищувати радянські танки з урахуванням їхніх особливостей, тактики використання, специфіки місцевості, де цей комплекс застосовуватиметься;

Shahed-136 – іранський бойовий безпілотник, збудований за схемою «летюче крило». Українці називають їх дрон-камікадзе, «мопед» (за характерний звук, який видає безпілотник під час польоту) або «балалайка»;

Leopard 1 – основний бойовий танк другого покоління, був розроблений та виготовлявся в Західній Німеччині;

Leopard 2 – німецький основний бойовий танк третього покоління.

Офіційні власні назви мовна практика трансформувала в загальні, як-от: *байрактар*, *джавелін*, *шахід*, *леопард* і под.

Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну актуалізувалася й інша термінологічна лексика на позначення вітчизняного та іноземного озброєння. Переважній більшості українців відомі такі терміни як: *кулемет Калашникова*, *осколкова граната*, *ручний гранатомет*, *автоматичний гранатомет*, *зенітна установка*, *протитанкова керована ракета «Конус»*, *керований міномет*, *самохідний міномет*, *баштова кулеметна установка з дистанційним керуванням*, *бойовий модуль «Іва»*

(«Грім», «Десна», «Воля-Д»), безпілотник «Фантом», бойова роботизована платформа «ЛАСКА», броневий автомобіль «Отаман», комплекс крилатих протикорабельних ракет «Нептун», реактивна система залпового вогню «Град», авіаційні керувані ракети «повітря – повітря» Р-27, безпілотні авіаційні комплекси та ін. Ця лексика стала невіддільна від інформаційного буття українського суспільства.

Суспільно-політичні зміни в Україні привернули увагу мовної спільноти до паронімів «воєнний» та «військовий», з якими пов'язана характерна сполучуваність.

Військовий – ‘який стосується війська, військовика’: аеродром, академія, аташе, база, виробництво, виставка, відомство, влада, госпіталь, дисципліна, дорога, дух, економіка, ешелон, завод, замовлення, заходи, звання, квиток, керівник, керівництво, корабель, кореспондент, лад, література, людина, медицина, могутність, можливості, моряк, об'єкт, обов'язок, оркестр, парад, перевага, підготовка, планування, поїзд, порядок, правило, присутність, радник, сила, служба, співробітництво, справа, статут, судно, таємниця, техніка, традиції, училище, форма, частина.

Воєнний – ‘який стосується війни, пов'язаний з нею’: авантюра, боротьба, випробування, вторгнення, втручання, дії, доктрина, загроза, закон, здобич, злочин, злочинець, зусилля, інтервенція, інтереси, історія, катастрофа, напад, небезпека, обстановка, операція, переворот, період, питання, підтримка, плани, події, політика, потенціал, приготування, проблема, провокація, режим, ситуація, стан, час.

Зауважимо, що можливе паралельне вживання «військовий» і «воєнний» з такими словами: блок, союз, суд, трибунал, диктатура, допомога, історія, машина, наука, промисловість, стратегія, тактика, теорія, зіткнення, мистецтво, витрати, потреби, умови, цілі.

Із військового середовища в загальномовну практику прийшли скорочені найменування, професіоналізми, жаргонізми. У ЗМІ, у розмовній мові вживається велика кількість аббревіатур, скорочень військових термінів, наприклад: *аембр* – аеромобільна бригада, *мбр* – механізована бригада, *тбр* – танкова бригада, *БМ (БМП)* – бойова машина (піхоти), *БМД* – бойова

машина десантна, *БПЛА* – безпілотний літальний апарат, *БРМ* (*БРДМ*) – бойова розвідувальна (броньована розвідувальна дозорна) машина, *БТР* (*БТР-Д*) – бронетранспортер (десантний), *ДВМП* – дистанційно встановлене мінне поле, *ДРГ* – диверсійно-розвідувальна група, *ЗКР* – зенітна керована ракета, *ЗСУ* – Збройні Сили України, *КАБ* – керована авіаційна бомба, *КП* (*ЗКП*) – командний (запасний командний) пункт, *КПП* – контрольно-перепускний пункт, *ППО* – протиповітряна оборона, *СВО* – «спеціальна військова операція» в Україні – евфемізм, який використовує влада Росії для позначення вторгнення в Україну, *ТрО* – територіальна оборона тощо.

Професійний жаргон військових розширив український загальнозживаний лексикон за рахунок таких назв із розширеною семантикою: *нуль* ‘лінія зіткнення з ворогом’, *передок* ‘перша лінія оборони війська’, *зеленка* ‘лісисто місце, де розташувалися військові підрозділи’. Метафоризувалися і відомі загальні назви *дискотека*, *дзеркальна тиша*, *приход*, *приліт*, *есемеска*, які вживають військові на позначення стану і способів бойових дій.

Новітні умови захисту рідної землі посилили відтопонімний словотвір. Зокрема, словоформи *чорнобаїти* / *начорнобаїти* вживали на позначення такого процесу: ‘регулярно знищувати велику кількість ворожої техніки та живої сили’ (мотиватором є назва села Чорнобаївка поблизу Херсона, де розташований аеродром, на якому базувалися війська окупантів, що були неодноразово знищені ЗСУ). З аналогічною семантикою вживали слова *відірпінити* (походить від назви міста Ірпінь), *перегостомелити* (від назви міста Гостомель), які відображають дух незламності українського народу, стійкості та мужності в ситуації захисту рідних міст і сіл.

Війна неминує породжує загибель військових і мирного населення. Для позначення бойових утрат агресора, як і самого процесу, в українській мові використовують лексеми *завдохотити*, *затрьохотити*, *відкобзонити*, *присвітити* (‘завдати втрат ворогові: поранити чи ліквідувати’), *Е-могила* (саркастичне найменування української державної програми зі знищення російських загарбників; назва утворена за аналогією до державної програми «ЄДопомога»).

Одиниці військового жаргону з оцінним компонентом, утворені за продуктивними моделями, розширили лексичний склад української усної розмовної мови. Наприклад: *дебахнулька* – ‘людина, яка через свій інтерес та стурбованість може спричинити дуже багато шкоди’; *натівець* – ‘людина, яка не дотримується своїх обіцянок’; *асвабадітелі* – (евфемізм) ‘російські окупаційні війська, поневолювачі’; *бандероль* – ‘посилка з України: мертвий окупант у мішку’; *загарпунимо* – ‘знищення російських військових кораблів’; *бандеромобілі* – ‘бойові автомобілі ЗСУ, що мають підвищену прохідність та оснащені великокаліберним озброєнням’; *кіберкозаки, кіберпартизани* – ‘спеціалісти, котрі працюють для нейтралізації ворога в кіберпросторі’; *диванні війська* – ‘домашні експерти з усіх на світі питань’.

Після вибухів на летовищі в тимчасово окупованому Криму в заголовках з’явилося одне з найдотепніших слів року – *бавовна*. Вторинна номінація на позначення ‘вибухів’, каламбур на заміну російському *хлопóк* (‘хлопающий звук’), що має омофон «хлопок», тобто українською мовою «бавовна». Евфемічна заміна пом’якшила сприйняття відповідних звуків як загрози життю росіян. Поряд з нею вживають і іронійне «бавовнятко».

Отже, українська мова активно зреагувала на всі зміни, пов’язані з новими реаліями російсько-української війни. Зафіксовані новотвори, запозичення, лексико-семантичні і словотвірні інновації виявили активність зовнішніх чинників щодо розширення словникового складу мови, увиразнили їх зв’язок із суспільно-політичними процесами. Новотвори періоду російсько-української війни 2022–2023 рр. закумулювали в собі весь спектр емоцій українського народу до загарбників, їхніх політичних поплічників у Європі та світі, а також ставлення українців до бездіяльності та пасивності переважної більшості росіян. Мотиваторами творення нових слів стали прізвиська визначних політичних діячів чи відомих публічних фігур, їхні домінуючі ознаки та риси, а також український топонімікон, запозичення з військової сфери та ін. Проаналізований матеріал не вичерпує усього багатоманіття змін, що відбуваються в українському лексиконі,

оскільки воєнні дії не завершені, а це означає, що процес творення неологізмів, нових значень, сполук триває.

Гриценко С. Мовні інновації російсько-української війни 2022 року. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика.* 2022. № 2(32). С. 9–13.

Жайворонок В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць. *Мовознавство.* 1999. № 6. С. 32–46.

Карпіловська Є. Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги. *Мовознавство.* 2008. № 2–3. С. 148–158.

Клименко Н. Новотворення чи мавпування? *Урок української.* 2004. № 10. С. 23–25.

Муромцева О. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на поч. XX ст. Харків: Вища школа, 1985.

Стишов О. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ: Пугач, 2005.

REFERENCES

Hrytsenko, S. (2022). Linguistic innovations of the Russian-Ukrainian war of 2022. *Bulletin Taras Shevchenko National University of Kyiv. Literary studies. Linguistics. Folklore studies*, 2 (32), 9–13 (in Ukr.).

Zhaivoronok, V. (1999). The lexical subsystem of the language and the meaning of linguistic units. *Movoznavstvo*, 6, 32–46 (in Ukr.).

Karpilovska, Ye. (2008). Impact of innovations on the stability of the language system: regulators of system balance. *Movoznavstvo*, 2–3, 148–158 (in Ukr.).

Klymenko, N. (2004). Neogenesis or monkeying around? *Urok ukrainskoi*, 10, 23–25 (in Ukr.).

Muromtseva, O. (1985). The development of the vocabulary of the Ukrainian literary language in the second half of the 19th century – at the beginning. 20th century Kharkiv: Vyshcha shkola (in Ukr.).

Styshov, O. (2005). Ukrainian vocabulary of the late 20th century (based on the language of mass media). Kyiv: Puhach (in Ukr.).

Статтю отримано 22.05.2023

Olha Kononenko

ENRICHMENT OF THE LEXICAL COMPOSITION OF THE LANGUAGE DURING THE 2022–2023 RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The increased interest in the problems of the development of the vocabulary of the Ukrainian literary language is explained from the point of view of the intensification of socio-political and national-cultural processes in Ukraine. Linguistic innovations concentrated the entire spectrum of emotions of the Ukrainian people towards the aggressor, his political henchmen in the world, as well as the attitude of Ukrainians to the inactivity and passivity of the vast majority of Russians. In particular, attention was paid to the updating of the military vocabulary, to the fixation of neologisms, which became indicators of the state of war in Ukraine. Emphasis is placed on those lexemes-indicators of language development, which are markers of a new era and the changed life of Ukrainian society. It was noted that the motivators of the creation of new words and phraseology or the development of additional meanings in them were the surnames of famous people, their dominant signs and traits, actualized toponyms. The latest borrowings are highlighted. Attention is focused on a kind of “language shield”, the function of which is performed by shibboleths - code words that help to identify the occupiers.

The innovations of the period of the Russian-Ukrainian war of 2022–2023 accumulated in themselves the entire spectrum of emotions of the Ukrainian people towards the invaders, their political henchmen in Europe and the world, as well as the attitude of Ukrainians to the inaction and passivity of the vast majority of Russians. The motivators for the creation of new words were the surnames of prominent political figures or well-known public figures, their dominant features and traits, as well as Ukrainian toponymy, borrowings from the field of military equipment, etc. The analyzed material does not exhaust the whole variety of changes taking place in the Ukrainian lexicon, since the military operations are not over, which means that the process of creating neologisms, new meanings, and compounds continue.

Key words: vocabulary, neologism, shibboleth, secondary nomination, phraseology, military vocabulary, socio-political vocabulary.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.8>

УДК 81'38

ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ РЕЛІГІЙНОГО І ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

КОЦЬ

Тетяна Анатоліївна,

доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,

Інститут української мови НАН
України;

вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;

e-mail: tetyana_kots@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4622-9559

Tetiana

KOTS,

Doctor of Philological Sciences,
Senior Researcher of the Department
of Stylistics, Language Culture and
Sociolinguistics, Institute of the
Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine;

4 Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv,
01001, Ukraine;

e-mail: tetyana_kots@ukr.net

Статтю присвячено взаємодії релігійного і публіцистичного стилів української літературної мови. Обґрунтовано відкритість релігійних текстів для оновлення стильової норми у зв'язку з загальними тенденціями поліморфізму сучасної стилістичної системи. У мові проповіді й публіцистично-релігійних жанрах проаналізовано семантико-стилістичні зміни в функціонуванні суспільно-політичної лексики, розбудові раціональної і експресивної оцінності ключових понять сучасних публіцистичних текстів.

Ключові слова: релігійний стиль, публіцистичний стиль, взаємодія (поліморфізм) стилів, семантико-стилістичні зміни, ключове поняття, суспільно-політична лексика, оцінність.

Релігійний стиль – чуттєва сфера функціонування літературної мови, детермінована духовним життям народу, ціннісно-моральними засадами його буття. Це відносно консервативний різновид стилістичної системи, який утримує зв'язок з понад тисячолітньою історією християнства, зберігаючи високий архаїчно-піднесений виклад текстів, символізацію подій та оцінність ключових понять духовного світу.

Незважаючи на вилучення стилю з контексту української літературної мови в Україні від середини 30-х рр. ХХ ст. – на Сході та від середини 40-х рр. – на Заході й до 90-х рр. ХХ ст., він, як стверджують дослідники, мав беззаперечний вплив на становлення літературної мови і «був джерелом виражальних та експресивних засобів практично всіх образних функціональних стилів української мови [Бабич 2009: 25]. Фразеологізми біблійного походження – це невіддільний складник традиційного українського лексикону, який живе в фольклорних джерелах і безперервно відтворюється в художніх і публіцистичних текстах [Дзюбишина-Мельник 1994; Бабич 2009]. Релігійні назви – це також частина українського антропонімікону, що утримує зв'язок з глибинною історією духовності народу [Медвідь-Пахомова 2000].

Тексти релігійного стилю є об'єктами таких галузей знань: богослів'я, психологія, філософія, герменевтика тощо. У результаті перед читацькою аудиторією постають тлумачення засобами національної мови універсальних засад християнства, євангельських притч, переконання в істинності біблійних настанов, утвердження та поширення релігійних цінностей у повсякденному житті людини. Усі створені тексти в сукупності формують стильові норми зазначеної сфери функціонування української літературної мови сучасних релігійних текстів. Найбільш стабільними серед усіх породжуваних у соціумі текстів релігійного дискурсу є переклади Святого письма та богослужбові жанри.

З кінця 90-х рр. ХХ ст. сучасний релігійний стиль повноцінно розвивається, зберігаючи ядро визначальних для нього мовних засобів, і водночас стає відкритим для оновлення та взаємодії з іншими функціональними різновидами мови. Найбільш динамічними, з погляду літературної і стильової норми, є церковна проповідь, богословсько-публіцистичні тексти, які інтегрують актуальні проблеми сучасного суспільно-політичного й культурного світу, інтерпретуючи їх відповідно до шкали християнської аксіології. С. Гайда зазначає, що всі стилі «в сучасному світі «утворюють багатовимірну, різновекторну та динамічну систему» [Gajda 2001: 25]. На системній взаємодії стилів і на їх дифузних жанрових модифікаціях наголошують

і українські, і слов'янські мовознавці [Русанівський 1976; Взаємодія 1990; Makuchowska 2001: 369–402].

Релігія – невіддільний складник життя мільйонів українців, які є вірянами різних конфесій переважно із спільними християнськими цінностями, що вже стали невіддільним складником їх національної ідентичності. В умовах надскладних психологічних і фізичних випробувань, пов'язаних з російсько-українською війною, сугестивна функція релігійного стилю уможливорює не лише утвердження християнських ідеалів, а й засад української державності, які мають для суспільства філософсько-екзистенційний вимір і є проблемою виживання всієї нації. Особисті почуття людини, які завжди були в основі релігійних переконань, у таких умовах стають другорядними, поступаючись почуттям громадянським.

Поліморфізм (терміном «поліморфізм» послуговуються мовознавці-слависти С. Гайда, І. Баєрова, М. Макуховська, Н. Квіткова для називання явища взаємодії стилів, у результаті якого виникають різноманітні, змішані мовні стилі і жанри) сучасних релігійних текстів уможливорює їх міжстильова взаємодія насамперед з публіцистичними жанрами, які завдяки експресивній оцінності психологічно виразно передають мовну палітру емоційного сприйняття аксіологічних реалій життя українців.

Стильова норма релігійного стилю з притаманною йому архаїчно-піднесеною символізацією явищ духовного світу оновлюється за рахунок вживання актуальної для широкого загалу суспільно-політичної лексики, яка в нових умовах текстотворення розширює свою семантику, додаючи сакрального осмислення реаліям російсько-української війни.

Тенденції активного вживання в релігійних текстах публіцистичної лексики, розмовних одиниць характерні не лише для української, а й для багатьох слов'янських мов, про що свідчать актуальні питання сучасної славистики: сакралізації і десакралізації, полюсу традиції і полюсу сучасності, збереження сакрального в умовах глобалізації [Bajerowa, Puzynina 2000; Wojtak 2006; Kvitková 2005].

Одним із ключових для сучасних релігійних текстів є уже сформоване в інформаційному просторі поняття *Україна* – уза-

гальнений персоніфікований образ народу, сучасний сакральний символ національної ідентичності, що в суспільно-політичних реаліях набуває вже не раціонального, а переважно чуттєвого виміру. Українська церква підносить молитву до Бога за Україну, як і за кожного християнина, на боці якого апріорі завжди добро і правда, пор.: *Але кожна віруюча людина може – а значить і повинна! – щодня приділити кілька хвилин своєї молитви проханням про Україну, про наш народ, який страждає від нав'язаної Росією агресивної війни, про жертв російського терору, про тих, хто страждає в полоні та під окупацією. Ми твердо віримо, що ця молитовна підтримка України – неймовірно цінний внесок у перемогу над злом* (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023).

Сьогоднішня Україна пов'язане насамперед з переосмисленням одвічних понять *війни і миру*, наповнюють новим змістом ключові абстрактні релігійні опозиції *добра – зла, благодаті – гріха, любові – ненависті*. Війна у свідомості суспільства завжди асоціюється з агресивністю: руйнуванням, лихом, смертю, що прямо суперечить християнським засадам, а *мир* навпаки – зі спокоєм, розвитком, життям. Таке сприймання цих явищ споконвіку закріпилося в антонімічному співвідношенні двох одиниць українського лексикону. Базовим елементом протиставлення *війни і миру* в загальнономовних словниках є вихідна семантика слова *війна*, яке містить контрадикторну ознаку, що заперечується у дефініції поняття *мир* (пор.: добро – зло, життя – смерть тощо). Лексема *мир* потребує власного семантичного наповнення, але з обов'язковою вказівкою на відсутність стану війни (пор. тлумачення їх у СУМ: *війна*: 1. 'Організована збройна боротьба між державами, народами або ж збройними угрупованнями всередині країни'. 2. перен. 'Стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимсь; боротьба' (СУМ II: 669); *мир*: 1. 'Відсутність незгоди, ворожнечі, сварок; згода' 2. 'Відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; протилежне війна' (СУМ IV: 712).

У сучасному релігійному тлумаченні справедлива війна проти ворога – це вимушений засіб досягнення миру як найважливішої християнської мети людського співжиття. Апостолу Павлу належать слова: «Отже, станьте, підперезавшись

істиною, і зодягнувшись у броню праведності, і взувши ноги в готовність благовістити мир; а понад усе візьміть щит віри, яким зможете погасити всі розпечені стріли лукавого; і шолом спасіння візьміть, і меч духовний, що є Слово Боже».

Слово *війна* в релігійних текстах-проповідях розширює своє загальнономовне значення за рахунок виразної семи 'зло, несправедливість, цинізм', напр.: *З великим болем ми спостерігаємо все нові й нові прояви **війни**, надзвичайного **цинізму**, з яким кремлівська тиранія використовує релігійні теми та гасла, а також контрольованих нею лідерів релігійних спільнот і очолювані ними структури для підтримки свого зла. Немає жодного морального виправдання і є абсолютно ганебною позиція Московської патріархії та особисто її очільника Кирила Гундяєва, які, замість того, щоби підняти свій голос проти безумної війни з Україною, стали благословляти агресію та виправдовують злочинців* (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023).

В основі сучасного релігійного тлумачення поняття *війни* – її вже загальновідома, завдяки інформаційному простору, гібридна суть – поєднання збройного, економічного, політичного, інформаційного протистояння з духовною боротьбою за збереження національної ідентичності, напр.: *Понад дев'ять років тому з окупації Криму розпочалася російська агресія проти України. Відтоді тривала **гібридна війна** Росії проти нашої держави. **Війна, в яку кремлівська тиранія втягнула всі ресурси: війська і дипломатію, економіку і культуру, засоби масової інформації та релігійні спільноти.** Здається, що немає такої сфери буття людини, суспільства і держави, які не були би використані російською імперією зла для того, щоби знищити Україну* (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023).

Як текстовий синонім війни функціонує публіцистична ідеологема *русскій мір*, яку очільники церкви інтерпретують як заперечення основ християнства, пор.: *Ми бачимо, що ця вбивча ідеологія «**руського міра**» є нічим іншим, як викривленням, зрадою тих головних принципів Христового служіння, яке Він передав апостолам у своїй Церкві* (З проповіді С. Шевчука, 03.04.2023). Заклики до боротьби з *русскім міром* як одним із вимірів сучасного зла виконують одну з визначальних для релігійного стилю сугестивну функцію: *Ми закликаємо всіх,*

хто справді любить і шанує Лавру, – звільнитися від кайданів «руського міра» та єднатися, разом з нами будувати єдину Помісну Церкву, як це визначене канонічним порядком і засвідчено в Томосі про автокефалію... Але перемога настане, добро завжди перемагає... (офіційний сайт ПЦУ, <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/nasha-dovira-do-boga-vykonannya-jogovoli-mozhut-provesty-nas-cherez-vyprobuvannya-ta-spokusy-doduhovnoyi-peremogy-mytropolyt-e>, 02.04.2023).

Негативну публіцистичну оцінність поняття *руський мір* доповнюють релігійні паралелі з чужоземним кесарем, пор.: *Ми хочемо звільнити Лавру не від монахів чи студентів навчального закладу, а від омани «руського міра» та від служіння чужоземному кесарю, якого дотеперішні лаврські очільники бояться і шанують більше, ніж Бога (3 проповіді Епіфанія, 03.04.2023).* Слово *кесар*, хоч і належить до пасивного лексикону літературної мови (словники фіксують його з ремаркою застаріле і зі значенням ‘володар, монарх’) (СУМ IV: 144), активно функціонує в релігійних текстах і добре відоме християнам як синонім влади, царя.

Спільним для релігійних і публіцистичних текстів сьогодні є модальність впевненості в перемозі, яку уможлиблює вживання стверджувальних висловлювань (*перемога неодмінно настане*), дієслів, прикметників з семою переконання в конструкціях від першої особи множини (*ми віримо, ми переконані, ми впевнені, ми виборемо*). У релігійних текстах такі усталені й частотні у вжитку синтаксичні вислови увиразнені біблійними паралелями, які засвідчують перемогу правди навіть в надскладних обставинах, пор.: *Для зовнішнього спостерігача, для людини невіруючої історія страстей Христових виглядає як вияв безсилля перед озлобленням ворогів. І начальники юдейські, і римський прокуратор мають владу, мають озброєних слуг та воїнів. На боці синедріону – натовп фанатиків, які вимагають смерті для Того, кого їхні вожді звинуватили у богохульстві та порушенні їхніх канонів. На боці Ісуса з Назарету – дванадцять учеників-апостолів, наляканих та спокушуваних думками про першість і владу. А ще – декілька відданих жінок, які служать Христу. Сили явно нерівні. Тому, на думку зовнішніх, і перемагають противники Ісусові... Але перемога*

неодмінно настане, бо добро завжди перемагає зло... (З проповіді Епіфанія, 02.04.2023); *Нехай радість Воскресіння Христового світлом надії на перемогу й відновлення осяє і вас у цей важкий час* (офіційний сайт ПЦУ, <https://www.pomisna.info/uk/epistle-post/poslannya-predstoyatelya-na-pashu-2023-r/>, 13.04.2023).

Війна в поділі на своїх і чужих чітко асоціюється з ворогом, номінації якого суголосні зі словником і раціональної (*російський окупант, загарбник, злочинець*) і експресивної (*потворний двоголовий орел, прислужники кремлівського тирана*) оцінності, якими оперують сучасні ЗМК, напр.: *Ми бачимо, яке велике лихо російський окупант приніс на українську землю через те, що відбулося злиття трону і престолу в потворного двоголового орла, який забирає життя і свободу, і той, хто вважає себе першим у Церкві, використовує державну владу, щоб принизити інших. Та, врешті-решт, він сам стає інструментом приниження в руках тієї цивільної влади* (З проповіді С. Шевчука, 03.04.2023). Сутнісні ознаки ворога розкривають однорідні додатки із семантикою ‘злочинності’ і актуалізації семи ‘геноцид’, напр.: *Згадуємо з болем і співстражданням до всіх невинних жертв звірств російського терору, актів геноциду та інших воєнних злочинів, які прислужники кремлівського тирана вчинили та продовжують чинити на нашій землі* (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023). Це ті мовні засоби, які наповнюють новим, переважно експресивним, змістом лексему *ворог* порівняно з її загальномовним значенням, пор. з мотиваційними дефініціями в словнику: 1) ‘той, хто перебуває в стані ворожнечі, боротьби з ким-небудь; недруг, супротивник’; 2) ‘супротивник на війні, у воєнних діях’ (СУМ І: 739).

Боротьба за ідентичність у наш час охоплює і релігійну сферу, зокрема в очищенні церкви від проросійської ворожої ідеології, у запереченні будь-яких канонічних зв’язків з московським патріархатом. У зв’язку з цим низку синонімів ворога поповнюють переважно раціональнооцінні вторинні номінації-неологізми *первосвященники самозваного «третього риму», вороги в релігійному одязі, вороги в рясах*. Таке слововживання продовжило ряд раніше частотних експресивно виразних і негативнооцінних публіцистичних синонімів

московські попи, попи в кремлівських рясах, напр.: Так і тепер ми бачимо серед наших православних братів та сестер тих, хто готовий і далі шанувати **первосвященника самозваного «третього риму»**, який благословляє тамтешнього кесаря вбивати наш народ – аби лише не визнати, що вони не праві (офіційний сайт ПЦУ, <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/nasha-dovira-do-boga-vykonannya-jogo-voli-mozhut-provesty-nas-cherez-vyprobuvannya-ta-spokusy-do-duhovnoyi-peremogy-myropolyt-e>, 02.04.2023). Контексти з такими новотворами містять традиційні християнські порівняння з протиставленням добра і зла, світла і темряви, християнських цінностей і «руського міра», нацизму, більшовизму тощо, напр.: **Кремлівський тиран і його слуги у військовій формі, в костюмах чи релігійному одязі** намагаються виправдати чинене ними зло посиланням на необхідність захисту традиційних **християнських цінностей**. Вони повторюють риторичку нацизму, який у подібний спосіб шукав виправдання власним злочинам. Ці намагання для нас звучать так само, як цитування дияволом слів **Священного Писання**. Ось чому, на наше глибоке переконання, ідеологія «руського міра» повинна бути так само засуджена, як і нацизм, більшовизм та інші людиноненависницькі концепції, що виправдовують зло (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023).

Елементом суспільно-політичного словника стало релігійне поняття *капелан*, пор. у тлумачній лексикографії: ‘католицький священник, що править службу в каплиці для вузького кола віруючих’ (СУМ IV: 93); ‘військовий священник’ (СУМ 20 VI: 1277). У релігійних текстах-проповідях воно набуває семи ‘духовного захисту’ і розширює синонімічний ряд номінацій захисників України, напр.: *Блаженніший владика, зокрема, зазначив, що капелани є духовним щитом українського війська, які спрямовують воїнів до нашої спільної перемоги* (офіційний сайт ПЦУ, <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/predstoyatel-blagoslovyv-pershyj-vypusk-profesijnyh-vijskovyh-kapelaniv-ta-yihnij-prapor/>, 01.04.2023).

Звертаємо увагу на біблійну фраземіку. Публіцистичні назви для вираження спротиву війні, ворогу функціонують як текстові синоніми поряд з біблійними порівняннями, архаїчними символами, які утверджують віру в неминучу перемогу правди

і справедливості, напр.: *Але як Давид супроти Голіафа, наш народ постав проти тиранії зла і вже здобув моральну перемогу* (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023).

Нового піднесеного сакрального змісту в релігійних текстах набувають номінації захисників України, які в поєднанні з християнськими цінностями (*жертвовною любов'ю, воскресінням, праведністю*) формують новий словник високої експресії релігійної сфери функціонування української мови, напр.: *Ми плачемо за нашими полеглими новітніми героями, за нашими звитязними захисниками, які віддали життя на полі бою за свободу й незалежність України, за нас із вами та за майбутнє наступних поколінь українського народу, але плач наш заспокоюється впевненістю у воскресінні, коли наші герої за виняткову жертвовну любов отримують нев'янучий вінець слави* (офіційний сайт ПЦУ, <https://www.pomisna.info/uk/epistle-post-poslannya-predstoyatelya-na-pashu-2023-r/>, 13.04.2023).

Отже, релігійний стиль сьогодні – це не лише невичерпне джерело поповнення образних засобів інших сфер мовного життя, це відкритий для взаємодії з багатовимірним внутрішнім і зовнішнім світом функціональний різновид літературної мови, у якому розкриваються нові семантико-стилістичні можливості українського словника. Релігійний текст, зберігаючи власне ядро стильових мовних засобів, створює умови для переосмислення ключових публіцистичних понять, для розбудови їх раціонального й експресивного оцінного потенціалу в контексті християнських цінностей. Глобалізаційні тенденції, психологічно складні виклики часу спричиняють стилістичні трансформації мови проповіді, релігійно-публіцистичних жанрів, як і літературної мови загалом.

Бабич Н.Д. Богословський стиль української мови в контексті стилістичної науки. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2009.

Дзюбишина-Мельник Н. Ще один стиль української літературної мови. *Культура слова*. 1994. Вип. 45. С. 14–20.

Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови. Київ: Наукова думка, 1990.

Медвідь-Пахомова С. Вплив християнства на антропонімійну систему української мови. *Християнство й українська мова: матеріа-*

ли наукової конференції (Київ, 5–6 жовтня 2000 р.). Львів: Вид-во Львівської богословської академії, 2000. С. 293–301.

Русанівський В. Співвідношення функціональних і експресивних стилів мови. *Слово і труд*. Київ: Наукова думка, 1976.

Bajerowa I., Puzynina J. Język religijny. Aspekt filologiczny. *Encyklopedia katolicka*. 2000. T. VIII. S. 19–20.

Gajda S. Nowe społeczności dyskursywne a edukacja komunikacyjna. *Zmiany w publicznych zwyczajach językowych*. Red. J. Bralczyk, K. Mosiołek-Kłosińska, Warszawa, 2001. S. 7–13.

Kvítková N. Styl afirmacyjno-aklamacyjny (styl religijny). *Rozwój języka czeskiego po aksamitnej rewolucji. Praca zbiorowa pod redakcją Mieczysława Balowskiego*. Racibórz, 2005. S. 239–256.

Makuchowska M. O wzniosłości w dyskursie religijnym (z perspektywy słownictwa). *Stylistyka*. 2017. XXVI. S. 251–268.

Wojtak M. Styl religijny we współczesnej polszczyźnie <https://www.rastko.rs/filologija/stil/2006/11Wojtak.pdf>

УМОВНИ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980.

СУМ 20 – Словник української мови: в 20 т. Т. I. Київ, 2010–2020.

REFERENCES

Babych, N.D. (2009). Theological style of the Ukrainian language in the context of stylistic science. Chernivtsi: Vydavnychiy dim “Bukrek” (in Ukr.).

Bajerowa, I., Puzynina, J. (2000). Język religijny. Aspekt filologiczny. *Encyklopedia katolicka, VIII*, 19–20 (in Pol.).

Dziubyszyna-Melnyk, N. (1994). Another style of the Ukrainian literary language. *Culture of the Word*, 45, 14–20 (in Ukr.).

Gajda, S. (2001). Nowe społeczności dyskursywne a edukacja komunikacyjna. *Zmiany w publicznych zwyczajach językowych*. Red. J. Bralczyk, K. Mosiołek-Kłosińska, Warszawa, 7–13 (in Pol.).

Kvítková, N. (2005). Styl afirmacyjno-aklamacyjny (styl religijny). *Rozwój języka czeskiego po aksamitnej rewolucji. Praca zbiorowa pod redakcją Mieczysława Balowskiego*. Racibórz, 239–256 (in Czech.).

Makuchowska, M. (2017). O wzniosłości w dyskursie religijnym (z perspektywy słownictwa). *Stylistyka, XXVI*, 251–268 (in Pol.).

Medvid-Pakhomova, S. (2000). The influence of Christianity on the anthroponymic system of the Ukrainian language. *Khrystyianstvo i ukrainska mova: materialy naukovoï konferentsii (Kyiv, 5-6 zhovtnia 2000 r.)*. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi bohoslavskoi akademii, 29–301 (in Ukr.).

Rusanivskiy, V. (1976). The ratio of functional and expressive language styles. *Slovo i trud*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

The interaction of artistic and journalistic styles of the Ukrainian language. (1990). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Wojtak, M. Styl religijny we współczesnej polszczyźniehttps://www.rastko.rs/filologija/stil/2006/11Wojtak.pdf

LEGEND

CYM – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Vol. I–XI. Kyiv (in Ukr.).

CYM 20 – Dictionary of the Ukrainian language: in 20 vol. (2010–2020). Vol. I–XIII. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 05.06.2023

Tetiana Kots

TO THE PROBLEM OF THE INTERACTION OF RELIGIOUS AND PUBLICISTIC STYLES OF UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article is devoted to the interaction of religious and journalistic styles of the Ukrainian literary language. The openness of religious texts to updating the stylistic norm is substantiated in connection with the general trends of polymorphism of the modern stylistic system. Semantic and stylistic changes in the functioning of socio-political vocabulary, development of rational and expressive evaluation of key concepts of modern journalistic texts are analyzed in the language of preaching and journalistic-religious genres based on fixation in common language dictionaries Ukrainian literary language – of Ukraine, war – peace, defender – enemy. Journalistic names in religious texts acquire a new sacred meaning through the use of biblical comparisons, comparison with the foundations of Christian axiology.

A religious text, preserving its own core of stylistic language means, creates conditions for rethinking key journalistic concepts,

for building their rational and expressive evaluation potential in the context of Christian values. Globalization trends, psychologically complex challenges of the times cause stylistic transformations of the language of sermons, religious and journalistic genres, as well as literary language in general.

Key words: religious style, journalistic style, interaction of styles, semantic and stylistic changes, key journalistic concepts, socio-political vocabulary, evaluability.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.9>

УДК 811.112.2'371

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ПРИКМЕТНИКІВ ВІРУСНИЙ / ВІРАЛЬНИЙ

МАМИЧ

Мирослава Володимирівна

доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри
прикладної лінгвістики,
Національний університет «Одеська
юридична академія»;
Фонтанська дорога, 23, м. Одеса,
65000;

e-mail: miroslavamiros@ukr.net

ORCID: 0000-0002-2868-3953

Miroslava

МАМУСН,

Doctor of Philology, Associate
Professor, Head of the Department
of Applied Linguistics, National
University "Odessa Law Academy";
23 Fontanska Road, Odessa, 65000,
Ukraine;

e-mail: miroslavamiros@ukr.net

Статтю присвячено дослідженню явищ семантико-стилістичної транспозиції прикметників у мові ЗМІ на прикладі зміни значення, сфер поширення і сполучуваності слів «вірусний» і «віральний». Визначено факти розширення значення самого поняття «транспозиція» в українському мовознавстві. Простежено активність зазначених лексем у медійній сфері (на сайтах медійних маркетологів, рекламистів), а також у пресі, зокрема на сторінках газети «Говоримо по-українськи». Проаналізовано зміни в семантиці слів «вірусний», «віральний» у тлумачних і спеціалізованих словниках. Зроблено припущення про тенденцію до заміщення слова «вірусний» поняттям «віральний» у медійній маркетології, рекламистиці.

Ключові слова: термін, семантико-стилістична транспозиція, мова ЗМІ, лексикологія, детермінологізація.

Прояви стилістичної транспозиції і пов'язаної з нею динаміки семантичної структури та лексичної сполучуваності слів завжди в полі зору мовознавців. Насамперед ця проблема привертала увагу граматистів, які тлумачать транспозицію як перехід слів із однієї частини мови, і це вузьке розуміння цього процесу. Натомість пояснення транспозиції як «використання однієї мовної форми у функції іншої» [Вихованець 2000: 638] є вже кроком до ширшого її потрактування. Адже завдяки «ме-

ханізмові транспозиції розширюються виражальні можливості мовних одиниць, їхня сполучуваність, синонімічні ресурси мови» [Вихованець 2000: 639].

Цей термін актуалізували й дослідники в галузі лексичної семантики, лексикографії в період від середини 90-х років ХХ ст., коли національна мовна практика розширювала функціональний діапазон, на тлі якого увиразнилися процеси інтенсивного перерозподілу активної, реактуалізованої, запозиченої лексики в різних сферах життя мови під впливом зовнішніх чинників і внутрішніх закономірностей її саморозвитку (О.О. Тараненко, Л.І. Мацько, Л.В. Струганець, Є.А. Карпіловська, Т.А. Коць, О.А. Стишов, К.Г. Городенська, М. Косарева, О.О. Кабиш, Д.Ю. Сизонов та багато ін.).

Нові теми, нові контексти зумовили переоцінку певних одиниць мови щодо принципів їх систематизації та ремаркування у словниках, які відображають часові зміни в мові. Посилення ролі ЗМІ в житті українського соціуму увиразнювали процеси термінологізації і детермінологізації лексики, зміни соціальних конотацій, переорієнтації номінацій, актуалізації і пасивізації лексико-семантичних засобів та ін. Ще з більшою силою ці явища виявили себе на тлі розширення інформаційних, захоплювальних, комунікативних тощо функцій мережі «Інтернет». Зокрема зауважено, що «Динаміка сучасного українського лексикону виявляє себе в низці опозицій кількісних і якісних змін його складу» [Клименко 2008: 7]. Ці транспозиції відбуваються у всіх стилях української літературної мови з різною інтенсивністю і якісними виявами.

Оглядаючи напрацювання українських мовознавців від середини 90-х рр. ХХ ст., стверджуємо, що не можемо говорити про усі ці процеси тільки в минулому часі. Як зауважила Л.В. Струганець, є потреба в тому, щоб час від часу відбувалося «спостереження за стилістичною транспозицією лексичних одиниць у мовній практиці соціуму», що «сприятиме адекватному відображенню стилістичного статусу лексем у кодифікаційних працях» [Струганець 2009: 62].

Зауважимо, що векторами стилістичної транспозиції є:

«зміна стилістичної кваліфікації слова, поява або зникнення емоційного забарвлення, поява обмежень, викликаних різними

причинами (належність до груп лексики, що перебувають за межами літературної мови, вузькоспеціальний характер термінів тощо)» [Хруцька 1998: 4]. Модифікується стилістичний статус лексичних одиниць сучасної української мови, зокрема як: 1) нейтралізація стилістичного забарвлення слова чи лексико-семантичного варіанта (далі – ЛСВ); 2) розвиток стилістичного забарвлення слова чи ЛСВ; 3) перерозподіл між різними групами стилістично забарвленої лексики [Струганець 2002: 220];

зміна стилістичної конотації лексичних, морфологічних, синтаксичних, словотвірних одиниць під впливом експресивних, оцінних, емоційних, функціональних умов слововживання в індивідуально-авторській практиці [Блинова 2018: 94].

Мета нашої розвідки – простежити на прикладі явища детермінологізації зміни в стилістичному статусі, а відповідно і в лексичній семантиці, функціональному навантаженні лексики, яка переходить до розряду загальноновживаної і набуває переносного значення, розширюючи діапазон сполучуваності.

Так, новою сферою для біологічного, медичного терміна «вірус» і похідного прикметника «вірусний» стала спочатку сфера комп'ютерних технологій, а дуже швидко – і медійна. На активні трансформаційні процеси, що відбуваються в медичному лексиконі, давно звернули увагу українські дослідники. Зокрема Д.Ю. Сизонов розглядає метафору як дериваційну модель трансформації семантики творення медичних термінів [Сизонов 2010]. Слушно наголошено на соціальних мотивах такого явища, коли медійна медична метафора набуває статусу ідеологеми, тобто стає маркером стану й настроїв суспільства, непрямо свідчить про складні соціокультурні, економічні перетворення в Україні та світі, пор.: «Медійна метафора твориться як наслідок заданості ідеологем у контексті лінгвостилістичних стратегій і способів утвердження заданих концептів (певних смислів) у засобах масової інформації. Часто вживаними для медійного тексту стали метафоризовані ідеологеми медичних термінопонять «життя», «хвороби», «смерті», «лікування» [Сизонов 2010: 151].

Щодо терміна *вірус*, то науковці вже давно зауважили про те, що його транспозиція показова в українській мовно-літературній практиці. Термін почав функціонувати у вірусології на теренах Російської імперії від 1892 року. З розвитком науки розвивається термінологічне гніздо з компонентом *вірус*, а разом з тим і синтагматика, і морфологічна деривація поняття, зокрема: *вірус-помічник*, *вірус-сателіт*; *парвовірус*, *ротавірус*; *дефектні віруси*, *ослаблений вірус*, *вірусна інфекція*, *РНК-вмісний вірус роду рубівірусів*; *фільтрівний вірус*, *вірус імунodefіциту людини*, *вірус парагрипу людини*; *штам вірусу*; *противірусний препарат*, *вірусне захворювання* тощо.

За загальномовним словником, *вірус*, слово латинського походження, – ‘один із найдрібніших мікроорганізмів, що викликає інфекційне захворювання’ [СУМ I: 682]. Наукові тлумачення понять залежно від ракурсу дослідження цього явища відрізняються від наведеного, пор.: ‘неклітинний інфекційний агент, який може відтворюватися лише всередині живих клітин’ (зі сторінки енциклопедії «Вікіпедія»); ‘це група мікроорганізмів, яка відрізняється від прокаріотів і еукаріотів малими розмірами, відсутністю клітинної структури та протейноутворювальних систем, вираженим цитотропізмом і облігатним внутрішньоклітинним паразитизмом’ (з погляду фармакології).

У комп’ютерних науках утвердилося функціонування слова «вірус» у значенні терміна на позначення ‘комп’ютерної програми, яка має здатність до прихованого самопоширення’. Саме принцип самопоширення аналогічний принципу життя вірусу як живого організму і став семантичною основою транспозиції біологічного терміна у сферу ІТ-технологій. Цей феномен також має час народження: «А 1981 року з’явився перший комп’ютерний вірус для Apple – Elk Cloner. Розробив його п’ятнадцятирічний хлопчик Річард Скрента, який любив покепкувати з однолітків.<...> Проте офіційним днем народження комп’ютерного вірусу серед широкого загалу все ж вважається 10 листопада 1983 року. Саме тоді Фред Коен, студент Університету Південної Кароліни, представив на безпековому семінарі свою програму, розроблену для операційної системи Unix та навіть продемонстрував її “у дії”» (http://tsn.ua/special-projects/one_and_zero/).

На межі ХХ–ХХІ ст. серед медійних метафор активізувалося словосполучення *вірус щастя*, а в мові політикуму такі суспільно-політичні метафори, як *політичний вірус*, *вірус тоталітаризму* [Сизонов 2010: 153]. М.І. Навальна зафіксувала уживання терміна «вірус» у текстах ЗМІ спортивної тематики: «**Вірус грубих помилок** (заг.). Попри перший гол Швеї в нинішній Лізі чемпіонів, «Динамо» драматично прогало «Інтеру» («Україна молода», 06.11.2009)» [Навальна 2011: 103]. Хоча термін ужитий щодо спортивної ситуації, але, на нашу думку, він у характерній сполучуваності відбиває входження у загальнономовну практику в значенні ‘системність певних явищ’. Звертаємо увагу на те, що праці 10-х рр. нового століття засвідчили зміни у вживанні слова «вірус», його входження у суспільно-політичний лексикон. Не оминула увагою це слово і Ліна Костенко в романі «Записки самашедшого» (2010 р.): *Але ж якщо мова — це Дім Буття, то чого ж ви мене виживаєте з мого власного дому?! Це бандитизм. Це імперський вірус. Це гарячка Ебола.*

Вже від 2002 року «Великий тлумачний словник сучасної української мови» його фіксує з трьома значеннями, зокрема: 2. *перен.* Те, що торкає, уражає глибоко чи багатьох. 3. *спец.* Програма, що здатна сама приєднуватися до інших програм комп’ютера та викликати збої в їхній роботі [Великий 2005: 189].

Як відомо, у період пандемії COVID-19 посилилася увага до питань медицини, адже зазначений вірус спричинив ряд соціальних, економічних, політичних зрушень у світовій спільноті. Формується синонімічний ряд взаємозамінних термінів (коронавірус, коронавірус COVID-19, коронавірус SARS-CoV-2, коронавірусна інфекція 2019-nCoV, коронавірусна хвороба, коронавірусна хвороба COVID-19, гостра респіраторна хвороба COVID-19), які зазнавали швидкої адаптації в кожній із мов, зокрема європейської практики, про що свідчать численні праці [Весна, Телецька 2020; Коккіна 2020; Омельчук, Мандич, Лисенко 2021; Хо́да 2020].

Паралельно з розширенням транспозиції іменника «вірус» відбувається і модифікація функціонально-семантичного діапазону прикметника *вірусний* не так у термінологічному біоло-

гічному значенні, як слова з широкою семантикою ознаки, яка пов'язана з двома із наведених транспозиційних значень слова «вірус». За матеріалами газети «Газета по-українськи» простежено динаміку вживання прикметника. Якщо у 2005 році ще натрапляємо на контексти з біологічно-медичним значенням, як-от: *Таблетки, які містять вітамін С та мікроелемент рутин, чудовий засіб для профілактики грипу та інших **вірусних захворювань**; Через вроджену патологію нирок дівчина хворіла на **вірусну деформацію кісток** її ноги були подібні до букви «О»; У Херсонській області 80 дітей госпіталізували до лікарні з гострою респіраторною **вірусною інфекцією** (ГРВІ).* То вже у 2006 році є контексти, пов'язані з переносним чи іншим спеціальним уживанням відносного прикметника: *Його власники миттю вирахували, що це поліція, і протягом трьох хвилин на комп'ютер у Варшаві надійшло 150 **вірусних атак**; Служба **вірусного моніторингу** російської компанії «Доктор Веб» інформувала про поширення по «асьці» нової троянської програми.*

За наступні 16 років спостерігаємо розширення сполучуваності прикметника «вірусний». На нинішній день найбільш відомі відповідники-словосполучення семантичних дериватів:

‘шкідлива інформація’, ‘швидкопоширювана інформація, що привертає увагу численних глядачів, читачів’: *вірусний контент, вірусне відео / фото; вірусний ролик, вірусний танець; вірусний хіт; вірусні знімки; вірусна сторінка / сенсація / фотопародія.* Наприклад: *Хакерам вперше вдалося настільки широко поширити **вірусний код** в додатки, обійшовши строгу систему захисту* (ГПУ 2015); *Часто саме влучно підловленому моменту завдячують своєю популярністю в мережі **фото**, які стають «**вірусними**»* (ГПУ 2019); *Мережею поширюється **вірусний флешмоб** стюардес, які зачинають багажні полиці акробатичним трюком* (ГПУ 2020); *Мрієте дивитися матч Шериф – Шахтар, але стикаєтеся з проблемами підозрілих джерел і **вірусних сторінок**?* (ГПУ 2021);

‘пов'язаний з поширенням і дослідженням процесів поширення інформації в мережі «Інтернет»’: *вірусний маркетинг, вірусна атака, вірусний код, вірусний хештег, вірусна популярність.* Наприклад: *Нагадаємо, у роликах в жанрі анбоксинг*

користувачі розкривають упаковки різних речей, як правило, гаджетів, попутно коментуючи процес. Такі відео набирають мільйони переглядів і давно набули **вірусну популярність** на YouTube. Сам жанр виник ще 2006 року (ГПУ 2015); На додаток створили **вірусний хештег** #DisapprovingDogChallenge, завдяки якому власники домашніх улюбленців з усього світу діляться кумедними фото своїх чотирилапих друзів (ГПУ 2020); НАТО допоможе Україні боротися з **вірусними атаками** (ГПУ 2020).

В останні роки спостерігаємо, що поряд із прикметником «вірусний» в інтернеті поширюється і прикметник **віральний**. На сьогодні це слово зафіксоване і кодифіковане зі значенням ‘якому характерна віральність’, а відповідно **віральність** – ‘властивість інформаційного наповнення реклами, мему тощо надзвичайно швидко поширюватись’ [Словник 2022]. Отже, сполучуваність слова **віральний** має бути тождна сполучуваності детермінологізованого і транспонованого прикметника «вірусний», зокрема: **віральний контент, віральна кампанія, віральне відео, віральна публікація** тощо. Утім вона ще не так розвинута в кількісному вираженні. Натомість спостерігаємо накладання понять: якщо в заголовку є слово «віральний», то в тексті його може замінювати «вірусний» і навпаки.

Чи ж споріднені слова «вірусний» і «віральний»? Так. Вони мають латинський корінь віро-, зокрема слово «вірус» > лат. *virus* ‘отрута’ [Червяк 2012: 177]. Пор. ще твердження: *Віруси становлять царство Vira* (за «Словником з мікробіології, вірусології, імунології та інфекційних захворювань» за ред. Г.К. Палія. Вінниця, 1995). Щодо слова «віральний», то вказують, що воно є англізмом < *viral* ‘вірусний’. Отже, є фонетична відмінність у цих близьких за значенням понять. І це спостерігаємо в контекстах на зразок: **Всі хочуть вірального контенту або контенту з вірусним ефектом. Зробив пост – і його побачив майже весь світ; Основні прийоми створення вірального контенту. Єдиної формули для створення матеріалів, які згодом стануть вірусними, не існує. Але є певні рекомендації та характеристики, які впливають на цей процес.** Фахівці-маркетологи, рекламисти пояснюють суть цього феномена за

допомогою метафоричного порівняння «віральний контент» – це спринт: *Коли ми говоримо про те, що нам потрібно більше уваги, ми думаємо про такі дві речі, як віральний контент та інтерактивний контент. Ми для себе вирішили, що **віральний контент** – це спринт. Інтерактивний контент – це марафон. Це постійна робота, досить складна. Ви маєте багато чого робити для того, щоб утримувати цю увагу на постійній основі. Не від кампанії до кампанії, а щодня.*

Якщо термін маркетингології «вірусний» більш поширений, він розвинув свою синтагматику, лексичну сполучуваність, то поняття «віральний» ще має коротший ряд синтагматичних реалізацій. Наші спостереження підтверджують матеріали «Газета по-українськи»: слово «віральний» має 4 фіксації від 2018 року, а «вірусний» – 1376 записів. У публікаціях знаходимо відповідності того, що може набувати віральності – текстових, візуальних форм / контентів, пор. інформацію про віральні форми, які пояснені через слово «вірусні»: Можна стверджувати, що серед публікацій є **вірусні статті, списки, мему, інфографіки, матеріали з заголовком «top 10», мотиваційні пости, особисті історії, дослідження, пізнавальні та навчальні матеріали, тексти та квізи, емоційний контент, гайди, огляди, відеоролики, кейси, інтерв'ю**. Отже, в широкому розумінні усі віральні / вірусні формати – це пости в мережі «Інтернет»: *Як вже згадувалося вище, **віральний пост** або іншого роду контент має викликати емоції.*

За попередніми висновками, у мережеві маркетингології до поки конкурують номінації *вірусний* і *віральний*. Зумовлено це, припускаємо, прагненням «відтіснити» слово *вірусний* з негативними асоціаціями, що їх має поняття, яке стосується пояснень способів поширення хвороб, і знайти для сфери рекламістики менш відоме загальне поняття, яке і вивести в розряд термінів.

Отже, і щодо слова *вірусний*, і щодо лексеми *віральний*, простежуємо виразні процеси семантичної і стилістичної транспозиції, спеціалізації вживання у новітніх обрядах обслуговування запитів мережної комунікації.

Блинова І.А. Стилістична транспозиція як спосіб актуалізації засобів морфологічного рівня при створенні комічного ефекту. *Закарпатські філологічні студії*. 2018. Вип. 3. Т. 1. С. 92–96.

Великий тлумачний словник сучасної української мови. Голов. ред. В.Т. Бусел. Київ – Ірпінь: Перун, 2005.

Весна Т., Телецька Т. Лексичні інновації періоду коронавірусної пандемії. *Записки з романо-германської філології*. 2020. Вип. 1(44). С. 82–89.

Вихованець І.Р. Транспозиція. *Українська мова: енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. С. 638–639.

Кабиш О.О. Семантичний розвиток лексичних інновацій. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2011. Вип. 7. С. 317–322.

Каленюк С.О. Стилістична транспозиція як особливий спосіб актуалізації термінолексем у ЗМІ. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки»*. 2017. № 1(13). С. 208–214.

Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2008.

Коккіна Л.Р. Вербалізація концепту «пандемія COVID-19» у французькій мові як перекладацька проблема. *International scientific and practical conference «Challenges of philological sciences, intercultural communication and translation studies in Ukraine and EU countries»: conference proceedings, October 30–31, 2020*. Venice: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2020. P. 213–216. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/69/1646/3656-1>

Лисенко Н. Неологізми доби пандемії COVID-19 як відображення динамізму сучасного французького лексикону. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 45. Т. 2. С. 62–67.

Навальна М.І. Динаміка лексикону української періодики початку ХХІ ст. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2011.

Омельчук С.А. Відіменникові ад'єктиви «пандемічний» і «пандемійний» у сучасному українському лексиконі. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українськорумунський науковий журнал. Серія “Філологічні науки” || Current issues of Social studies and History of Medicine. Joint Ukrainian-Romanian scientific*

journal. Series "Philological sciences". Ред. А. Мойсей, Ш. Пуріч. Чернівці – Сучава: БДМУ. 2020. № 3(27). С. 15–18.

Омельчук С.А., Мандич Т.М. Контекстний аналіз абрєвіатури covid-19 та лексичних варіантів її на перетині лексикології, словотвору й синтаксису. С. 112–131. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/96/2418/5194-1?inline=1>

Сизонов Д.Ю. Детермінологізація медичної лексики в медійному дискурсі. *Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2010. Вип. XX. С. 149–156.

Словник новітніх англїзмів. Укл. Л. Белей, А. Гончаренко, М. Ківу, І. Олександрук. Київ: Наукова думка, 2022.

Струганець Л.В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ столїття. Тернопіль: Астон, 2002.

Струганець Л.В. Стилїстична транспозиція лексичних одиниць сучасної української літературної мови. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 8. Фїлологічні науки (мовознавство і літературознавство)*. 2009. Вип. 117–118. С. 57–62.

Тараненко О.О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). Київ – Кам'янець-Подільський, 1996.

Хода Л. Мова реклами в часи пандемії коронавірусу COVID-19 (на матеріалі українських та словацьких текстів). *Південний архїв (фїлологічні науки)*. 2020. № 82. С. 130–134.

Хруцька Н.В. Динаміка стилїстичної маркованості лексики російської мови (на матеріалі російської лексикографії 50–80-х років ХХ сторїччя): автореф. дис... канд. фїлол. наук. Київ, 1998.

Червяк П.І. Медична енциклопедія. Київ, 2012.

REFERENCES

Blynova, I.A. (2018). Stylistic transposition as a way of actualizing means of the morphological level when creating a comic effect. *Transcarpathian Philological Studies*, 3, Vol. 1, 92–96 (in Ukr.).

Busel, V.T. (Ed.) (2005). Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. Kyiv – Irpin: Perun (in Ukr.).

Vesna, T., Teletska, T. (2020). Lexical innovations during the period of the coronavirus pandemic. *Notes on Romano-Germanic philology*, 1(44), 82–89 (in Ukr.).

Vykhovanets, I.R. (2000). Transposition *Ukrainian language: encyclopedia* (p. 638–639). Kyiv: Publishing House “Ukrainian Encyclopedia” named after M.P. Bazhan (in Ukr.).

Kabysh, O.O. (2011). Semantic development of lexical innovations. *Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov. Series 10: Problems of grammar and lexicology of the Ukrainian language*, 7, 317–322 (in Ukr.).

Kaleniuk, S.O. (2017). Stylistic transposition as a special way of actualizing term tokens in mass media. *Bulletin of the Dnipropetrovsk University named after Alfred Nobel. Series “Philological Sciences”*, 1(13), 208–214 (in Ukr.).

Klymenko, N.F., Karpilovska, Ye.A., Kisliuk, L.P. (2008). Dynamic processes in the modern Ukrainian lexicon. Kyiv: Vyd. Dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Kokkina, L.R. (2020). Verbalization of the concept of the “COVID-19 pandemic” in French as a translation problem. *International scientific and practical conference “Challenges of philological sciences, intercultural communication and translation studies in Ukraine and EU countries”: conference proceedings, October 30–31, 2020* (p. 213–216). Venice: Izdavniceba “Baltija Publishing”, URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/69/1646/3656-1> (in Ukr.).

Lysenko, N. (2021). Neologisms of the era of the COVID-19 pandemic as a reflection of the dynamism of the modern French lexicon. *Current issues of humanitarian sciences*, 45, Vol. 2, 62–67 (in Ukr.).

Navalna, M.I. (2011). Dynamics of the lexicon of Ukrainian periodicals at the beginning of the 21-st century. Kyiv: Vyd. Dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Omelchuk, S.A. (2020). Vidymennikov’s adjectives “pandemic” and “pandemic” in the modern Ukrainian lexicon. *Current issues of social sciences and history of medicine. Joint Ukrainian-Romanian scientific journal. Series “Philological sciences”*, 3(27), 15–18 (in Ukr.).

Omelchuk, S.A., Mandych, T.M. Contextual analysis of the abbreviation COVID-19 and its lexical variants at the intersection of lexicology, word formation and syntax. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/96/2418/5194-1?inline=1> (in Ukr.).

Sizonov, D. Yu. (2010). Determinologicalization of medical vocabulary in media discourse. *Actual problems of Ukrainian linguistics: theory and practice*. Kyiv: VOC “Kyiv University”, XX, 149–156 (in Ukr.).

Beley, L., Honcharenko, A., Kivu, M., Oleksandruk, I. (2022). Dictionary of the latest anglicisms. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Struhanets, L.V. (2002). Dynamics of lexical norms of the Ukrainian literary language of the 20th century. Ternopil: Aston (in Ukr.).

Struhanets, L.V. (2009). Stylistic transposition of lexical units of modern Ukrainian literary language. *Scientific journal of the M.P. Drahomanov NPU. Series 8. Philological sciences (linguistics and literary studies)*, 117–118, 57–62 (in Ukr.).

Taranenko, O.O. (1996). New dictionary of the Ukrainian language (concept and principles of compiling the dictionary). Kyiv – Kamianets-Podilskyi (in Ukr.).

Khoda, L. (2020). The language of advertising during the COVID-19 coronavirus pandemic (based on Ukrainian and Slovak texts). *Southern archive (philological sciences)*, 82, 130–134 (in Ukr.).

Khrutska, N.V. (1998). The dynamics of the stylistic marking of the vocabulary of the Russian language (on the material of Russian lexicography of the 50–80-s of the 20th century): autoref. diss. ... cand. philol. of science. Kyiv (in Ukr.).

Cherviak, P.I. (2012). Medical encyclopedia. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 31.03.2023

Myroslava Mamych

SEMANTIC-STYLISTIC TRANSPOSITION OF ADJECTIVES “VIRUSNYI” / “VIRALNYI”

The article is devoted to the study of the manifestations of semantic and stylistic transposition of adjectives in the language of the mass media, using the example of the change in meaning, spheres of distribution and compatibility of the words “virusnyi” and “viralnyi”. The facts of the expansion of the meaning of the very concept “transposition” in Ukrainian linguistics have been identified. It is emphasized that manifestations of stylistic transposition and related dynamics of semantic structure and lexical conjugation of words are always in the field of linguists view. First of all, this problem attracted the attention of grammarians who interpret transposition as the

transfer of words from one part of the language, and this is a narrow understanding of this process.

The activity of the specified lexemes in the media sphere (on the websites of marketers, advertisers), as well as in the press, in particular on the pages of the newspaper “Govorimo po-ukrainsky”, was monitored. Changes in the semantics of the words “virusnyi” and “viralnyi” in explanatory and specialized dictionaries were analyzed. It is assumed that the word “virusnyi” will be replaced by the concept “viralnyi” in media marketing and advertising.

According to preliminary conclusions, the nominations “virusnyi” and “viralnyi” still compete in network marketing. This is due, we assume, to the desire to “displace” the word “virusnyi” with negative associations that the concept has, which refers to explanations of the ways of spreading diseases, and to find a less well-known generic concept for the field of advertising, which can be classified as a term.

So, both with regard to the word “virusnyi” and with regard to the lexeme “viralnyi”, we trace the expressive processes of semantic and stylistic transposition, specialization of use in the latest horizons of servicing network communication requests.

Key words: term, semantic-stylistic transposition, mass media language, lexicology, determinologizing.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.10>

УДК 81'38

ЖАНРОВО-СТИЛЬОВА СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКИХ БУКТРЕЙЛЕРІВ НА КНИГИ ПРО ВІЙНУ

ГАНЖА

Ангеліна Юрїївна,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики;

Інститут української мови НАН
України,

вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
010001

e-mail: ganzhalina@ukr.net

ORCID: 0000-0003-2938-5306

Anhelina

GANZHA,

PhD in Philology, Senior researcher of
the Department of stylistics, language
culture and sociolinguistics,

Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine,

4 Hrushevskiyi St., Kyiv 01001, Ukraine;

e-mail: ganzhalina@ukr.net

У статті досліджено один із актуальних жанрів рекламної медіапродукції – буктрейлер, запропоновано уточнену його дефініцію. Доведено, що створення буктрейлера передбачає взаємкореляцію таких елементів, як оповідь, візуалізація, аудіосупровід. Визначено жанрово-стильову специфіку сучасних українських буктрейлерів про війну. Застосовано умовний хронологічний розподіл досліджуваних буктрейлеризованих текстів про війну на ті, що написані до повномасштабного вторгнення (книги С. Жадана «Інтернат» (2017) і Т. Горіха Зерня «Доця» (2019)), і ті, що створені після нього (книги Н. Сухорукової «Маріуполь Надія», П. Вишебаби «Тільки не пиши мені про війну», В. Станчишина «Емоційні гойдалки війни», О. Михеда «Котик, півник, шафка»).

Ключові слова: буктрейлер, жанрово-стильова специфіка, фокус нарації, медіапродукція, письменник, читач, реценієнт.

Нині літературна творчість часто оприявнюється в медіаформаті, що зумовлює її вихід в інші сфери функціонування і – як наслідок – появу нових жанрів медіапродукції, одним із яких є буктрейлер. Поступово він стає самостійним явищем книжкової і видавничої культури, а також дидактики. Серед

причин популярності буктрейлерів називають кризу читання, пошук шляхів її подолання, а також оптимізацію логістики книжкової продукції. За останнє десятиліття створення буктрейлерів еволюціонувало від прикладної рекламної технології до медіаторчості.

У сучасних публікаціях натрапляємо на різні визначення буктрейлера, зокрема, що «це відеоролик тривалістю, як правило, 2–5 хвилин, який розповідає в довільній художній формі про яку-небудь книгу, візуалізуючи її зміст з метою популяризації або просування» [Бессараб 2014: 160]. Здебільшого такі ролики розрізняють за авторством, тематикою, змістом, способом візуального втілення тексту. Польський дослідник Ц. Росінський визначає буктрейлер (*zwiastun książkowy*, букв. ‘книжковий передвісник’) як «перенесений з кінематографа в літературне життя короткометражний фільм, що популяризує книгу. Композиція складається з динамічно змонтованих зображень, інформації про автора та саму книгу, часто супроводжується рекламними слоганами» (переклад наш – А. Г.) [Rosiński 2016].

На соціокомунікативних властивостях та функціях буктрейлера, зокрема на резервах підвищення ефективності їх комунікаційного впливу на реципієнта, робить акцент О. Косачова [Косачова 2014]. Освітній буктрейлер як інтерактивна технологія, спрямована на підвищення читацької активності та формування літературознавчих та інформаційно-комунікаційних компетентностей, – об’єкт дослідження М. Варданян. Зокрема звертаємо увагу на дефініцію поняття: «буктрейлер – короткий відеоролик за мотивами книжки, або кліп за книжкою» [Варданян 2018: 41]. Т.М. Білушак, О.І. Радковець розглядають буктрейлер як «інструмент маркетингу і таких його засобів, як мультимедійна реклама, яка дозволить популяризувати книгу в середовищі Інтернет» [Білушак 2021: 249].

На освітянських сайтах у численних методичних розробках «буктрейлер» тлумачать як новий жанр рекламно-ілюстративного характеру, який поєднує літературу, візуальне мистецтво, а також електронні та інтернет-технології. Таке визначення вважаємо неточним і певною мірою застарілим. Пропонуємо таку дефініцію досліджуваного поняття: *буктрейлер* – це

жанр рекламної медіапродукції, який синтезує вербальні, візуальні та аудіоеlementи з метою популяризування книг засобами інформаційних технологій.

Звертаємо увагу на аналоги номінації «буктрейлер» в інших мовах. Поняття **booktrailer** (від англ. book – книга, англ. trailer – тягач, причіп) у романо-германській традиції має такі відповідники: *bande annonce du livre* (франц.), *Buchtrailer* (нім.), *tráiler del libro* (ісп.), *trailer del libro* (італ.), *Bogtrailer* (дан.), *boktrailer* (швед.). Отже, воно визнане у світі та активно функціонує для позначення медіапродукту, створеного з метою просування книги. У слов'янських мовах це *zwiadun książkowy* (пол.), *upoutávka na knihu* (чес.), *трейлер на книгата* (болг.), *knižná upútavka* (словац.), *napovednik za knjigo* (словен.), *najava knjige* (хорв.), *книгоприколка*, *трејлер за книга* (макед.) та ін. У нашій роботі як контекстуальні синоніми до поняття **буктрейлер** уживаємо лексеми *відеоролик*, *проморолик*, *книгоролик*.

У дописах із соціальних мереж натрапляємо на такі похідні від терміна *буктрейлер*: **буктрейлерський**, рідше **буктрейлерний** – пов'язаний з характеристиками буктрейлерів: *буктрейлерський проєкт*, *буктрейлерний ролик*; **буктрейлер-мейкер**, **буктрейлерист** – особа, яка створює буктрейлери: *відомий буктрейлерист*; **буктрейлерство** – створення буктрейлерів: *займається буктрейлерством*; **буктрейлеризація** – процес переведення книжок у формат буктрейлерів, наприклад: *популяризування видань шляхом буктрейлеризації*. Усі ці новотвори ще тільки на шляху до випробування мовною практикою, можливо, будуть усталені зовсім інші словотвірні варіанти, проте не викликає сумнівів потреба в такій лексиці на позначення нових реалій і процесів у сучасному культурному просторі.

До речі, книгоролики від читачів прийнято називати фантрейлерами чи *фан-буктрейлерами* [Хмельовська 2013]. Це креативна форма підтримки книжок прихильниками, що має на меті висловити реакцію, співучасть, захоплення щодо авторів і їхніх творів, популяризувати видання серед широкого загалу.

У жанровій палітрі рекламування книжкової продукції в медіа В.В. Хміль-Чуприна відносить буктрейлер до художньо-публіцистичних жанрів, аргументуючи це суб'єктивністю,

експресивністю, образністю, активним використанням художніх прийомів і засобів [Хміль-Чуприна 2020: 9].

Дослідники (С. Патра та ін.) визначають два піджанри буктрейлерів: *анонс* (коротку розповідь про книгу, її сюжет і автора) і *відгук* (в якому висловлено суб'єктивне враження від прочитаного). Прогнозуємо розширення жанрової ієрархії відеороликів про книги у зв'язку зі зростанням популярності цього різновиду медіапродукції.

Існують різні класифікації буктрейлерів. Для нашого дослідження дещо модифікуємо один із традиційних критеріїв диференціації цих відеороликів – за змістом (*сюжетні* – ознайомлення із сюжетними лініями книги; *атмосферні* – передавання настрою; *концептуальні* – оприявлення ключових концептів твору). Вважаємо, що точніше цей критерій кваліфікувати – «*за фокусом нарації*», що охоплює прийоми актуалізації контенту книгоролика, спрямовані на формування прогнозованої рецепції потенційного читача. Поняття *нарація* потрактуємо в широкому сенсі як процес творення оповідного контенту медіапродукту, а *оповідь* розглядаємо як результат цього процесу.

Отже, створення буктрейлера передбачає взаємодію таких елементів, як *оповідь*, *візуалізація*, *аудіосупровід*. У кожному буктрейлері наявні елементи оповіді, використання яких залежить від змісту відеоролика і варіюється за обсягом та характером. Поділяємо думку, що «в медіапросторі оповідь стає комунікативною технікою, одним зі способів передачі інформації» [Зражевська 2022: 57]. Використання візуальних елементів, таких як кольорова палітра, графіка, фото, анімація чи відео, може допомогти передати стиль або настрій книги. Аудіосупровід – закадровий голос, аудіозаписи інтерв'ю письменників, озвучені фрагменти тексту книги, музика – має як змістове, так і емоційне навантаження. Загалом в основі творення буктрейлера – перекодування слова в зображення, трансформація вербальних знаків у візуальні. Текст креолізується, частково зберігаючись у вигляді використовуваних у відеоряді цитат, озвучених реплік чи закадрової мови. Фактично репродукуються розрізнені фрагменти тексту, він перетворюється на кліп, втрачаючи внутрішню цілісність. Текст у відеоформаті

стає полікодовим, поєднує словесні, візуальні та аудіоелементи. Це відповідно розширює для потенційної аудиторії можливість його рецепції та простір інтерпретування.

Жанрово-стильова специфіка буктрейлера залежить від жанру і стилю самого літературного твору. Наприклад, проморолик книги-хорору може містити моторошні відеофрагменти, підсилені звуковими ефектами, тоді як у буктрейлері до мелодраматичного роману може використовуватися романтична музика та ідеалізовані образи героїв.

Дослідження контенту відеороликів на книги про війну засвідчило такі особливості: епічність; градацію напруження, драматизм; документальність; специфічну образність; ритмічність та прискорений темп оповіді, що відображають динаміку воєнних дій. Використання мілітарної лексики, військового сленгу, а також різних мовних кодів у буктрейлерах про війну спрямоване на створення аутентичної атмосфери збройного протистояння та емоційну взаємодію з аудиторією. Оприяднення мовної опозиції «свій – чужий – інший» може істотно вплинути на сприйняття рекламованого літературного твору, тому важливо збалансувати застосування мовних засобів на досягнення об'єктивності та універсальності наративу в буктрейлері.

Вже майже десятиліття тема війни концептуальна для сучасної української літератури. Якщо до повномасштабного вторгнення це були переважно ветеранські та волонтерські тексти, нині постають нові жанри й імена, посилюється текстуально-медійна взаємодія. Серед видань переважає документалістика й щоденникові записи, проте натрапляємо й на мелодрами, фантастику, комікси й гумор. Дослідники зауважують, що від 2014 року вийшли друком близько тисячі книг про війну. Нині особливої ваги набуває якісна промоція видань цієї тематики в соціальних мережах, тому з'являється все більше буктрейлерів на такі книги. Звернімо увагу на їх жанрово-стильові особливості.

У дослідженні застосуємо умовний хронологічний розподіл буктрейлеризованих художніх текстів на ті, що написані до повномасштабного вторгнення, і ті, що створені після нього. Всі аналізовані зразки медіапродукції взято з відкритих джерел.

З першої категорії видань опрацюємо буктрейлери на знакові художні тексти, вихід яких набув суспільного резонансу, – роман Сергія Жадана «Інтернат» (2017) та роман Тамари Горіха Зерня «Доця» (2019).

Буктрейлери до книги Сергія Жадана «Інтернат»

Творча багатомірність і оригінальність Сергія Жадана, увага до гострих тем у житті суспільства, його медійна активність зробили митця однією з найпомітніших постатей у сучасному українському культурному просторі. Про його резонансний художній текст «Інтернат» (2017) є низка інтерв'ю автора, а також численні буктрейлери.

Анонс видання у 2017 р. розмістило в мережі «Інтернет» видавництво «Meridian Czernowitz». Хронометраж ролика 30 с. Концепція буктрейлера мінімалістична: спочатку емоційно насажена цитата, озвучена С. Жаданом: *«Коли світ розколюється і розпадається на частини, коли війна проходить через твоє серце, коли говорити стає важко та небезпечно, лишай за собою право на свій голос. Не дозволяй нікому робити за тебе свій вибір»*. Після неї – інформація про можливість придбання книжки. Саме відеофрагмент з цією цитатою стане своєрідною «візитівкою» роману-подорожі; його фіксуємо в усіх буктрейлерах на книгу «Інтернат», які нам вдалося переглянути.

Буктрейлер Вінницької ОУНБ ім. В. Отамановського (автор О. Шевчук, 2022), хронометраж 2 хв 15 с, розпочинається вищезгаданою цитатою, яка відразу налаштовує на сприйняття інформації про книгу.

Фокус нарації атмосферно-сюжетний. Аудіосупровід ролика – пісня гурту «Ріанобоу» «Вітчизна» (*«Тобі знайоме почуття спустошення, коли ідуть бої без оголошення, коли вітчизну ділять, не спитавши дозволу...»*) – вдало корелює з візуальним рядом і мелодійно, і вербально.

Цей буктрейлер на книгу, написану до війни, було створено вже після 24 лютого 2022 року, тому візуалізація початку бойових дій (хоча у творі йдеться про 2015 рік) реалістично резонує українському реципієнтові, створюючи атмосферу «точки неповернення». Чорно-біло-червона кольорова гама посилює експресію тексту в кадрі: *«Війна завжди приходить несподівано»; «...Просто посеред ночі розумієш, що чуєш звук пострілів*

та бачиш вогонь у вікні, і звичний хід днів безповоротно порушується...». Фіксуємо традиційне для буктрейлерів на книги про війну застосування контрасту у візуалізації контенту.

Коротка текстова інформація про твір не дублює анотацію до книжки, за формою нагадує відгук: «<...> це не роман-епопея, покликана стати панорамою того, що відбувається на сході України. Це локальна історія одного звичайного шкільного вчителя...». Фраза білим шрифтом на чорному тлі «Нікого не шкода» (яку в романі повторює головний герой – вчитель Павло) в буктрейлері деперсоналізована, набуває узагальненого змісту. Завершується ролик зображенням обкладинки книги і зрозумілою потроєною спонукою: «*Читай!!! Читай!!! Читай!!!*».

Буктрейлер Черкаської ОУНБ ім. Т. Шевченка (2022), хронометраж 3 хв. Фокус нарації сюжетно-атмосферний. За архітектонікою контенту нагадує презентацію: розпочинається інформацією про творчість Сергія Жадана, далі наведено відомості про роман «Інтернат» (2017), зосібна слова автора про книжку. Використано два відеофрагменти за участю письменника: уривок з інтерв'ю («*Книга важка, не розважальна, але про ці речі треба говорити*») та в кінці ролика озвучена автором цитата з роману «Інтернат», про яку йшлося вище («*Коли світ розколюється, розпадається на частини <...>*»).

В аналізованих українських буктрейлерах на книги про війну загалом уникають прямих оцінних суджень про видання. Цей ролик є винятком: в одному з кадрів читаємо – «*«Інтернат» називають однією з кращих книг про війну*». Ще одна відмінність аналізованого медіапродукту – у ньому подано лаконічну інформацію про сюжет роману-подорожі. Цим буктрейлер теж нагадує презентацію, проте для певної категорії потенційних читачів, можливо, така інформація стане аргументом прочитати книжку.

Цитата з роману «Інтернат» – «*Одного разу, прокинувшись, ти бачиш за вікном вогонь. Ти його не розпалював. Але гасити його доведеться й тобі...*» – стосується подій за кілька років до повномасштабного вторгнення, однак у кадрі органічно корелює з фотоілюстраціями, що облетіли світ після 24 лютого 2022 року.

На користь піджанру *буктрейлер-відгук* свідчить блок «Відверто про роман», у якому наведено три цитати-рефлексії тих, хто вже прочитав книжку, – Іллі, блогера; Максима, студента; Дарини, мисткині. Умовна персоналізація зворотного зв'язку (вказівка імені та роду занять) у цифровому суспільстві не є запорукою реальності відгуків, але зміст цитат видається достовірним.

Зауважимо, що обидва аналізовані буктрейлери створено вже після повномасштабного вторгнення. Можна помітити, наскільки змінилося емоційне сприйняття теми війни в українському суспільстві і відповідно виражальні засоби, якими воно втілюється. Буктрейлерам на книги про війну притаманна фактографічність, що підвищує читацьку довіру до рекламаних художніх текстів. Візуалізація через використання фото і відео реальних бойових дій та їх наслідків спрацьовує на користь переконливості оповіді.

Буктрейлери до книги Тамари Горіха Зерня «Доця»

Зазначене видання 2019 р. про універсальність локального досвіду в контексті національної ідентичності. Цей твір широко репрезентований у медійному просторі: до уваги читачів аудіокнига, відеоінтерв'ю авторки, читачів, матеріали презентацій, а також буктрейлери.

Буктрейлер Бібліотеки Криворізького державного педагогічного університету (автор Г.П. Ростальна), хронометраж 10 хв 45 с.

Фокус нарації сюжетно-атмосферний. Відеоролик розпочинається текстово-довідковою інформацією про автора – Тамару Дуду (псевдонім і позивний Горіха Зерня) – та її дебютний роман «Доця» (2019). У буктрейлері використано чотири фрагменти відеоінтерв'ю з письменницею, яка стверджує, що «книжка є інструментом духовного спротиву окупації»; оповідає про прототип героїні роману та створення передумов до самоототожнення читача з героїнею; про адаптацію людини в різних обставинах, її дорослішання; про Василя Стуса і про зняття стигми з мешканців Донецька.

Закадровий жіночий голос (Римма Зюбіна) озвучує уривки з роману, які є своєрідними відповідями на риторичні питання зі слайдів. Неочікувані акценти у сприйнятті постаті

Василя Стуса як символу незламності й українськості Донеччини підкреслено озвученою закадровим голосом цитатою: «Якби я побачила Стуса...». Обсценна лексика потенціоє і персоналізує експресію. Доля митця національного масштабу ніби стає частиною локальної історії героїні роману. Звучання закадрового голосу й одночасне друкування на екрані того ж тексту актуалізує різні канали сприймання інформації в реципієнтів і відповідно інтенсифікує її декодування.

У візуалізації застовано прийом колірнього контрасту, який протиставляє мирне життя і війну, – поле, небо і на чорному тлі під звуки вибухів збільшується слово *війна* (*Війна розділила усе життя навпіл: тепер все або до, або зараз*). Як фонові зображення використано обкладинку книги, фото вказівника «Донецьк», інших ландшафтних та політичних реалій регіону.

В організації контенту буктрейлера фіксуємо вагомі для популяризації видання анафори:

– лексичну: *Книга, яку розбираєш на цитати; Книга, яку закінчивши, починаєш читати спочатку; Книга, яка нікого не залишить байдужим;*

– синтаксичну: *Тому що захоплива... Тому що зворушлива... Тому що детективна... (страшна, смішна, містична, феміністична, красива, переможна, інклюзивна, про наш Донбас).*

Майже одинадцятихвилинний хронометраж буктрейлера дав змогу його авторці сформуванати докладне уявлення про книжку в потенційних читачів, але як для рекламного медіа-продукту він перенасичений інформацією.

Буктрейлер Старосинявської центральної бібліотеки (автор А. Паламарчук, 2022), хронометраж 1 хв 16 с.

Фокус нарації атмосферний. Візуалізація контенту на чорному тлі, охопленому вогнем. Використано візуальну метафору: кожне зображення в кадрі через кілька секунд розлітається на друзки. Аудіосупровід – динамічна інструментальна музика.

Уся інформація подана через короткі речення в кадрі (наприклад: *Кожен діалог чи епізод відбувався в реальному житті; В ній немає жодного слова на «лю...», але вона про любов...; І про війну ... про втрачене дитинство, родину, дім, ілюзії...*) у поєднанні з чорно-білими чи кольоровими фотоілюстраціями.

У буктрейлері відомості про авторку книжки максимально лаконічні: фото та назви двох премій – «Книга року» ВВС (2019) та Шевченківська (2022), яких удостоєно роман «Доця». Набуває символічного змісту кадр, де поєднано текст *«Донбас – це точка обнулення, місце, де все почалось. Тільки там заховано потрібні відповіді...»* і кольорове фото, підписане *«Донецьк, Україна»*.

Завершується буктрейлер кадром, де візуальна метафора крихкості сьогоденного буття вдало увиразнює кодування медіаінформації. У цьому відеоролику виразна настанова викликати певну емоційну реакцію і зацікавити виданням, на нашу думку, цієї мети він досягає.

У буктрейлерах на книги, написані після повномасштабного вторгнення, фіксуємо еволюцію самого жанру буктрейлера, його виражальних засобів, компонування контенту. Розглянемо це на прикладі чотирьох різножанрових видань, що вийшли друком після 24 лютого 2022 року.

Буктрейлер на книгу Надії Сухорукової «Маріуполь. Надія», хронометраж 31 с.

Авторка книги – мешканка Маріуполя – журналістка Н. Сухорукова вела щоденник, де фіксувала події в блокадному місті, яке російська армія перетворювала на руїни.

Упродовж усього ролика на екрані бачимо текст *«ПЕРЕД-ЗАМОВТЕ СЬОГОДНІ книгу-щоденник блокади Маріуполя»*, що є маркером піджанру буктрейлера-анонсу. Аудіовізуальна концепція відеоролика побудована на використанні закадрового жіночого голосу (що символізує авторку щоденника) та анімації – пензлик зафарбовує яскраву картину темними кольорами. Це увиразнює атмосферний фокус нарації, що, зокрема, реалізований у прийомі контрасту (*Нас бомбили і обстрілювали, а ми намагалися усміхатися одне одному*), у фігурі риторичного питання: *Що ми зробили не так?* Фінальний кадр традиційний для анонсу – демонстрація обкладинки книжки.

Буктрейлер на книгу Павла Вишебаби «Тільки не пиши мені про війну», хронометраж 2 хв 29 с.

Павло Вишебаба – військовий та поет, відомий тим, що декламував власні вірші на коротеньких відео прямо з війни.

Ці твори покладено в основу збірки «Тільки не пиши мені про війну».

Фокус нарації буктрейлера, підготовленого в Сарненській бібліотеці для дітей (2023), атмосферний. Своєрідною візитівкою поета є вірш «Доньці», саме цей художній текст у виконанні автора та співачки Kola послужив основою для створення книгоролика. Діалогічний аудіоряд (П. Вишебаба декламує текст, а Kola продовжує його співом) візуалізований зображеннями в кадрі сторінок книжки (з віршами «Доньці», «Маріуполь», «Як не любити», ілюстрацій до них), фото дітей у класі, які на смартфонах показують батьків у військовій формі. Поява в кадрі титрів («*Очі дітей – океан, навіть мовчки знають усе, бо вже стали дорослі*») створює ілюзію полілогу. Завершується ролик зображенням сторінки з віршем «Доньці» у книжці. За організацією контенту аналізований буктрейлер нагадує відеокліп.

У соцмережах також натрапляємо на проморолик «У мене просто ШОК! Огляд книги-бестселера Павла Вишебаби», авторкою якого є українська книжкова оглядачка Nadia Lira. За жанрово-стильовим спрямуванням цей медіапродукт можна вважати фан-буктрейлером. Медійниця звертає увагу на успішність продажів тиражу книжки і пояснює це тим, що Павло працював у парі, грамотно застосував свої знання. Використання риторичних питань (*Хто уже встиг купити? Як вам нова зірка поезії і тіктоку?* тощо), розмовно-довірлива тональність оповіді з вкрапленнями сленгу має на меті усунення комунікативних бар'єрів з потенційною аудиторією читачів.

Буктрейлер на книгу Володимира Станчишина «Емоційні гойдалки війни», хронометраж 2 хв 59 с.

Книга В. Станчишина «Емоційні гойдалки війни. Роздуми психотерапевта про війну» присвячена військовим діям та їхньому впливу на психіку людини.

Фокус нарації буктрейлера І. Боришкевич (ЦБС м. Рівне) атмосферно-концептуальний. Анімаційний персонаж (чоловік в окулярах, одягнений офіційно) символізує психолога, який дає відповіді на питання через цитати на екрані. Візуальний образ налаштовує реципієнта на диференціацію інформації, трансльованої професіоналом і його потенційними клієнтами.

Риторичні питання: *Чому зараз прощення неможливе? Що ховається за ненавистю і злістю? Як знайти своє призначення у цей час? Як пережити втрату рідних?...* – створюють ілюзію діалогу з реципієнтом буктрейлера. Стилістичне використання великої літери у прикладі: *Війна забрала у нас **Сьогодні**, але ми маємо своє **Вчора** і будемо мати своє **Завтра*** – сприяє символізації виділених у такий спосіб понять.

Назва книги «Емоційні гойдалки війни» вводиться й інтерпретується через зображення-символ гойдалки (на початку ролика люди потрапляють на гойдалку, закінчується буктрейлер кадром із порожньою гойдалкою). Використано чорно-білу кольорову гаму (зображення в кадрі то білі, то чорні; чорно-білі силуети людей без облич, чорно-білі руки, чорний вибух, чорні силуети в касках тощо). Аудіосупровід – ритмічна інструментальна музика, яка посилює емоційну напругу. У кінці ролика наведено відповідно ілюстровану текстову інформацію про книжку, а також про її автора.

Цей буктрейлер настільки динамічний і перенасичений експресивно навантаженою інформацією, що, на нашу думку, є підстави говорити про «канібалізм» кадрів (коли занадто емоційні, яскраві або страшні кадри настільки поглинають увагу глядача, що він може втратити інтерес до сюжету ролика).

Буктрейлер на книгу Олександра Михеда «Котик, півник, шафка», хронометраж 2 хв 22 с.

Фокус нарації в проморолику КЗК «Міська дитяча бібліотека», філіал №3, Кривий Ріг (2023), атмосферно-концептуальний. Аудіосупровід буктрейлера – пісня Стінга «Russians», яку виконавець хоча й написав давно, але після початку повномасштабного вторгнення у березні 2022 року присвятив українцям. Зазвичай музика в медіатексті підпорядкована відеоряду і функціонує за його законами. Проте в цьому буктрейлері композиція Стінга ніби живе своїм життям, незалежним від нарративу та візуалізації, але успішно виконує функцію формування певної атмосфери і для підготовленої аудиторії створює алюзійний резонанс між текстом пісні, буктрейлеризованою книгою і сучасною ситуацією в Україні.

Вся інформація про видання надається через візуальний ряд, зосібна через традиційний прийом гортання книжки з ніби

ненавмисною затримкою на потрібній сторінці і фокусуванням на певному тексті, наприклад, про автора (*проходить службу у ЗСУ*) та художницю (*з початку повномасштабного вторгнення фіксує все, що відбувається, в коміксах і графічних репортажах*).

Символами незламності українців після повномасштабного вторгнення стали образи шафи з керамічним півником на стіні зруйнованого будинку і kota зі знищеної багатоповерхівки в Бородянці, врятованого у квітні 2022 р. В уявному діалозі Котика і Шафки («Ти як, Шафко? А ти Котику? Тримаюсь.») оприявлено інформацію про колаж, який надихнув українського письменника на створення цього притчевого тексту.

Враження про сюжет формується алюзійно за допомогою вербальних і візуальних символів, підкріплюється ілюстраціями та цитатами з книжки. Документалізм у буктрейлері виявляється через проєкцію на реальні події в конкретному місці – Бородянці на Київщині, яка дуже постраждала під час російської окупації, що тривала близько місяця. Автор буктрейлера не прагне спровокувати сплеск сильних емоцій у глядача, настанова – на рефлексію й концептуалізацію символів незламності українців. Також варто відзначити високий естетичний рівень відеоролика.

Сучасні українські читачі книг про війну зазвичай внутрішньо налаштовані на рецепцію текстів цієї тематики через власний інформаційний і досвідний бекграунд. Якщо до повномасштабного вторгнення домінувало філософсько-рефлексивне спрямування буктрейлерів на книги про війну, цільова аудиторія потребувала певного часу і засобів для налаштування на відповідний емоційний регістр, то нині відбувається миттєве «включення» в ситуацію, і авторам буктрейлерів треба дбати про дотримання балансу, щоб реципієнти не перетинали свій «больовий поріг» у сприйнятті воєнної тематики в рекламованому виданні, адже це відштовхне потенційних читачів від придбання книги.

Загалом дослідження дає підстави стверджувати про помітну еволюцію жанру буктрейлера, його виражальних засобів, архітектоніки контенту в 20-х роках XXI століття. Фокус нарації зміщується від домінування сюжетного до атмосфер-

ного, рідше – концептуального. Помітна тенденція до естетизації й мінімалізму, уникання перенасичення відеоролика інформацією. Мовна специфіка буктрейлерів варіюється залежно від цільової аудиторії реципієнтів та жанру книги. Цей різновид медіапродукції зайняв свою нішу в культурному та освітньому просторі України, триває становлення його мовно-естетичного канону, моделювання дидактичних функцій, тому окреслюється виразна перспектива подальшої лінгвостилістичної, лінгвопрагматичної та лінгводидактичної рецепції буктрейлера.

Бессараб А. О. Буктрейлер як нове явище у сфері соціальних комунікацій. *Держава та регіони*. Серія: Соціальні комунікації. 2014. № 1–2 (17–18). С. 159–163.

Білушак Т. М., Радковець О. І. Буктрейлер як мультимедійна реклама в популяризації книги автором в середовищі інтернет. URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/1_2021/part_3/42.pdf

Варданян М. В. Буктрейлер як засіб підвищення читацької активності майбутніх учителів початкової школи у навчанні дитячої літератури. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2018. Т. 64, № 2. С. 39–47.

Зражевська Н. Оповідні стратегії медіатексту. *Social Communications: Theory and Practice*. 2022. Vol. 14(1). С. 53–70.

Косачова О. Буктрейлер як ефективний медіаресурс сучасної бібліотеки. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 10. С. 15–18.

Патра С. Буктрейлер як засіб реклами книговидавничої продукції. URL: <https://uu.edu.ua/buktreileri>

Хмельовська О. (2013). Буктрейлер по-українськи: додаткова промоція книги чи забавки для видавця? URL: <http://www.chytomo.com/news/buktreyleyler-po-ukrayinskydodatкова-promotsiyaknyhychy-zabavkydlya-vydavtsya>.

Хміль-Чуприна В.В. Популяризація читання художньої літератури в українських засобах масової комунікації: Автореф. ... дис. канд наук з соц. комунікацій. Дніпро, 2020.

Rosiński С. (2016). Zwiastun książkowy. *Forum Poetyki*. 2016. №6. С. 84–89.

REFERENCES

Bessarab, A. O. (2014). Book trailer as a new phenomenon in the field of social communications. *Derzhava ta rehiony. Serii: Sotsialni komuni-katsii, 1–2 (17–18)*, 159–163 (in Ukr.).

Bilushchak, T. M., Radkovets, O. I. Book trailer as multimedia advertising in the popularization of the book by the author in the Internet environment. URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/1_2021/part_3/42.pdf (in Ukr.).

Vardanian, M. V. (2018). A book trailer as a means of increasing the reading activity of future primary school teachers in teaching children's literature. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia, 64 (2)*, 39–47 (in Ukr.).

Zrazhevska, N. (2022). Narrative Strategies of Modern Media Text. *Social Communications: Theory and Practice, 14(1)*, 53–70 (in Ukr.).

Kosachova, O. (2014). Book trailer as an effective media resource of a modern library. *Visnyk Knyzhkovoï palaty, 10*, 15–18 (in Ukr.).

Patra, S. Book trailer as a means of advertising book publishing products. URL: <https://uu.edu.ua/buktreileri> (in Ukr.).

Khmelovska, O. (2013). Ukrainian book trailer: additional book promotion or fun for the publisher? URL: <http://www.chytomo.com/news/buktreiler-po-ukrayinskydodatкова-promotsiyaknyhychy-zabavkydlya-vydavtsya> (in Ukr.).

Khmil-Chupryna, V.V. (2020). Popularization of reading fiction in the Ukrainian mass media: thesis abstract ... candidate in social communication. Dnipro (in Ukr.).

Rosiński, C. (2016). Zwiastun książkowy. URL: <http://fp.amu.edu.pl/zwiastun-ksiazkowy/> (in Pol.).

Статтю отримано 02.06.23

Anhelina Ganzha

GENRE AND STYLE SPECIFICITY OF UKRAINIAN BOOKTRAILERS ABOUT THE WAR

The article examines a new genre of advertising media products – the booktrailer, and offers a refined definition of it: booktrailer is a genre of advertising media products that synthesizes verbal, visual, and audio elements to promote books through information technology.

The genre and style specifics of contemporary Ukrainian booktrailers about the war are determined. The conditional chronological division of the studied booktrailerized texts about the war has been applied into those written before the full-scale invasion (S. Zhadan «Boarding School» (2017), T. Horikha Zernia «Dotsia» (2019)), and those created after it (N. Sukhorukova «Mariupol. Hope», P. Vyshebaba «Just Don't Write to Me About the War», V. Stancyshyn «Emotional Swings of War», O. Mykhed «Cat, Rooster, Locker»).

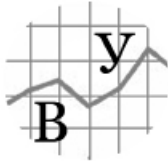
Each booktrailer contains narrative elements. Their use depends on the content of the video and varies in length and nature of the narrative. The use of visual elements, such as color palette, graphics, photos, animation, or video, can help convey the style or mood of a book. Audio accompaniment – voiceover, audio recordings of interviews with writers, voiced fragments of the book's text, music – carries both a semantic and emotional load.

The popularity of booktrailers is driven by the surge in social media activity, as well as the sale of books in electronic format, which maximizes the logistics of the book to the reader: viewed the booktrailer → ordered the book → received it on an electronic medium.

The linguistic specificity of booktrailers varies depending on the target audience and the genre of the book. The language used in booktrailers for books about war is intended to convey the tension, emotionality, and tragic (or life-affirming) nature of events related to military conflict.

The target audience of Ukrainian booktrailers for books about the war covers different categories of readers of different ages, interests, and social status, as the war is now affecting the entire population of Ukraine to some extent.

Key words: booktrailer, genre and style specificity, focus of narration, media products, writer, reader.

МОВНА НОРМА: СТАЛЕ І ЗМІННЕ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.11>

УДК 81'26

ДИНАМІКА ПУНКТУАЦІЙНОЇ НОРМИ В ОСВІТНЬОМУ МЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ: ПРИМХИ ДВОКРАПКИ

БИБИК

Світлана Павлівна,

доктор філологічних наук,
професор, провідний науковий
співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН
України;

вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;

e-mail: sbybyk2016@ukr.net

ORCID: 0000-0002-9765-497X

Svitlana

BYBYK,

Doctor of Philology, Professor, Leading
researcher of the Department of
Stylistics, Culture of the Language
and Sociolinguistics,

Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine;

4 Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv,
01001, Ukraine;

e-mail: sbybyk2016@ukr.net

Статтю присвячено проблемі практичної реалізації пунктуаційної норми щодо вживання двокрапки. Звернуто увагу на динаміку змін у правописних кодексах ХХ ст. щодо реалізації зазначеної норми. Актуалізовано зміни у відповідних формулюваннях чинного правопису. Матеріалом дослідження послужили тексти освітніх проєктів, платформ, що стали базою для організації навчання чи підвищення кваліфікації в режимі реального часу, як-от «На урок», «Всеосвіта», «Prometheus», «Уміти». Спостережено на конкретному мовному матеріалі особливості реалізації зазначеної пунктуаційної норми, які можуть впливати на корегування чинних норм «Українського

правопису» (2019 р.), оскільки виявлено систематичні відхилення від норми у практиці застосування двокрапки в назвах статей, навчальних матеріалів, в оформленні рубрикації тексту, подання цитат, прямої мови.

Ключові слова: динаміка мовної норми, пунктуаційна норма, двокрапка, мова науково-освітньої сфери, український правопис.

Загальновідомо, що двокрапка – розділовий знак у вигляді двох розташованих одна над іншою крапок (:), який уживають, щоб зазначити, що частина тексту після нього пов'язана з попередньою певними причиновими відношеннями, потребою пояснення, уточнення її змісту тощо. Ті функції, що визначає для двокрапки чинний «Український правопис» (2019), не повністю відповідають початковим етапам застосування цього розділового знака, які сягають XVI століття. Принципи застосування двокрапки змінювалися впродовж двох наступних століть (від «Граматики словенської» Лаврентія Зизанія (1596), де знак названо «двосрочіє»). Як засвідчує мовна практика, правила вживання двокрапки розширюються і донині у зв'язку зі змінами структури тексту. Зважаємо ж, що основна функція двокрапки – відокремлення слів і відрізків тексту один від одного.

Правописні кодекси XX ст. щодо вживання двокрапки визначають кілька ключових тенденцій, які відображають розвиток синтаксичної науки про речення і відповідно системи аргументів-правил для вживання того чи іншого розділового знака. За «Українським правописом» (1929 р.) для двокрапки встановлено лише одне правило: «Двокрапка звичайно ставиться після речення перед чужими словами або поясненням як знак ніби не зовсім докінченого речення-розповіді <...>. Пишуть двокрапку й після будь-якого слова в реченні, коли треба означити ту саму інтонацію» [Український 1929: 82–83]. Доволі обтічні пояснення, які спираються переважно на практику інтонування і смислового завершення / незавершення фрази. Лише наведені приклади роблять їх більш-менш зрозумілими: йдеться про вживання двокрапки при прямій мові, після узагальнювального слова перед однорідними членами речення та у складному безсполучниковому реченні.

Більш конкретними, підкріпленими граматичними аргументами є правила щодо вживання двокрапки в «Українському правописі» (1933 р.), зокрема: перед прямою мовою, «перед перелічуванням після узагальнюючого слова», «у безсполучникових складнопідрядних реченнях перед поясненням (розкриття змісту твердження), як знак не зовсім закінченого розповідного речення» [Український 1933: 72–73].

Удосконалені відповідні формулювання в «Українському правописі» (1945 р.) щодо: вживання двокрапки перед переліком, якщо нема узагальнювального слова, перед безсполучниковими реченнями, що пояснюють зміст першого речення або показують причину того, про що говориться в першому реченні; відокремлено у спеціальний параграф уживання двокрапки при прямій мові [Український 1945: 141–142; 154].

І в діаспорному виданні «Українського правопису» 1977 року, авторства П. Коваліва, обґрунтовано три правила вживання двокрапки: перед переліком «однорядних слів», перед безсполучниковими реченнями, що пояснюють зміст першого речення або показують причину того, про що говориться в першому реченні, після слів автора перед початком прямої мови [Український правопис 1977: 70–71].

До двох правил зведено вживання двокрапки в «Українському правописі» 1994 року: якщо перед однорідними членами речення стоїть узагальнювальне слово або словосполучення, що вказує на перелік, то перед першим однорідним членом або словом, яке до нього відноситься, ставиться двокрапка; двокрапка ставиться між двома реченнями, що входять до складу безсполучникового складного речення, якщо друге речення розкриває зміст першого речення в цілому або одного з його членів, а також вказує на причину того, про що йдеться в першому реченні [Український правопис 1994: 144–145]. Щодо двокрапки при прямій мові можемо прочитати в окремій частині тексту правопису (§ 125).

Особливістю правил уживання двокрапки в «Українському правописі» 2019 року є те, що вони мають ще один ступінь диференціації у зв'язку з критеріями розрізнення простих і складних речень, посиленням граматичних пояснень особливостей морфологічного вираження узагальнювальних слів, уточнен-

ням стилістичних властивостей речень із двокрапкою [Український правопис 2019: 228–229]. На відміну від попередніх правописних кодексів, у цьому виданні з'явилася правило про те, що двокрапку ставимо між частинами речень, що є проміжними між безсполучниковими і складнопідрядними. У цьому разі «зміст їхньої другої частини пояснює, уточнює зміст першої частини, а в складі другої частини є підрядні сполучники і сполучні слова: *Вирішили зробити таким чином: щоб щепленням проти грипу одночасно охопити школи всього району* [Український правопис 2019: 230].

Для наших подальших спостережень важлива така констатація в чинному правописі: двокрапка активна в заголовках, назвах рубрик і т. ін., але раніше на це не звертали увагу.

Крім основного § 160, є ще § 167 «Розділові знаки при оформленні прямої мови та цитат», у якому щодо вживання двокрапки зауважено, що:

«3. Речення, що вказує, кому належить пряма мова (тобто «слова автора»), може:

1) стояти перед прямою мовою, і в такому разі після нього ставимо двокрапку, а перше слово прямої мови починається з великої літери <...>;

3) розривати пряму мову <...> г) коли одна частина слів автора стосується першої частини прямої мови (тієї, що стоїть до розриву), а друга – другої, то після слів автора ставимо двокрапку й тире, а пряму мову продовжуємо з великої літери: «Зараз, – сказав Матюха. Потім згадав щось і повернув голову до жінки: – Де там та Зінька з кислицями?» (А.Головко) <...>» [Український правопис 2019: 250, 251].

На жаль, ні в попередньому, ні в чинному правописі нема чіткого правила про застосування двокрапки для оформлення пунктів переліку. Звичайно, філологів зрозуміло, що фактично ця норма сформульована в тій частині, коли йдеться про вживання двокрапки в безсполучниковому складному реченні чи перед однорідними членами речення за відсутності узагальнювального слова, якщо перед переліком робиться попереджувальна пауза, а однорідні члени речення вимовляються з перелічувальною інтонацією. Утім, у § 160 «Двокрапка» чи § 168 «Правила рубрикації тексту і розділові знаки для оформлення

пунктів переліку» відповідне правило варто таки сформулювати. В іншому разі користувачі правопису можуть орієнтуватися лише на представлені в ньому зразки. А текст правопису має бути зрозумілий кожному пересічному користувачеві із повною середньою, а не спеціальною філологічною, освітою!

Щодо динаміки сучасної мовно-літературної практики, то зауважимо, що її активізація в недержавних комунікаційних ресурсах, сферах культури повсякдення спричинює ослаблення культуромовного контролю і прагнення дотримуватися правописних стандартів. Можливо, і адміністратори мережевих ресурсів не завжди приділяють цьому увагу тощо. Чинників може бути кілька, серед них не варто відкидати соціальні, психологічні, освітні, індивідуальні, організаційні і т. ін. Але не можемо залишати поза увагою ті девіативні відхилення, що мають системний характер, а також виразно новітні явища, які треба осмислювати в контексті фіксації змін у реалізації мовної норми.

Зокрема за матеріал таких спостережень обрано сучасний науково-освітній медійний дискурс: освітні платформи, проєктні ресурси, створені для проведення навчальних курсів та заходів з підвищення кваліфікації в режимі реального часу, як-от: «На урок», «Всеосвіта», «Prometheus», «Уміти».

Наші зауваження стосуються двох правил уживання двокрапки: у безсполучниковому складному реченні (у заголовкових комплексах, частинах процесу рубрикації інформації, створення переліків) та при прямій мові, яка також у медіаресурсах зазнає трансформацій у зв'язку з багаторівневістю самих текстів.

Отже, нашу увагу привернули випадки **вживання двокрапки в заголовках, назвах рубрик** і под.

Переважають у ролі назв дописів конструкції безсполучникових складних речень з формальними традиційними ознаками: друга частина розкриває, конкретизує, уточнює зміст першої; перше слово другої частини пишемо з малої літери. Наприклад: *Як зробити дистанційку інклюзивною: практичні поради та цифрові лайфхаки* (платформа «Всеосвіта», 04.01.2023); *Знайомство з IT: тест-драйв професії* (платформа «Prometheus», 06.01.2023); *Смарт-громада: управління на*

основі даних (платформа «Prometheus», 20.01.2023). Характерною ознакою публіцистичного стилю є те, що в подібних складних синтаксичних структурах перша частина може дорівнювати називному реченню. Поширення саме таких заголовків відзначають і інші дослідники [Мариненко 2020: 373].

Утім серед узвичасних щодо змістових відношень між частинами безсполучникових складних речень (далі – БСР) у ролі заголовків спостерігаємо частку таких, де друга частина починається з великої літери, як-от: *Нова фізична культура: Настільний теніс; Діалог та медіація: Шлях до порозуміння* (платформа «Prometheus», 20.02.2023). Натрапляємо і на такі «зразки», коли друга частина написана з великої літери і в лапках: *Разом проти булінгу: «Протидія шкільному насильству»* (платформа «Всеосвіта», 23.01.1919). З нашого погляду, ніякої спеціальної змістової чи стилістичної мотивації такі назви не мають. Отже, подібне оформлення цілком можна вважати відхиленням від пунктуаційної норми.

Припускаємо, що БСР у ролі заголовків з другою частиною, написаною з великої літери, мають додаткове стилістичне навантаження – друга частина увиразнює головну тему, на яку припадає більша інформаційно-новинарна вага. Пор. назву вебінару: *Нова фізична культура: Кросфіт* (платформа «Prometheus», 10.04.2023). З цього самого речення, але в лапках, починається перший абзац тексту, який пояснює мету його створення: *«Нова фізична культура: Кросфіт» – це практичний мінікурс до теоретичного курсу «Нова фізична культура», який спрямований допомогти вчителям фізкультури опанувати всі особливості викладання та впровадження кросфіту.*

На сайті освітньої платформи «Уміти» зафіксовано й заголовки, у яких друга частина аналогічна питальному реченню. При цьому воно оформлене з великої літери. Його змістове навантаження – уточнити зміст першого, конкретизувати інформацію щодо освітньої галузі. Двокрапка при цьому виконує ніби стилістичну роль актуалізатора: вона й розділяє відоме і невідоме; вона заступає практично крапку і разом з тим засвідчує, що інформація потребує уточнення. До таких міркувань спричинює саме написання другої частини з великої літери. Дослідники мови медіа відзначають: «Цей різновид заголовків

набуває все більшої популярності не лише в інтернет-медіа, а і в друкованих виданнях» [Мариненко 2020: 373]. При цьому питальне речення може становити самостійну синтаксичну одиницю, отже, попереднє речення могло би бути оформлене крапкою. Пор. із практичних прикладів: *Класи надолуження: Як повернути дітей до навчання після довгої перерви?*; *Знеструмлене життя: Як допомогти психіці і тілу пережити енергокризу?* (березень 2023).

А як сприймати такі новоутворення? Наприклад: *Слідами Чорнобіля: Альтернативна енергетика: сонце, вітер, вода* (платформа «На урок», лютий 2022); *ОСББ: Абетка успіху: Створення та початок діяльності ОСББ* (платформа «Prometheus», 03.08.2023). Щодо змісту, то це двоступеневе звуження-уточнення теми, яку засвідчує перша частина речення. На нашу думку, такі назви максимально стисло відбивають не лише тему допису, але і його мікротему. Тим більше цю стилістичну роль добре виконують саме називні речення.

Зауважуємо ще на одній суттєвій особливості заголовків освітніх проєктів і навчальних платформ: **гібридизація структурних особливостей і смислових відношень у реченнях із т. зв. прямою мовою і безсполучниковим зв'язком**. Наведемо кілька прикладів: *Сергій Горбачов: Частина вчителів уже повертається або повернулися додому* (платформа «На урок», 11.07.2022); *Сергій Шкарлет: кількість освітян із тимчасово окупованих територій, які не отримали зарплату, щотижня скорочується* (платформа «На урок», 21.06.2022); *Сергій Шкарлет: До 1 липня кожен учень отримає свій документ про освіту* (платформа «На урок», 17.06.2022). Отже, перша частина заголовка – називне речення, яке вказує на автора висловлення, після двокрапки – так би мовити «пряма мова», оформлена без лапок і з малої / великої літери. Фактично такі гібриди не відповідають пунктуаційній нормі «Розділові знаки для оформлення прямої мови і цитат» і є порушенням правописних приписів. Системний характер подібних синтаксичних одиниць-заголовків засвідчує тенденцію до уникання видільної функції лапок, що обтяжує текст додатковими графічними знаками.

«Недопрямую мову» фіксуємо і як формат таких заголовків: *«Освіта ніколи не буде такою, як до війни»: Микола Скиба про останні освітні тенденції; «Хлопці на фронті, а ти постиши фото з моря»: правила воєнного етикету радості* (платформа «Уміти», 2023). З одного боку, маємо пряму мову, оформлену з порушенням пунктуаційної норми: нема коми і тире на місці двокрапки. З другого боку, така синтаксична структура висловлення дозволяє відокремити ключову інформацію (вона у лапках), подати її як приватну (а це особливість сучасних медіа – увиразнення людини приватної, за висловом І. Михайлина), а також посилити експресію заголовка, у якому поєднуються невимушений та офіційний колорити.

Зафіксовано порушення пунктуаційної норми щодо вживання двокрапки в **оформленні рубрик переліку**. Вище ми зауважили, що правопис не передбачив окремого правила для вживання цього розділового знака. Утім існує, як нам досі видавалося, стабільна традиція, яка пов'язана з оформленням відповідних конструкцій в офіційно-діловому і науковому стилях літературної мови.

Створюючи тексти, автори текстів проаналізованих платформ «опускають» двокрапку перед переліками, як-от:

Переваги співпраці з нами

- Педагогічні працівники Вашого закладу освіти отримають 20% знижки на всі курси підвищення кваліфікації; <...> (платформа «Всеосвіта», 23.01.1919);

або

ЦЕЙ КУРС БУДЕ ЦІКАВИЙ

- учителям – для розвитку цифрових, соціальних та громадянських компетентностей учнів та підтримки класної спільноти онлайн;

- шкільним адміністраціям – для створення цілісної системи формування цифрової культури закладу;

- батькам учнів – для організації безпечного та збалансованого цифрового середовища розвитку власних дітей (платформа «Prometheus», 04.04.2023);

або

Цілі курсу

- розглянути тему курсу з методичної сторони <...> (платформа «Уміти», 2023).

Згідно з правилами чинного правопису для оформлення рубрик переліку мають застосовуватися римські, арабські цифри, малі літери, а також такий знак, як «тире»: –. Утім, бачимо, що активно використовують засоби із «Бібліотеки маркерів» програми Word, дефіс. Відповідно, є порушення щодо написання кожного пункту-рубрики з малої чи великої літери.

Ще один блок застережень, пов'язаних із відхиленням щодо застосування **двокрапки при оформленні власне прямої мови чи цитати**.

Насамперед ідеться про те, що навчальні платформи демонструють зміну стилістики цитування. Нерідко маємо перед собою на інформаційній сторінці того чи того сайту пряму мову, обрамлену лапками, їй передує офіційно-ділове кліше про джерело повідомлення, а слова автора – це фактично підпис під цитатою, що вказує на особу, якій належить виділене висловлення. Наприклад:

Про це повідомляє Держслужба якості освіти.

«Сертифікація довела свою ефективність у системі зовнішнього забезпечення якості освіти та отримала схвальні відгуки. Крім того, постала нова спільнота – спільнота сертифікованих учителів та експертів, – що здатна багато зробити для трансформації системи освіти. Державі потрібні “агенти змін”, які розвиватимуть горизонтальні зв'язки та популяризуватимуть інноваційні педагогічні ідеї задля успіху українських учнів».

Голова Державної служби якості освіти України Руслан

Гурак

(платформа «На урок», 27.12.2022).

Як бачимо, перед цитатою немає двокрапки, слова автора не відокремлені за допомогою коми і тире. Згідно з чинним правописом цитати, «включені в авторський текст, беремо в лапки. Інші розділові знаки при них розставляємо так, як у реченнях з прямою мовою та словами автора» [Український правопис 2019: 253].

Характерною особливістю гібридного інформаційного повідомлення є подання відомостей про подію у форматі описової конструкції. Нижче та сама новина підкріплюється цитатою з підписом, що вказує на автора слів. Подібна офіційна інформація фактично є текстом у тексті, і виділяється вона на іншому кольоровому тлі, пор.:

«Ми хочемо, щоб наші Захисники і Захисниці, які є носіями національної ідентичності, мали змогу працювати у сфері військово-патріотичного виховання української молоді. До того ж залучення ветеранів до роботи з учнями – це також важлива складова їхньої інтеграції у цивільне життя. Тому дана постанова забезпечить можливість імплементувати в українську систему освіти практичний досвід щодо захисту незалежності та територіальної цілісності України.»

Міністерка у справах ветеранів України Юлія Лапутина
(платформа «На урок», 20.12.2022)

У такому разі цитата і підпис зовні нагадують епіграф до тексту повідомлення, але різниця в тому, що текст узятो в лапки, яких не має бути (про це дет. див. § 155 п. 1, прим. 2 [Український правопис 2019: 198–199]).

Щодо інших порушень у вживанні двокрапки можемо зауважити недоречне застосування цього розділового знака. Наприклад, його не має бути в наведеному реченні: *Для того, аби допомогти дітям, які страждають від війни, Міністерство освіти і науки України разом із психологинєю Світланою Ройз підготувало серію інформаційних матеріалів: «Психологічна турбота від Світлани Ройз»* (платформа «На урок», 07.03.2022).

Не відповідає пунктуаційній нормі таке оформлення тексту:

1.3. Актуальність: Сучасна освіта навчає дітей міркувати, зіставляти різні точки зору, різні позиції, формулювати й аргументувати власну думку, спираючись на знання фактів, законів, закономірностей науки, на власні спостереження, свій або чужий досвід (платформа «Уміти», 2023). Наш коментар: на місці двокрапки мала би бути крапка, і тоді наступне речення писали би з великої літери. Інший варіант оформлення

пункту рубрики – зберігати двокрапку, а висловлення починати з малої літери.

Отже, мова освітніх, навчальних проєктів, платформ виявляє зневажливе ставлення соціуму до кодифікаційних принципів і хаотичність у гуманітарній сфері культури повсякдення. Хоча саме ці сфери мовної практики мали би виконувати і просвітницько-регулювальну функцію, даючи зразки вживання сучасної української літературної мови. Мовна ж практика демонструє ряд відхилень щодо вживання двокрапки, які не фіксує чинний «Український правопис». Серед них одні кваліфікуємо як тенденції, які варто осмислити, обговорити у професійних колах і скоригувати як правила. Інші ж є прямим порушенням пунктуаційної норми, на яку не зважають.

Завальнюк І.Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагматичний аспекти. Вінниця: Нова книга, 2010. С. 224–235.

Ковалів П. Український правопис. Нью-Йорк, 1977.

Мариненко І., Михайленко В. Граматична структура заголовка сучасних українських медіа. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. 2020. Вип. 187. С. 367–375.

Український правопис. Авт. передм. А. Хвиля. Харків: Радянська школа, 1933.

Український правопис. Київ: Держ. вид-во України, 1929.

Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019.

Український правопис. Ред. І. Кириченко. Київ: Укр. держ. вид-во, 1945.

REFERENCES

Kovaliv, P. (1977). Ukrainian orthography. New York (in Ukr.).

Kurychenko, I. (Ed.) (1945). Ukrainian spelling. Kyiv: Ukr. derzh. vyd-vo.

Marynenko, I., Mykhaylenko, V. (2020). Grammatical structure of the title of modern. *Ukrainian media. Scientific notes. Series: Philological sciences*, 187, 367–375.

Ukrainian spelling. Kharkiv: Radyanska shkola, 1933.

Ukrainian spelling. Kyiv: Derzh. vyd-vo Ukrainy, 1929.

Ukrainian spelling. Kyiv: Naukova dumka, 2019.

Zavalnyuk, I.Ya. (2010). Syntactic units in the language of the Ukrainian press of the beginning of the 21st century: functional and pragmatic aspects (pp. 224–235). Vinnytsia: Nova knyha (in Ukr.).

Статтю отримано 08.05.2023

Svitlana Bybyk

DYNAMICS OF THE PUNCTUATION NORM IN THE EDUCATIONAL MEDIA DISCOURSE: COLON FACES

The article is devoted to the problem of practical implementation of the punctuation norm regarding the use of the colon. Attention is drawn to the dynamics of changes in spelling codes of the 20th century regarding the implementation of the specified norm. Changes in the relevant wording of the current spelling have been updated. The research material was the texts of educational projects, platforms that became the basis for the organization of training or professional development in real time, such as “Na uroko”, “Vseosvita”, “Prometheus”, “Umity”. Features of the implementation of the specified punctuation norm were observed in the specific language material, which may affect the correction of the current norms of “Ukrainian Spelling” (2019), since systematic deviations from the norm were found in the practice of using colons in the titles of articles, educational materials, in the design of text rubrics, presentation of quotations, direct speech.

Therefore, attention to the language of educational, educational projects, platforms reveals contempt for codification principles and chaos in the humanitarian sphere of everyday culture. Although these areas of language practice should perform educational and regulatory functions, providing examples of the use of modern Ukrainian literary language. Linguistic practice demonstrates a number of deviations regarding the use of the colon, which are not recorded by the current “Ukrainian orthography”. Among them, we qualify some as trends that should be considered, discussed in professional circles and adjusted as rules. Others are a direct violation of the punctuation rule, which is ignored.

Key words: dynamics of language norm, punctuation norm, colon, language of scientific and educational sphere, Ukrainian orthography.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.12>

УДК 811.161.2'271.12

ВІДХИЛЕННЯ ВІД ЧИННИХ НОРМ У НАУКОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТЕКСТАХ

ЧЕРЕМСЬКА

Ольга Степанівна,

доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри
українознавства і мовної підготовки
іноземних громадян,
Харківський національний
економічний університет імені
Семена Кузнеця;
просп. Науки, 9-А, м. Харків, 61166;
e-mail: olha.cheremaska@hneu.net
ORCID: 0000-0002-3360-8421

Olha

CHEREMSKA,

Doctor of Philological Sciences, Full
Professor, Head of the Department of
Ukrainian Studies and Language
Preparation of Foreign Citizens,
S. Kuznets Kharkiv National Economic
University;
9-A Prospect of Science, Kharkiv,
61166, Ukraine;
e-mail: olha.cheremaska@hneu.net

У статті проаналізовано тексти наукового стилю у сфері економіки щодо дотримання норм сучасної української літературної мови. Розглянуто явища девіації у фахових текстах на різних рівнях мовної системи. Проаналізовано причини порушень (лібералізації) норми, акцентовано увагу на явищах лексичного калькування. Звернуто увагу на порушення акцентуаційних норм в усній професійній комунікації економістів.

Ключові слова: науковий стиль, фаховий текст, дискурс, мовна норма, калькування, девіація.

Для кожного стилю важливою є проблема вмотивованого використання виражальних засобів мови. З одного боку, стиль інтегрує, уніфікує мовні засоби та їх функції, диференціюючись у такий спосіб і вирізняючись з-поміж інших. З іншого боку, стиль як основа та підґрунтя певного фахового дискурсу знаходить вияв у відборі й компонуванні елементів як на рівні власне структури, так і на рівні змісту.

Умотивоване використання засобів вираження особливо характерне для наукового стилю мовлення, якому притаманний більш суворий добір мовних одиниць, стилістичних засобів. Акцентуємо увагу на лексичній, морфологічній та синтаксичній специфіці наукових текстів, оскільки норма тут є суспільно

усталеною. До того ж, у наукових текстах переважають «категоричні норми», а не «імплікативні, значущість яких залежить від рамок історичних умов» [Єрмоленко А. 2002: 433], як наприклад, у мові ЗМІ. Нормативно-прагматичні особливості таких текстів зумовлені традиціями наукового викладу. Однак, за спостереженнями вчених, для наукового стилю кінця ХХ ст., як і для літературної мови цього періоду, показова лібералізація мовних норм, що виявляється у збільшенні кількості варіантних мовних одиниць, іншомовних запозичень, у пошуках нових текстових форм для наукової інформації [Єрмоленко С. 2004: 404].

Процес лібералізації мовної норми засвідчують: 1) писемні фахові тексти. До аналізу залучено статті з періодичних економічних видань «Розвиток економіки», «Управління розвитком», «Ефективна економіка», «Проблеми економіки»; 2) усна фахова комунікація на заняттях із групою завідувачів кафедр Університету менеджменту освіти, на наукових конференціях та лекціях викладачів, коли фіксуємо порушення орфоепічних, акцентуаційних норм української літературної мови. Розгляд відхилень від норми видається важливим для виявлення типових явищ, їх систематизації з метою вироблення загальних рекомендацій, які можуть слугувати орієнтиром у щоденній фаховій мовній практиці.

Насамперед відзначаємо порушення у вживанні віддієслівних іменників. Наведемо кілька пар таких слів: *збільшення* зам. *зростання*: *Збільшення* обсягів експорту товарів відбулося за всіма товарними групами (ПЕ 2019, 1 (39)); *оборот* зам. *обіг*: *Так, зовнішньоторговельний оборот* товарів у січні – листопаді 2018 року порівняно з січнем – листопадом 2017 року збільшився на 13,5% (там само).

Типовим є калькування серед віддієслівних іменників із суфіксом **-к-** *оцінка* зам. *оцінювання*: *формування адекватної системи оцінки* ефективності кадрової роботи (УР 2018, 1 (191)); *розробка* зам. *розроблення*: *Основними елементами міжнародної допомоги для реконструкції економіки України є її рух до Європейського Союзу, розробка* програми реконструкції (ПЕ 2023, 1 (55)). У реченнях наголошено на процесі, тому правильно сказати *оцінювання, розроблення*. Слова *оцінка,*

розробка можна вживати на позначення результату дії. До того ж уживання таких лексем на сьогодні не є виправдане, оскільки «в сучасній мовній практиці активізуються словотвірні можливості української мови, зокрема в економічній термінології: *відтермінування* (зам. *відстрочка*), *котування* (зам. *котирування*) тощо» [Стишов 2000: 106].

Зафіксовано невмотивоване вживання інших частин мови в писемному та усному фахових дискурсах, зокрема, прикметників: *поважне ставлення* (зам. *шанобливе, уважне ставлення* або *ставлення з повагою*) до пацієнтів, співробітників та партнерів (УР 2018, 1 (191)); дієприкметників: *У більшій кількості випадків соціальна відповідальність українських закладів охорони здоров'я та організацій націлена* (зам. *спрямована*) *передусім на захист здоров'я* (там само); дієслів: *Слід також відмітити* (зам. *зазначити*), *що без ефективного використання ресурсів, взагалі неможливо створити інноваційний економічний механізм* (ЕЕ 2022, 8); *Апробація розробленого підходу проводиться на основі фінансової звітності 24-х суб'єктів господарювання, що відносяться* (зам. *належать*) *до агропромислового сектору; оборот товарів у січні – листопаді 2018 року порівняно з січнем – листопадом 2017 року збільшився на 13,5%* (УР 2018, 1 (191)); *Недостатня «активність» у діях, що веде* (зам. *призводить*) *до інерції, негнучкості у діях* (ЕЕ 2016, 6).

Звертаємо увагу, що серед іменників, які позначають конкретні й абстрактні назви, порушення норми виявлені у віддієслівній лексиці, що спричинено калькуванням іншомовних моделей словотворення, наприклад, *співставлення* зам. *зіставлення*: *Розширення окремих тематичних опитувальників в певні роки дає можливість його співставлення з панельними дослідженнями* (УР 2018, 1 (191)); *змінення* зам. *зміна*: *Про це свідчать різні тенденції змінення основних макроекономічних показників* (ПЕ 2019, 1 (39)); *На рис. 1 чітко видно змінення тенденції динаміки всіх показників з 01.03.2022* (ПЕ 2023, 1 (55)); *чередування* зам. *чергування*: *Зокрема в Малаві значний вплив має чередування сприятливих та несприятливих років за кількістю опадів* (ЕЕ 2022, 8).

Поширеними є кальковані слова *даний, своєчасний, наступний* та ін. як у писемних, так і в усних текстах: *Після аналізу даних (зам. цих) моделей для розробки технології навчання іноземних студентів економічної термінології була обрана предметнодидактична модель, оскільки з розробкою даної (зам. цієї) моделі пов'язана організація наукових систематичних знань з урахуванням предметного змісту (з ус. дискурсу); Сьогодні дана (зам. окреслена) проблема має багато різних аспектів та нюансів. Висновки з даного (зам. цього) дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (зам. у цьому напрямі) (ЕЕ 2022, 8); Зазначимо, що прийнята Стратегія державної кадрової політики на 2012–2020 роки, яка визначила нову філософію реалізації кадрової політики, стала важливою та своєчасною (зам. вчасною) (ЕЕ 2016, 6); Враховуючи це, виділимо наступні (зам. такі) характерні риси, що притаманні (зам. властиві) публічній організації (ЕЕ 2016, 6).*

Незважаючи на приписи чинного «Українського правопису», рекомендації довідників культури мови та відповідних лексикографічних праць, частовживаними в наукових економічних текстах є ненормативні форми активних дієприкметників: *впровадження природоохоронних і ресурсозберігаючих (зам. ресурсозберезувальних) технологій (УР 2018, 1 (191)); адаптацію слід здійснювати (пропущено кому. – О.Ч.) враховуючи не тільки існуючу різницю (зам. різницю) між цими секторами; на першому етапі проводиться аналіз існуючої бази (зам. наявної різницю) показників (ЕЕ 2016, 6); для виділення найбільш значимих (зам. вагомих) факторів, що відображають вплив зовнішнього середовища (УР 2018, 1 (191)); Отже, «контролінг – це відособлена система, економічна сутність якої полягає в динамічному процесі перетворення й інтеграції існуючих (зам. наявних) методів обліку, аналізу, планування, контролю й координації у єдину систему одержання, обробки інформації та прийняття на її основі управлінських рішень» (УР 2020, 19 (3)); всі оточуючі (зам. все оточення) (з ус. дискурсу). Нерідко тексти містять кальковані з російської дієприкметникові звороти: *відсутність ясного і чітко сформульованого бачення щодо цілей діяльності, виходячи з якого (зам. спираючись на яке) можна було б робити висновок про успіш-**

ність публічної організації; Виходячи з Рисунок 2 (зам. **як засвідчує рисунок**), обсяг кредитів фізичним особам у 2013 році складав 145.08 млрд грн (18.15% загального обсягу наданих кредитів) (ЕЕ 2016, 6); Таким чином, виходячи з графіка (зам. **з урахуванням графіка**) середніх кластерів та їх описової статистики, було зроблено наступні висновки (УР 2020, 19 (3)).

Серед прислівників поширеним є ненормативне вживання тим самим зам. **саме так, у такий спосіб**: **Тим самим досягається комплексність, всеосяжність завдань управління інвайронментальною безпекою на всіх рівнях менеджменту** (УР 2018, 1 (191)).

Найпоширенішим відхиленням від морфологічних норм у мові аналізованих наукових праць є ненормативність форм родового відмінка іменників другої відміни чоловічого роду. Отже, почасти маємо словоформи із закінченням **-а** зам. **-у**, якот: **підхода** зам. **підходу**; **товара** зам. **товару**; **центра** зам. **центру**. Відповідно в усній мові фіксуємо професійного **підхода**, **будь-якого підхода**, **потужного землетруса**. На письмі: **Значення коефіцієнту множинної кореляції 0.9954 свідчить про високу якість побудованої моделі. Опитувальники мають бути професійно побудованими, узгодженими за шкалою, включати в себе лише зрозумілі респондентам терміни та поняття (за потребою надавати трактування терміну. Розвивається за рахунок туризма. Основна стаття доходу** (УР 2018, 1 (191)); **На сьогодні більшість практичних рекомендацій щодо ефективного управління персоналом розроблені переважно для приватного сектора** (ЕЕ 2016, 6). Як відомо, закінчення **-а**, **-у** в слові **сектор** розмежовують його значення: **сектору** – якщо йдеться про підрозділ, відділ, частину господарства; **сектора** – якщо це математичний термін, частина кола.

Трапляються невідміювані форми чоловічих прізвищ на **-о**: **В роботах вітчизняних учених, а саме: В. Пономаренко** (ПЕ 2019, 1 (39)).

Звертаємо увагу на таке відхилення від норми в сучасних наукових текстах, як калькування синтаксичних засобів (словосполучень), притаманних російській мові, наприклад: **отримуємо теоретичні знання** (треба *здобуємо знання*), **опиратися на досвід** (треба *спиратися на досвід*), **розкласти по**

поличкам (треба розкласти по полицях), *де ми з вами знаходимося* (треба перебуваємо), *існують* також інші *рекомендації* (треба є рекомендації), *активно переробляти інформацію* (треба опрацьовувати інформацію), *вирішувати* проблеми (треба розв'язувати проблеми), *всі оточуючі* (треба оточення), *підняти самооцінку* (треба підвищити самооцінку), *може нам стати в нагоді* (треба стати в пригоді), слід *попередити* проблеми (треба запобігти проблем) (з ус. дискурсу). У писемних текстах поширене вживання словосполучення «вирішення проблем»: *Вирішення проблем* (треба розв'язання проблем), *ефективності експортно-імпортової діяльності вітчизняних підприємств залишається актуальним* у сучасних умовах (УР 2018, 1 (191)).

В усному фаховому дискурсі та в писемних наукових текстах засвідчено словосполучення з порушенням синтаксичних зв'язків, як-от:

– уживання форм давального відмінка зам. родового: *ми цьому навчимося, як цьому навчити, да...* (зам. цього); *людина, яка не вчиться новому* (зам. нового); *Технологія навчання економічній* (зам. економічній) *термінології у системі професійної підготовки іноземних студентів* (з ус. дискурсу);

– уживання знахідного відмінка зам. родового: *В багатьох випадках керівники закладів охорони здоров'я, не маючи чіткого уявлення про соціальну відповідальність, не мають змогу* (зам. змоги) *втілювати принципи соціальної відповідальності* (УР 2018, 1 (191)); *Дані види звітів необхідно надавати до головного замовника* (зам. головному замовникові) *моніторингових досліджень соціально-економічної діяльності домогосподарств* (там само).

Ігнорування специфічних особливостей у вживанні прийменників *по, при, відповідно до, від* спричинює порушення норми на граматичному рівні: *По закінченні* (треба після закінчення) *усіх етапів проведення моніторингового дослідження необхідно сформулювати звіт про результати виконання моніторингу соціально-економічної діяльності домогосподарств* (Таблиця 2 та Таблиця 3); *Важливим аспектом збору інформації у панельних дослідженнях є те, що збір інформації відбувається як по домогосподарству* (треба щодо домогосподар-

ства) в цілому (витрати, доходи та ін.), так і **по кожному** (треба щодо кожного) його члену окремо (зайнятість, освіта, здоров'я та ін.) (УР 2018, 1 (191)); **По всіх** (треба щодо) трьох культурах чітко виділяється тенденція до падіння рівня собівартості водночас з зростанням величини прибутку (ЕЕ 2022, 8); **Відповідно даної** (треба відповідно до) стратегії, (кома зайва. – О. Ч.) реалізація державної кадрової політики в контексті виконання першочергових завдань передбачена за такими напрямками (УР 2018, 1 (191)); Виходячи з Рисунок 2, обсяг кредитів фізичним особам у 2013 році складав 145.08 млрд грн (18.15% загального обсягу (треба **від загального обсягу**) наданих кредитів); Особливостями еколого-інноваційної діяльності **при** транскордонному співробітництві (треба **транскордонного співробітництва**) (УР 2018, 1 (191)).

Прийменникове калькування характерне для похідних форм, наприклад прийменника *відносно* (до), який вживають зам. нормативного **стосовно до, щодо**: *Відносно до закладу* (треба **щодо** закладу) *охорони здоров'я, соціальна відповідальність полягає; розробка* (треба **розроблення**) *рекомендацій відносно* (треба **щодо**) *розвитку персоналу, вдосконалення його* (ЕЕ 2016, 6).

На рівні речення трапляються порушення норми, пов'язані з уживанням однорідних членів речення. Трапляються такі порушення: є спільний додаток до однорідних членів, які вимагають керування різними відмінковими формами. Наприклад: *Для підвищення ефективності транскордонного співробітництва як одного з драйверів еколого-економічного розвитку у перспективі подальших досліджень варто вивчити та провести критичну оцінку досвіду транскордонного співробітництва розвинених країн, зокрема країн-членів ЄС* (ЕЕ 2016, 6). У цьому реченні два однорідних присудки керують різними відмінками: *вивчати кого? що? (знахідний відмінок)* і *провести оцінку кого? чого? (родовий відмінок)*. Отже, і відредагованому варіанті мають бути такі граматичні зв'язки: *...варто вивчити досвід транскордонного співробітництва розвинених країн, зокрема країн-членів ЄС, та критично оцінити його*.

Спостережено також ненормативне, надмірне вживання пасивних конструкцій: *Відновлення вітчизняної економіки, яка продовжує руйнуватись, потребує нових нетрадиційних*

підходів в управлінні (ПЕ 2023, 1 (55)). Так, на першому етапі розробленого підходу **пропонується** здійснити оцінку рівня стійкого розвитку досліджуваного суб'єкта АПК. На другому етапі **пропонується** встановити форму фінансування, що **використовується суб'єктом АПК**, за допомогою оцінки структури джерел його фінансових ресурсів. Тому **автором було розроблено методичний підхід до оцінки кредитоспроможності органів місцевого самоврядування** (УР 2018, 1 (191)); Другий комплекс проблем був позначений **нами** раніше як головне питання дидактики: як навчати? (з ус. дискурсу).

Українські мовознавці К.Г. Городенська, С. Караванський, О.А. Сербенська, дослідник фахових текстів М.Д. Гінзбург зауважують значну перевагу в наукових текстах не властивих українській мові пасивних конструкцій (зворотів). Зокрема пор. таке твердження: «Для надання українським науковим текстам національної ідентичності потрібно змінити в них співвідношення між активними і пасивними конструкціями. Домінантне становище мають посісти активні конструкції, тому що вони становлять типологічну ознаку синтаксису сучасної української літературної мови й української загальнонародної мови» [Городенська 2001: 14]. Ще у 20–30-ті роки ХХ ст. на цьому наголошували представники Харківської філологічної школи О. Курило, С. Смеречинський, О. Матвієнко, у післявоєнний період – П. Ковалів, В. Русанівський, Ю. Шевельов.

Поширеними є відхилення в побудові речень із дієприслівниковими зворотами. Дієприслівниковий зворот позначає другорядну дію, яка є супутньою щодо головної дії, вираженої власне реченням: *Колись, **працюючи в школі**, в мене був досвід...* (зам. *Коли я працював у школі, у мене був досвід*) (з ус. дискурсу).

Порушення орфографічних норм трапляється у словах із літерою **г**: *пріоритетним завданням обґрунтування особливостей управління...*; у коренях слів, для яких характерне чергування голосних: *На першому етапі кореляційно-регресійного аналізу було відібрано фактори, що впливають на коефіцієнт **доходності** активів банку; щодо написання окремо частки **не** і префікса **не-**: **Не правова** частина соціальної відповідальності в галузі охорони здоров'я. Кожний компонент **не правової** (морально-етичної) відповідальності підтверджується правовими документами* (УР 2018, 1 (191)).

Порушення норм пунктуації засвідчено в реченнях із дієприслівниковими зворотами, вставними словами та словосполученнями, однорідними та відокремлюваними членами, підрядними реченнями: *Починаючи із середини 50 рр. ХХ ст.* (відсутня кома. – О. Ч.) *посилюється увага до розвитку людини як чинника економічного зростання. Для повноцінного збору інформації про діяльність домогосподарств у панельних дослідженнях як правило* (треба виділити комами. – О. Ч.) *рекомендується одночасно використовувати методи соціально-економічних досліджень* (УР 2018, 1 (191)); *Пріоритетним завданням обґрунтування особливостей управління персоналом у публічних організаціях є виявлення певного теоретичного базису, а саме* (потрібна двокрапка. – О. Ч.) *принципів, методів та інструментів управління персоналом* (ЕЕ 2016, 6); *Інтерв'юєр повинен окрім основної вибірки* (зворот не виділений комами. – О. Ч.) *розушукати та опитати домогосподарства, які переїхали за новою адресою; Метою статті є викладення результатів* (пропущена кома. – О. Ч.) *проведеного дослідження щодо вдосконалення математичних інструментів зокрема й аналітичного забезпечення в цілому* (УР 2018, 1 (191)); *Перший висновок який можна зробити по наведеним даним* (пропущені коми. – О. Ч.) *стосується того факту, що між величиною витрат та прибутку не було виявлено чітких залежностей* (ЕЕ 2022, 8); *Вирішенню питань, які стосуються дослідження теоретичних і прикладних аспектів фінансової безпеки підприємства* (відсутня кома. – О. Ч.) *значну увагу приділено у працях таких іноземних науковців як* (відсутня кома. – О. Ч.) *Аллісон, Годес, Фостер, Шумпетер та вітчизняних авторів: Ареф'єва, Бланк, Барановський, Воробйова, Горячева, Прокопенко та багато інших* (УР 2020, 19 (3)).

Непоодинокими є порушення акцентуаційних норм сучасної української літературної мови: у будь-якому випадку (треба *вi*паду), уразлива людина (треба *уразлi*ва), прошарків (треба *прóшаркi*в), поняття (треба *поня́ття*), обмеження часу (треба *ча́су*), коученгові заняття (треба *заня́ття*), феномен (треба *фенóмен*) освітнього середовища, новий підлітковий рух (треба *новi*й), фахова освіта (треба *фаховá*).

Нехтування правил милозвучності є типовим порушенням норми у фахових економічних текстах, наприклад: *Аналіз факторів мікросередовища, який допомагає виявити різні соціальні групи населення, їх потреби і очікування від місцевих органів влади* (УР 2018, 1 (191)). *Управління персоналом в публічних організаціях виступає не тільки важливим напрямком управлінської діяльності, але й вагомим інструментом впливу на їх функціонування* (ЕЕ 2016, 6); *пріоритетним завданням обґрунтування особливостей управління персоналом в публічних організаціях є виявлення певного теоретичного базису, а саме (потрібна **двокрапка**. – О.Ч.) принципів, методів та інструментів управління персоналом* (ЕЕ 2016, 6).

Різномірний аналіз стану мовної норми у фахових текстах засвідчив, що лексична система і граматична структура української мови зазнають девіативних змін під впливом такого стійкого чинника, як мовна інтерференція. Її прояви засвідчуємо в порушеннях словотворчих і словозмінних норм. Калькування чужомовних зразків лексико-граматичної структури висловлення призводить до нівелювання специфічних для української мови рис. Подолання негативного впливу інтерференції є важливим складником плекання мовної культури у сфері фахової комунікації.

Гінзбург М. Про активні, пасивні та результативні конструкції в українських фахових текстах на тлі інших мов. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Проблеми української термінології.* 2017. № 869. С. 3–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPUT_2017_869_3

Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови. *Українська термінологія і сучасність: зб. наук. пр.* 2001. Вип. IV. С. 11–14.

Єрмоленко А. Мова науки. *Філософський енциклопедичний словник.* В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Абрис, 2002.

Єрмоленко С. Науковий стиль. *Українська мова. Енциклопедія.* Київ: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. С. 404.

Стишов О. Як позбутися кальок. *Культура слова.* 2000. Вип. 53–54. С. 103–106.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЕЕ – Ефективна економіка: електрон. наук. фах. вид. Київ: Дніпров. держ. аграр.-екон. ун-т, ТОВ «ДКС Центр».

ЕР – Економіка розвитку: наук. журн. Харків: Вид-во ХНЕУ.

ПЕ – Проблеми економіки = Проблемы экономики = The problems of economy: наук. журн. Харків: ІНЖЕК.

УР – Управління розвитком: зб. наук. пр. Харків: Вид-во ХНЕУ.

REFERENCES

Hinzburh, M. (2017). About active, passive and resultative constructions in Ukrainian professional texts against the background of other languages. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnikha". Problemy ukrainskoyi terminolohiyi*, 869, 3–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPUT_2017_869_3 (in Ukr.).

Horodenska, K. (2001). Syntactic specificity of the Ukrainian scientific language. *Ukrainska terminolohiia i suchasnist, IV*, 11–14 (in Ukr.).

Styshov, O. (2000). How to get rid of calluses. *Culture of the word*, 53–54, 103–106 (in Ukr.).

Yermolenko, A. (2002). The language of science. *Philosophical encyclopedic dictionary*. Kyiv: Abrys (in Ukr.).

Yermolenko, S. (2004). Scientific style. *Ukrainian language. Encyclopedia* (p. 404). Kyiv: Ukr. entsyklopediia imeni M. Bazhana (in Ukr.).

LEGEND

ЕЕ – Efektyvna ekonomika (scientific journal). Kyiv.

ЕР – Ekonomika rozvytku (scientific journal). Kharkiv.

ПЕ – Problemy ekonomiky (scientific journal). Kharkiv.

УР – Upravlinnya rozvytkom (scientific journal). Kharkiv.

Статтю отримано 31.05.2023

Olha Cheremaska

DEVIATIONS FROM CURRENT NORMS IN SCIENTIFIC ECONOMIC TEXTS

The article analyzes scientific texts in the field of economics regarding compliance with the norms of modern Ukrainian literary language. The phenomenon of deviation from the language norm in professional texts at different levels of the language system is considered.

The reasons for deviation from the language norm (so called “norm liberalization”) are analyzed. Main attention is focused on the phenomena of lexical tracing and various manifestations of this “norm liberalization”. Attention is drawn also to deviation from accentuation norms in the oral professional communication of economists.

Typical deviations from the norms of the language at the lexical level are revealed: in verbal nouns, as well as adjectives, participles, and verbs, which is caused by the tracing of the foreign word formation models.

The most common deviation from the morphological norms in the language of the analyzed scientific works are: irregularity of the genitive forms of nouns of the second declension of the masculine gender; use of the forms of the dative case instead of the genitive; use of the accusative case instead of the genitive.

Deviations from the norms at the syntactic level can be qualified as tracing of syntactic means (phrases) inherent to Russian language.

Deviations from the norms at the sentence level in modern scientific texts are usually associated with improper use of homogeneous parts of the sentence as well as with non-normative, excessive use of passive constructions.

Deviations from the orthographic norms occur in words with the letter “r” in the root, which are characterized by alternating vowels, regarding the writing of the particle “не” and the prefix “не-” separately.

Deviations from the punctuation norms are observed in sentences with adverbial inflections, interjections and word combinations, homogeneous and separable members, subordinate clauses.

Consideration of the phenomenon of deviation from the language norm at different levels of the language system in scientific texts enables us to identify and systematize typical violations of the norms of the modern Ukrainian literary language in order to develop general recommendations that will serve as a guide in daily professional language use.

Key words: scientific style, professional text, discourse, language norm, tracing, deviation.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПИСЕМНОСТІ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.13>

УДК 811.16: 81.37

АНТРОПОНІМИ З ОСНОВОЮ ЖИД- У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ МОВНОМУ ПРОСТОРИ: АРЕАЛ, СТРУКТУРА, ЕТИМОЛОГІЯ

ВЕРБИЧ

Святослав Олексійович,

доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник, відділ історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України;

вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, Україна;

e-mail: sviatoverb@ukr.net

ORCID: 0000-003-4671-1898

Sviatoslav

VERBYCH,

Doctor of Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine;

4 Mykhailo Hrushevskyyi St., Kyiv, 01001,
Ukraine;

e-mail: sviatoverb@ukr.net

*Статтю присвячено структурно-семантичному дослідженню власних особових назв із основою Жид-, відзначених у різних слов'янських іменниках. Серед них наявні, зокрема, антропоніми з основою Жид-, яку пов'язують з етнонімом жид 'євреї', поширеним у всіх слов'янських мовах. Утім частина власних особових назв із основою Жид- має іншу природу, що, наприклад, сягає дієслівного кореня жид- < жидати 'чекати' або нечленного прикметника жид < псл. *židъ(jь) 'рідкий'. На основі системного лінгвістичного аналізу всіх складників слов'янського іменника з основою Жид- здійснено розмежування таких омонімічних антропонімів.*

Ключові слова: антропонім, двоосновні імена, етнонім *жид*, прізвиська, прізвища, слов'янський антропонімікон.

Власні особові назви, що функціонують у сучасних слов'янських мовах, охоплюють різні категорії – імена, прізвища, імена по батькові (в Україні, Білорусі, Росії) й прізвиська. Ці складники слов'янського антропонімікону виникли не одночасно, а сформувалися поступово, у різні періоди історії слов'янських мов.

Як відомо з ономастичних досліджень, основу антропонімії загалом і слов'янської зокрема становлять власні особові імена, які властиві людині з давніх-давен. Фахівці аргументовано доводять, що в давній, праслов'янський, період розвитку історії слов'янських мов панівною була одноклассна система іменування особи, а перехід до багатоклассної форми називання людини відбувався вже в писемний період, причому в різних слов'янських народів у різний час [Кравченко 2014: 24]. Скажімо, двоклассні форми іменування наших предків (ім'я + патронім із суфіксом *-ич*) відзначені вже в пам'ятках домонгольського періоду – в XI–XII ст. [Пахомова 2019: 49].

До найдавнішого, праслов'янського, складника слов'янського антропонімікону дослідники відносять три групи імен: 1) імена-композиції; 2) відкомпозиційні скорочення (гіпокористики); 3) відапелятивні особові назви [Петрица 2012: 202]. У наведеному переліку слов'янські двоосновні імена найархаїчніші, оскільки ця словотвірну модель успадковано з праіндоєвропейської мови [Milewski 1993: 226]. Пізніше вони відійшли на периферію слов'янської антропонімічної системи, проте не зникли зовсім і досі функціонують у різних слов'янських мовах.

Більшою мірою серед слов'янських автохтонних власних особових назв представлені, однак, відкомпозиційні й відапелятивні деривати. Серед них вирізняємо наявні у всіх слов'янських мовах антропоніми з основою *Жид-*, яку зазвичай пов'язують з етнонімом *жид* 'єврей'. Утім частина власних особових назв із основою *Жид-* має іншу природу: одні сягають дієслівного кореня *жид-* < *жидати* < *жьдати* 'чекати'; інші – нечленного прикметника *жид* < псл. **židъjь* 'рідкий'. Розмежувати такі формально однакові антропонімооснови можна лише за умови

системного (структурно-семантичного) аналізу всіх складників слов'янського іменника з основою *Жид-*, що і пропонуємо в нашій статті.

Перш ніж визначити критерії розмежування відетнонімних антропонімів із основою *Жид-* й омонімійних власних особових назв з іншою мотивацією твірної основи, з'ясуємо, як давно в слов'янському мовному просторі функціонує лексема *жид* з етнічною семантикою. Промовисте свідчення її давньої слов'янської історії – поширеність у всіх слов'янських мовах: укр., рос., болг. *жид*, блр. *жыд*, пол. *żyd*, чеськ., словц., в.-луж., словн. *žid*, н.-луж. *žyd*, похідне серб. *жидов* (ЕСУМ 2: 196). Констатація в етимологічній літературі факту слов'янського засвоєння цього етноніма зі ст.-італ. *giudeo* 'єврей' у дописемний період (ЕСУМ 2: 196; Machek: 727) не дає відповіді на питання, коли це сталося. Водночас фонетична зміна задньоязикового *g* > *ж* перед голосним переднього ряду *i* в усіх слов'янських мовах свідчить, що це запозичення відбулося в праслов'янську добу, коли діяли процеси, зумовлені першим перехідним пом'якшенням задньоязикових приголосних, тобто в початковий період нової ери [ІУМ 1979: 95]. Постає, втім, питання: якщо етнонім *жид* так рано утвердився в слов'янському континуумі, то чому відетнонімні антропоніми з основою *Жид-* відзначені в слов'янських мовах досить пізно – у XIV–XVII ст. Пор., наприклад: ст.-укр. *Жидь*, 1401 р. < *жидь* 'єврей' (ССУМ 1: 360), похідні ст.-блр. *Жидко*, 1640 р. (Тупиков: 149) < ст.-блр. *жидокъ* (XVI ст.) < *жидь* 'єврей' (ГСБМ 10: 29), ст.-пол. *Żydek*, 1385 р., *Żydko*, 1384 р., *Żydziec*, 1385 р. < *żyd* 'єврей' (Rymut II: 766). Напевно, це зумовлено тим, що відетнонімні антропоніми з основою *Жид-* почали поширюватися на слов'янських землях уже в постхристиянський період і, ймовірно як прізвиська, мали негативну конотацію, пов'язану із семантикою 'хитрий, лукавий, підступний'. Іншою причиною, що вплинула на пізній характер відетнонімних антропонімів із основою *Жид-* у слов'янському іменникові, були власні особові назви з основою *Жид-* іншої мотивації, що здавна побутували в антропоніміконі слов'ян. Пор., наприклад, давньослов'янські двоосновні імена на зразок *Жидимир* (*Židimir*), *Жидислав* (*Židislav*), перший складник яких пов'язують із псл. **žid-* < **židati* < **žьdati*

[Fischer 1967: 119; Топоров 1993: 62]. З іншого боку, компонент *Жид-* у деяких слов'янських композитах міг бути мотивований псл. **žid-* < **židъjъ* 'рідкий' > 'негустий'.

Отже, як бачимо з викладеного вище, однозначно трактувати слов'янські антропоніми *Жид* (*Žid*, *Žyd*) як відетнонімні не варто, оскільки принаймні частина таких назв, безсумнівно, виникла на місцевому слов'янському ґрунті. З огляду на це треба погодитися зі слушною думкою знаного українського антропоніміста М.Л. Худаши, який зазначав, що особова назва *Жидъ* «за співзвучністю хоч і збігається з відетнонімним утворенням *жидъ* 'єврей', насправді генетично, за винятком цієї співзвучності, не має з ним нічого спільного, оскільки це, без сумніву, відантропонімне відкомполітне утворення, яке виникло шляхом усічення слов'янських автохтонних особових імен-композитів з препозитивним компонентом *Жид*[*u*, *e*, *o*]-» [Худаш 1995: 106–107]. Ще більше розвинув цю думку П.П. Чучка, зауваживши, що доіменна семантика антропонімооснови *Жид-* у слов'ян пов'язана з дієсловом *ждати* 'вижидати, чекати'. Однак із кінця середньовіччя основу *Жид-* українці (й, очевидно, інші слов'яни. – С.В.) починають сприймати як етнонім із первісним значенням 'єврей'. Таким чином, антропонімооснова *Жид-* «стає омонімічною, і тому розрізнявати два її первісні значення у ряді випадків досить важко» [Чучка 2011: 186]. До міркувань П.П. Чучки додамо, що в розмежуванні слов'янських власних особових назв із основою *Жид-* маємо враховувати не тільки два значення – відетнонімне й пов'язане з дієсловом *ждати* < *ждати*, – а й деякі інші, зокрема відприкметникове, що сягає нечленного прикметника псл. **žid-* < **židъjъ* 'рідкий', а також семми побутового та зооморфного характеру (див. далі).

У центрі групи відетнонімних власних особових назв із основою *Жид-* власне антропонім *Жид*, який відзначений у староукраїнській мові – *Жидъ*, 1401 р. < ст.-укр. *жидъ* 'єврей' (ССУМ 1: 360). Звісно, стверджувати на всі 100%, що це так, не можна, оскільки це ім'я може бути давньослов'янським, співвідносним із дієсловом *ждати* 'чекати' та композитними іменами на зразок *Жидислав* [Чучка 2011: 186]. Водночас не варто відкидати й інші можливості інтерпретації внутрішньої

форми антропонімів: укр. *Жид* (пор. діал. *жид* ‘скупа людина’, ‘горобець’ (ССГ: 114)), болг. *Жидо* (пор. діал. *жид* ‘казковий велетень’ (Илчев: 204)).

У слов’янському іменникові представлені й численні суфіксальні деривати від антропонімооснови *Жид-*, які також можна пов’язувати з етнонімом *жид* ‘єврей’. До таких відносимо укр. антропоніми: закарпат. *Жидов*, *Жидович* < антропоніма *Жид* (Чучка: 224–225), буков. *Жидик* (СП: 143) ~ гуцул. *жідик* ‘жид (зневажливо)’ (Гнатишак: 182), ст.-укр. *Жидокъ*, 1545 р. [Чучка 2011: 187]; волин. *Жидок* (Аркушин: 137) < ст.-укр. *жидокъ* ‘єврейчик’ (СУМ XVI–XVII 9: 162), зх.-пол. *жидок* ‘молодий єврей’ (СЗГ: 154), гуцул. *жидок* ‘жид (зневажливо)’ (Гнатишак: 183); ст.-укр. *Жидовец*, 1649 р. (Ковальчук: 91) ~ рос. *жидовец* ‘жид’ (Унбегаун: 111); *Жидяга*, 1632 р. (Тупиков: 149) < *Жид* + суфікс *-яга* (з експресивним значенням (ЕССЯ 9: 120)); блр. *Жыдко*, *Жыдок*, *Жыдзін*, *Жыдовіч* (Бірыла: 150) < д.-рус. *жидинь* ‘єврей’ (ЕСУМ 2: 196), ст.-блр. *жидокъ* ‘зменш. від жид’, XVI ст. (ГСБМ 10: 29); ст.-рос. *Жидило*, 1347 р. (Тупиков: 149) < *Жид* + суфікс *-ило* (з експресивним значенням; пор. укр. *Іванило* (Трійняк: 144)); рос. *Жидков* < *Жидок* < *жидок* ‘маленький єврей’ (Унбегаун: 142); ст.-пол. *Żydek*, 1385 р., *Żydow*, 1398 р., *Żydowic(z)*, 1474 р., *Żydowiec*, 1470–1480 рр. (SSNO VI/3: 375), *Żydowin*, 1204 р. < *żydowin* ‘жид’ (Rymut II: 766); чеськ. *Židek*, *Židov* (Beneš: 202) < чеськ. *žid* ‘єврей’ (Machek: 727); хорв. *Židov*, *Židovec* (Leksik: 759) ~ серб. *жидов* < *жид* (ЕСУМ 2: 196).

Деякі антропоніми з основою *Жид-*, що можуть мати й іншу мотивацію, розглядаємо насамперед як первісні прізвиська. Серед них, зокрема, теперішні прізвиська: укр. буков. *Жидик* (СП: 43) < місц. *жідик* ‘комаха, що завдає шкоди соняшнику’ (СБГ: 114), закарпат. *Жидик* < місц. *жидик* ‘горобець’, ‘комаха’ (Чучка: 224), пор. ще поділ. *жідик* ‘чорний польовий жук’ (МСПГ: 149); волин. *Жидок* (Аркушин: 137) < *жидок* ‘горобець’, ‘чорнобривець’ (СЗГ: 154); хорв. *Židak* (Leksik: 759) < *židak* ‘гнучкий’ (Skok III: 680) < **židьkь* ‘рідкий’. До наведеного переліку треба додати і ст.-рос. прізвиське *Жидоусовь*, 1700 р. [Шульгач 2022: 112], що похідне від двоосновного прізвиська *Жидоусь*, перший складник якого *Жид-*, пов’язаний із

коротким прикметником *жид* < псл. **židь* ‘рідкий’ (Черных I: 302). Семантику основи цього прізвиська мотивувало значення *‘чоловік із рідкими (негустими) вусами’. Тут важливо відзначити, що континуанти псл. **židькъ* ‘рідкий’ розвинули в слов’янських мовах широку палітру значень, які могли мотивувати первісну семантику відповідних антропонімів. Пор. у цьому контексті рос. діал. *жидкий* ‘про фізично слабку людину’ (СРНГ 9: 169), слвн. *židek* ‘м’який’ (Bezljaj V: 453), серб. *жідак* ‘тонкий’ (ЭСБМ 3: 262–263) тощо.

Стосовно питомих, генетично слов’янських антропонімів із основою *Жид-*, то впевнено можна стверджувати, що до таких належать давні двоосновні імена з препонентом *Жид-* і похідні від них патроніми, наприклад: слов’янське *Жидеборь* (Морошкин: 85), ст.-укр. *Sidizlou* (*Жидиславь*), 1217 р. [Чучка 2011: 186–187], *Жидиславь*, 1252 р. (Тупиков: 149), д.-рус. *Жидославичь*, 1174 р., *Жидиславичь*, 1175 р., ст.-рос. *Жидомирчь*, 1327 р. (Морошкин: 85), *Жидомирович*, 1314 р. (Веселовский: 114), чеськ. *Zidebor*, **Židemir* [Hosák 1980 II: 823]. Перший складник у наведених іменах однозначно походить від дієслова *жидати* ‘чекати, ждати, сподіватися’, що, своєю чергою, пов’язаний зі *ждати* з тією самою семантикою. Зауважмо, якщо в сучасних слов’янських мовах дієслово *жидати* не представлене, окрім префіксальних похідних на зразок рос. *выжидать*, *дожидать(ся)*, *ожидать*, *пережидать* (Черных I: 94). У минулому вербатив *жидати* функціонував у слов’янському мовному просторі як безпрефіксний, про що свідчать д.-рус. *жидати*, *жиду* ‘ждати’ (Срезневский I: 869), ст.-блр. *жидати* ‘прагнути’ (ГСБМ 10: 27). Саме ця дієслівна основа й мотивувала семантику першого складника *Жид-* давніх слов’янських композитів на зразок *Жидеборь* / *Židebor* – ‘той, хто жде (прагне) боротьби’; *Жидомирь* / *Жидомирь* – ‘той, хто сподівається на мир’; *Жидиславь* / *Жидославь* – ‘той, хто очікує на славу’. З огляду на це дослідники справедливо вбачають у першій основі цих власних особових назв псл. **žid-*: **židati* [Fischer 1967: 119; Топоров 1993: 62]. Зважаючи на це, вважаємо помилковим припущення М.Л. Худаши та М.О. Демчук про те, що перший складник *Жид-* у слов’янських іменах *Жидеборь*, *Жидиславь* / *Жидославь*, *Жидомирь* вторин-

ного походження – від первинного *Сьдѣ-*, способом переходу *Сьдѣславъ* > *Здѣславъ* > *Ждиславъ* > *Жидиславъ*; або від *Жит-* – унаслідок озвучення кінцевого *-т-* [Худаш 1991: 187].

Також до антропонімів із невідетнонімною основою *Жид-* із певністю можна віднести укр. прізвище *Дождид* (Редько 1: 320), що постало безафіксімним способом від дієслова *дождидати* (Грінченко 1: 410) < псл. **dožidatiŝe* (ЕССЯ 5: 91). Імовірним дериватом від дієслівної основи *жидати* можна вважати також укр. прізвище *Жиданюк*, твірним для якого є антропонім **Жидан*, який, проте, М.М. Габорах уважає утворенням із суфіксом *-ан* від особової назви *Жид*, мотивованої етніонімом *жид* або ж апелятивом із переносним значенням ‘скупа, хитра людина’ [Габорах 2019: 183]. На мою думку, антропонім **Жидан* треба кваліфікувати інакше – як результат онімізації короткого дієприкметика **жидан* < *жиданий* < *жидати*, так як споріднене слов’янське ім’я *Ждан* < *ждан(уй)* < *ждати*. У такому разі так само варто пояснювати й хорв. ім’я *Židan* (Leksik: 759).

Очевидно, що в колі власних особових назв із невідетнонімною основою *Жид-* треба розглядати й ст.-болг. антропонім *Жидом*, XII ст., який Й. Заїмов уважає дериватом від композита *Жидомир* (Заїмов 1977: 106). Це ж ім’я стало твірним і для білоруського ойконіма *Жыдомля* в Гродненській обл. [Шульгач 2015: 217]. З огляду на поширення споріднених дериватів у несуміжних слов’янських регіонах В.П. Шульгач слушно реконструює псл. антропонім **Židomъ* [Шульгач 2015: 217]. До переліку наведених назв відносимо й чеськ. антропонім **Židen*, твірний для моравського ойконіма *Židenice* (1210 р. – *Sidinic*), який Л. Госак і Р. Шрамак виводили від композита *Židebor* чи **Židemir* [Hosák 1980 II: 823].

Щодо д.-рус. імені *Жидята*, 1036 р., а також ст.-рос. *Жидята*, 1219 р. (Тупиков: 149), які Л.Л. Гумецька тлумачила як деривати із суфіксом *-ят-* від антропоніма *Жид* [Гумецька 1963: 18], то їх не можна трактувати однозначно як особові назви з невідетнонімною основою *Жид-*, оскільки твірний антропонім *Жид* може мати різну мотивацію. Так само і хорв. антропонім *Židaj* (Leksik: 759), з одного боку, можна вважати утворенням від імовірного **židaj* < *židati* + суфікс *-aj*, зважаючи на те, що цей формант оформлював віддієслівні іменники [Brozović-

Roščević 1994: 19]. Проте з іншого – в антропонімах суфікс *-ай* приєднувався часто й до іменних основ на зразок укр. *Бородай* < *Борода*, надаючи їм певного пейоративного забарвлення [Скорук 1997: 219].

Отже, у слов'янському мовному просторі власні особові назви з основою *Жид-*, за свідченням письмових джерел, відзначені вже в XII ст. і становлять вагомую частку місцевих іменників. Структурно-семантичний аналіз цих антропонімів засвідчив, що вони утворюють три групи: 1) назви, у складі яких основа *Жид-* < *жидати* 'чекати, ждати': *Жидеборь*, *Жидимирь* / *Жидомирь*, *Жидиславь* / *Жидославь*, *Жидомь*, *Дождид*; 2) назви з відетнонімною мотивацією основи *Жид-* < *жид* 'єврей'; 3) назви, основа *Жид-* яких сягає нечленного прикметника *жид* < псл. **židъ* 'рідкий': ст.-рос. **Жидоусь* > *Жидоусовь*, хорв. *Židak*. Констатуємо, що деякі локальні прізвища, що розвинулися на основі прізвицьк, можуть мати іншу доонімну семантику на зразок укр. *Жидик* < місц. *жидик* 'горобець'.

Габорак М.М. Прізвища Галицької Гуцульщини. Етимологічний словник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2019.

Гумецька Л.Л. Ономастичний компонент *-ят-* в українській мові. *Слов'янське мовознавство*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. Вип. 4. С. 17–32.

Історія української мови. Фонетика. Відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1979.

Кравченко Л.О. Українська ономастика: антропоніміка: навч. посіб. Київ: Знання, 2014.

Пахомова С. Онімійна номінація в діяхронії. Пряшів, 2019.

Петріца Н.М. Ідентифікаційні можливості однолексемних антропонімів у чеських писемних пам'ятках догуситського періоду. *Студії з ономастики та етимології. 2011–2012*. Відп. ред. О.П. Карпенко, В.П. Шульгач. Київ, 2012. С. 200–212.

Скорук І.Д. Історична антропонімія м. Луцька з точки зору її походження. *Ономастика та етимологія: зб. наук. праць на честь 65-річчя І.М. Железняк*. Київ, 1997. С. 217–223.

Топоров В.Н. Праславянская культура в зеркале собственных имен (элемент **mir-*). *История, культура, этнография и фольклор славянских народов: XI Международный съезд славистов: Доклады рос. делегации*. Москва: Наука, 1993. С. 3–119.

Худаши М.Л., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення). Київ: Наукова думка, 1991.

Худаши М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомпонітованих скорочених особових власних імен). Київ: Наукова думка, 1995.

Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців. Історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліга, 2011.

Шульгач В.П. Нариси з праслов'янської антропонімії. Київ, 2015. Ч. II.

Шульгач В.П. Нариси з праслов'янської антропонімії. Київ, 2022. Ч. VII.

Brozović-Račević D. O razgraničenju toponima s dočetkom -aj, -aja od apelativa s etimološkim sufiksima -(j)aj, -(j)aja. *Folia onomastica Croatica*. Zagreb, 1994. Knj. 3. S. 17–22.

Fischer R.E. Die Ortsnamen der Zauche. Weimar, 1967.

Hosák L., Šrámek R. Místní jména Moravě a ve Slezsku. Praha, 1970. D. 1; 1980. D. 2.

Milewski T. O pochodzeniu słowiańskich imion złożonych. *Teoria, typologia i historia języka*. Kraków, 1993. S. 226–237.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Аркушин – Словник прізвищ північно-західної України та суміжних земель. Упоряд., вступ. ст. та редагування Г.Л. Аркушина. Луцьк: Вежа-Друк, 2013.

Веселовский – Веселовский С.Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. Москва: Наука, 1974.

Грінченко – Словарь української мови. Упоряд. з дод. власн. матеріалу Б.Д. Грінченко; надрук. з вид. 1907–1909 рр. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. Т. 1–4.

Гнатишак – Гнатишак Ю. Слова з Болехова. Співавт.-лексикографі О. Сімович, Н. Хобзей, Т. Ястремська. Львів, 2017.

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Рэд. А. Жураўскі, А. Булыка. Мінск: Навука і тэхніка, 1982–2017. Вып. 1–37.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. За ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.

Заимов – Заимов Й. Български именник. София: БАН, 1988.

Илчев – Илчев С. Речник на личните и фамилените имена у българите. София: БАН, 1969.

Ковальчук – Реєстр Війська Запорозького 1649 року (алфавітний покажчик прізвищ). Упоряд. к. істор. н. В.Ф. Ковальчук. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Ліра-К, 2014.

Морошкин – Морошкин М. Славянський іменослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. СПб., 1867.

МСПГ – Матеріали до словника подільського говору. Упоряд. І.В. Гороф'янюк. Вінниця: ТОВ «Твори», 2021.

Редько – Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: у 2-х т. Львів: НТШ, 2007.

СБГ – Словник буковинських говірок. За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005.

СЗГ – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. А–Я. Вид. 2-ге, переробл., випр. і доп. Луцьк, 2016.

СП – Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини). Уклад.: Н.Д. Бабич, Н.С. Колесник, К.М. Лук'янюк (гол. ред.) та ін. Чернівці: Букрек, 2002.

Срезневский – Срезневский И.И. Матеріали словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Санктпетербург: Типографія Императорской Академии Наук, 1893–1912. Т. 1–3.

СРНГ – Словарь русских народных говоров. Под ред. Ф.П. Филина, Ф.П. Сороколетова, С.А. Мызникова. Москва; Ленинград; Санкт-Петербург: Наука, 1966–2021. Вып. 1–52.

ССГ – Словник східнословобожанських говірок. За заг. ред. К.Д. Глуховцевої, В.В. Леснової. Вид. 2, зі змін. і допов. Київ: Талком, 2021.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XVI століть. Ред. кол. Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька (голова), І.М. Керницький. Київ: Наукова думка, 1977–1978. Т. 1–2.

СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28 вип. Ред. кол. Д. Гринчишин, У. Єдлінська, Я. Закревська та ін. Львів, 1994–2017. Вип. 1–17.

Трійняк – Трійняк І.І. Словник українських імен. Київ: Довіра, 2005.

Тупиков – Тупиковъ Н.М. Словарь древне-русских личных собственных именъ. С.-Петербург: Типографія Н.Н. Скороходова, 1903.

Унбегаун – Унбегаун Б. Русские фамилии. Перевод с англ. Л.В. Куркиной, В.П. Нерознака, Е.Р. Сквайрс; общ. ред. Б.А. Успенского. Москва: Прогресс, 1989.

Черных – Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. Москва: Русский язык, 1993.

Чучка – Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005.

ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Гал. рэд. В.У. Мартынаў, Г.А. Цыхун. Мінск: Навука і тэхніка, 1978–2017. Т. 1–14.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. Под ред. О.Н. Трубачева, А.Ф. Журавлева, Ж.Ж. Варбот. Москва: Наука, 1974–2018. Вып. 1–41.

Beneš – Beneš J. O českých příjmeních. Rejstříky. Sest. V. Doležalová. Praha, 1970.

Bezljaj – Bezljaj F. Etimološki slovar slovenskega jezika. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977–2007. Knj. I–V.

Leksik – Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske. V. Putanec, V. Šimunović. Zagreb: Institut za jezik, 1976.

Machek – Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakl. Československé Akademie věd, 1971.

Rymut – Rymut K. Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny. Kraków: Wyd-wo Instytutu języka polskiego PAN, 1999–2001. T. I–II.

SSNO – Słownik staropolskich nazw osobowych. Pod red. W. Taszyckiego. Wrocław: Wyd-wo PAN, 1965–1985. T. I–VII.

REFERENCES

Haborak, M.M. (2019). Surnames of the Galician Hutsul region. Etymological dictionary. Ivano-Frankivsk: City of NV (in Ukr.).

Humetska, L.L. (1962). The onomastic component -yat- in the Ukrainian language. *Slavic linguistics*, 4, 17–32 (in Ukr.).

History of the Ukrainian language. Phonetics (1979). Answer ed. V.V. Nimchuk. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Kravchenko, L.O. (2014). Ukrainian onomastics: anthroponymy: teaching. Manual. Kyiv: Znannya (in Ukr.).

Pakhomova, S. (2019). Onymic nomination in diachrony. Pryashiv (in Ukr.).

Petritsa, N.M. (2012). Identification possibilities of monolexical anthroponyms in Czech written monuments of the pre-Hussite period (pp. 200–212). *Studies on onomastics and etymology. 2011–2012*. Answer ed. O.P. Karpenko, V.P. Shulgach. Kyiv (in Ukr.).

Skoruk, I.D. (1997). Historical anthroponymy of the city of Lutsk from the point of view of its origin (pp. 217–223). *Onomastics and etymology: coll. of science works in honor of the 65th anniversary of I.M. Zheleznyak*. Kyiv (in Ukr.).

Toporov, V.N. (1993). Proto-Slavic culture in the mirror of proper names (element *mir-) (pp. 3–119). *History, culture, ethnography and folklore of the Slavic peoples: XI International Congress of Slavs: Doklady ros. delegations*. Moscow: Nauka (in Rus.).

Khudash, M.L., Demchuk, M.O. (1991). The origin of Ukrainian Carpathian and Pricarpathian names of settlements (vidanthroponymic formations). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Khudash, M.L. (1995). Ukrainian Carpathian and Pricarpathian names of settlements (formation from Slavic autochthonous composite abbreviated personal proper names). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Chuchka, P.P. (2011). Slavic personal names of Ukrainians. Historical and etymological dictionary. Uzhgorod: Lira (in Ukr.).

Shulhach, V.P. (2015). Essays on Proto-Slavic anthroponymy. Kyiv. Part II (in Ukr.).

Shulhach, V.P. (2022). Essays on Proto-Slavic anthroponymy. Kyiv. Part VII (in Ukr.).

Brozović-Račević, D. (1994). On the demarcation of toponyms with the beginning of -aj, aja from appeals with etymological suffixes -(j)aj, -(j)aja. *Folia onomastica Croatica*, 3, 17–22 (in Croat.).

Fisher, R.E. (1967). Names of place of Zauche. Weimar (in Germ.).

Hosák, L., Šrámek, R. Place names in Moravia and Silesia. Prague, 1970. D. 1; 1980. D. 2 (in Czech).

Milewski, T. (1993). About the origin of the Slavic difficult names (pp. 226–237). *Theory, typology and history of tongue*. Kraków (in Pol.).

LEGEND

Аркушин – Arkushyn, H.L. (Ed.). (2013). Dictionary of Surnames of North-Western Ukraine and Adjacent Lands. Lutsk: Vezha-Druk (in Ukr.).

Веселовский – Veselovsky, S.B. (1974). Onomasticon: Old Russian names, nicknames and surnames. Moscow: Nauka (in Rus.).

Грінченко – Hrinchenko, B.D. (Ed.). (1958). Dictionary of the Ukrainian language. Vol. 1–4. Imprint with species 1907–1909. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (in Ukr.).

Гнатишак – Hnatyshak, Yu., Simovych, O., Hobzei, N., Yastremska, T. (2017). Words from Bolekhov. Lviv (in Ukr.).

ГСБМ – Zhuravski, A., Bulyka, A. (Eds.). (1982–2017). Historical dictionary of the Belarusian language. Issue 1–37. Minsk: Science and Technology (in Belarus.).

ЕСУМ – Melnychuk, O.S. (Ed.). (1982–2012). Etymological dictionary of the Ukrainian language: in the 7th volume. Vol. 1–6. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Займов – Zaimov, Y. (1988). Bulgarian name. Sofia: BAN (in Bulgar.).

Илчев – Ilchev, S. (1969). Rechnik in personal and surname names of the Bulgarians. Sofia: BAN (in Bulgar.).

Ковальчук – Kovalchuk, V.F. (Ed.). (2014) Register of the Zaporizhzhya Army of 1649 (alphabetical index of surnames). Kyiv: Lira-K (in Ukr.).

Морошкин – Moroshkin, M. (1867). Slavic name book or a collection of Slavic personal names in alphabetical order. SPb. (in Rus.).

МСБГ – Horofianiuk, I.V. (Ed.). (2021). Materials for the dictionary of the Podil dialect. Vinnytsia: TOV “Tvory” (in Ukr.).

Редько – Redko, Yu. (2007). Dictionary of modern Ukrainian surnames: in 2 vols. Lviv: NTSh (in Ukr.).

СБГ – Huivaniuk, N.V. (Ed.). (2005). Dictionary of Bukovinian idioms. Chernivtsi: Ruta (in Ukr.).

СЗГ – Arkushyn, H.L. (2016). Dictionary of Western Polish idioms. А–Я. 2nd, convert., correct. and supplemented. Lutsk (in Ukr.).

СП – Babich, N.D., Kolesnyk, N.S., Lukyaniuk, K.M. and others (Eds.). (2002). Dictionary of surnames: practical word-changing and orthographic (based on the material of Chernivtsi region). Chernivtsi: Bukrek (in Ukr.).

Срезневский – Sreznevsky, I.I. (1893–1912). Materials of the dictionary of the Old Russian language according to written monuments. Vol. 1–3. St. Petersburg: Printing house of the Imperial Academy of Sciences (in Rus.).

СРНГ – Filina, F.P., Sorokoletova, F.P., Myznikov, S.A. (Eds.). (1966–2021). Dictionary of Russian folk dialects. Issue. 1–52. Moscow; Leningrad; St. Petersburg: Nauka (in Rus.).

ССГ – Hlukhovtseva, K.D., Lesnova, V.V. (Eds.). (2021). Dictionary of East Slobodan dialects. Kyiv: Talkom (in Ukr.).

ССУМ – Hrynchyshyn, D.H., Humetska, L.L., Kernytskyi, I.M. (Ed.). (1977–1978). Dictionary of the Old Ukrainian language of the XIV–XVI centuries. Vol. 1–2). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

СУМ XVI–XVII – Hrynchyshyn, D., Yedlinska, U., Zakrevska, Ya. and others. (Eds.). (1994–2017). Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries: in 28 issues. Vol. 1–17. Lviv (in Ukr.).

Трійняк – Triiniak, I.I. (2005). Dictionary of Ukrainian names. Kyiv: Dovira (in Ukr.).

Тупиков – Tupikov, N.M. (1903). Dictionary of ancient Russian personal proper names. St. Petersburg: N.N. Skorokhodov (in Rus.).

Унбегаун – Unbegaun, B. (1989). Russian surnames. Translation from English. L.V. Kurkina, V.P. Neroznak, E.R. Squires; total ed. B.A. Uspensky. Moscow: Progress (in Rus.).

Черных – Chernykh, P.Ya. (1993). Historical and etymological dictionary of the modern Russian language: in 2 volumes. Moscow: Russkiy jazyk (in Rus.).

Чучка – Chuchka, P.P. (2005). Surnames of Transcarpathian Ukrainians: Historical and etymological dictionary. Lviv: Svit (in Ukr.).

ЭСБМ – Martynov, V.U., Tsihun, G.A. (Ed.). (1978–2017). Etymological dictionary of the Belarusian language. Vol. 1–14. Minsk: Navuka i technika (in Belarus.).

ЭССЯ – Trubachev, O.N., Zhuravlev, A.F., Warbot, Zh.Zh. (Eds.). (1974–2018). Etymological Dictionary of Slavic Languages: Proto-Slavic Lexical Fund. Issue 1–41. Moscow: Nauka (in Rus.).

Beneš – Benesh, J. (1970). About Czech surnames. Registers. Compiler V. Doležalová. Prague (in Czech).

Bezljaj – Bezljaj, F. (1977–2007). Etymological dictionary of the Slovenian language. Vol. I–V. Ljubljana: Slovenian Academy of Sciences and Arts (in Sloven.).

Leksik – Lexicon of Surnames of the Socialist Republic of Croatia (1976). V. Putanec, V. Šimunović. Zagreb: Language Institute (in Croat.).

Machek – Machek, V. (1971). Etymological dictionary of the Czech and Slovak languages. Prague: Nakl. Czechoslovak Academy of Sciences (in Czech).

Rymut – Rymut, K. (1999–2001). Surnames of Poles. Historical and etymological dictionary. T. I–II. Krakow: Publishing House of the Polish Academy of Sciences (in Pol.).

SSNO – Taszycki, W. (Ed.). (1965–1985). Dictionary of old Polish personal names. Vol. I–VII. Wrocław: Publishing House of the Polish Academy of Sciences (in Pol.).

Статтю отримано 20.02.2023

Svyatoslav Verbych

ANTHROPONYM WITH BASE A ZHYD- IN THE SLAVIC LANGUAGE AREA: AREA, STRUCTURE, ETYMOLOGY

The article is devoted to the structural-semantic study of proper personal names with the base a *zhyd-*, noted in various Slavic names. The author described anthroponyms with the base a *zhyd-*, which are associated with the ethnonym *zhyd* ‘jew’, common in all Slavic languages. Part of proper personal names with this stem has a different meaning. It is connected with the verb root *zhyd-* < *zydaty* ‘to wait’ or the infinitive adjective *zhyd* < psł. **židь(jь)* ‘liquid’. The criteria for distinguishing anthroponyms with the base a *zhyd-*, which are derived from an ethnonym, and homonymous proper personal names with a different motivation of the creative basis were defined. The article differentiates such homonymous anthroponyms on the basis of a systematic linguistic analysis of all components of Slavic proper names with this basis. Different semantic types of Slavic anthroponyms with the base a *zhyd-* are distinguished: 1) motivated by the ethnonym *zhyd*; 2) connected with the verb *zydaty* < *zdaty* or with the adjective *zyd(yj)* < psł. **židьjь* ‘liquid’; 3) motivated by semes of a domestic and zoomorphic nature (proper nicknames). From these facts, one may conclude that it is inappropriate to unambiguously interpret Slavic anthroponyms with the base a *zhyd-* as derivatives of ethnonyms. It should be stressed that at least part of such names undoubtedly arose on local Slavic soil and have a different motivation. Linguistic analysis of Slavic anthroponyms with the base a *zhyd-* at the diachronic level confirmed: 1) in the Slavic language space, such proper personal

names, according to written sources, were noted already in the 12th century; 2) the structural-semantic and etymological characteristics of the corresponding anthroponyms gave the possibility to qualify them within semantic groups: a) names with the base *zhyd-* < *zydaty* ‘to wait’; b) names with the ethnonymic motivation of the base *zhyd* ‘jew’; c) names, the base of which goes back to the indeterminate adjective *zhyd* < psl. **židъ(jь)* ‘liquid’; 3) some local surnames developed on the basis of nicknames may have a different pre-onym semantics; 4) anthroponyms with the base a *zhyd-*, regardless of the motivation of their internal form, are widespread in various Slavic languages already in the early historical period and constitute a significant share of local proper names.

Key words: anthroponym, two-base names, ethnonym *zhyd*, nicknames, surnames, Slavic anthroponymicon.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.14>

УДК 81'28

ПРО МОВНУ ПРАКТИКУ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША. РЕПРЕЗЕНТАНТИ /О/ – /А/

КУМЕДА

Олена Павлівна,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
і літератури,
Сумський державний педагогічний
університет ім. А. С. Макаренка;
вул. Роменська, 87, Суми, Сумська
область, 40002;
e-mail: olenakumeda@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6879-1388

Olena

KUMEDA,

Candidate of Philological
Sciences, Associate Professor at the
Department of Ukrainian Language
and Literature,
Sumy State Pedagogical University
A. S. Makarenko;
87 Romenska St., Sumy, Sumy region,
40002, Ukraine;
e-mail: olenakumeda@gmail.com

Пропоноване спостереження здійснено переважно на матеріалі першодруків творів Пантелеймона Куліша і є частиною цілісного дослідження мови письменника на тлі рідного йому східнополіського говору північного наріччя. У статті розглянуто особливості відбиття репрезентантів /о/ – /а/ в текстах творів Куліша в контексті зв'язку ідіолекту письменника з його питомим мовним довіллям. Ураховано свідчення діалектних джерел з території східнополіських говірок – найближчого мовного оточення П. Куліша, писемних пам'яток, а також тогочасної мовно-літературної практики. Проаналізовано явище реалізації ненаголошеної фонемі /о/ в голосному [а] в окремих словоформах, причому окрему увагу звернуто на запозичення. З'ясовано, що в розрізненні репрезентантів /о/ – /а/ П. Куліш здебільшого орієнтувався на діалектні особливості свого оточення: мова автора з одного боку, відбиває власне східнополіським говіркам акання (о > а), з іншого – мени поширені тут прояви гіперичного окання, сингармонізму та морфологічного вирівнювання.

Ключові слова: першодрук, східнополіський говір, питоме говіркове довілля, ідіолект, П. Куліш.

По тридцяти роках розвитку вітчизняної мовознавчої думки в незалежній Україні відбулися відчутні зрушення в дослідженнях, присвячених мові Пантелеймона Олександровича Куліша (1819–1897). Так, уже немає сумнівів у східнополіській діалектній основі його ідіолекту [Шевельов 1996; Матвіяк 2008], хоча в нечисленних кулішезначих студіях дослідники зазвичай обмежуються переліком колоритних північноукраїнських рис, що позначилися на мові текстів видатного автора – «виразного чернігівця» [Шевельов 1996: 170], уродженця т. зв. Сіверщини (народився на хуторі поблизу містечка Вороніж колишнього Глухівського пов. на Чернігівщині (тепер Шосткинський р-н Сумської обл.)). Водночас тексти Пантелеймона Куліша відбивають і менш виразні східнополіські діалектизми, що, поза сумнівами, заслуговують на увагу. Адже йдеться про особливості ідіолекту авторитетного творця української літературної мови. Власне, одному з таких маловивчених північноукраїнських маркерів Кулішевої мови присвячено нашу студію, уgruntовану попереднім фундаментальним дослідженням ідіолекту письменника у зв'язку з рідним йому східнополіським говором північного наріччя [Кумеда 2011]. Матеріалом для спостереження, крім одного неприжиттєвого видання – поема «Маруся Богуславка» (1909), послужили насамперед прижиттєві першодруки творів, зокрема роман «Чорна рада» (1857) та історичний «Хмельницина» (1861), що побачили світ у власній друкарні та за редакторської коректи П.О. Куліша; автобіографічний нарис «Жизнь Куліша» (1868) та оповідання «Орися» (1882), які можна вважати авторизованими текстами, оскільки виправлення в ці видання вносили тільки за згодою (чи на прохання) автора.

Звертаємо увагу на одну особливість мови першодруків П. Куліша: відбиття в ній явища акання, тобто реалізації ненаголошеної фонемі /o/ в голосному [a]. Означене явище не властиве українському вокалізмові, крім частини говорів північної діалектної групи. Більше того, «історично акання було чужим українській мові як такій» [Шевельов 2002: 116]. Воно поширене лише на північній території лівобережнополіських та спорадично, переважно, на північно-східній території правобережнополіських говорів [Жовтобрюх 1979: 287]. Т.В. Наза-

рова дослідила, що акання утворює суцільний ареал у говірках північної Чернігівщини, частково Сумської та Київської областей; на цій підставі Ю.В. Шевельов виділяє три зони акання: північночернігівську, північносумську та чорнобильську [Шевельов 2002: 116]. Отже, попередній висновок: Куліш є представником північносумської зони акання.

Поліські діалекти щодо відбиття ненаголошеного [о] неоднорідні. Північно-східному регіону властиве акання недисимілятивного типу, тобто вживання на місці ненаголошеного [о] звука [а]. Припускаємо, що й за часів П. Куліша східнополіські говірки неоднорідно відбивали ненаголошений [о].

У мові творів письменника, виявлено випадки лексикалізації акання в словоформах *атаманне* (зберігаємо правопис цитованих джерел); *багатий*, *багачі*, *багатитця*...; *камишахъ*; *манастир*, *манастирські*...; *патреть* ‘портрет’; *Славьян*, *славянський*... (частина з них має альтернанти з *о*). Мова листів П. Куліша 40-х рр. підтверджує послідовність відбиття [а] в цих словоформах: *славяницини*, *славянських* (КЛ, I).

Як відомо, *багатий* належить до тієї групи слів, у яких в українській мові ненаголошений етимологічний /о/ змінився в /а/ в усіх або принаймні в переважній більшості її говорів, як-от: *гаразд*, *гарячий*, *кажан*, *калач*, *калатати*, *каламутний*, *качан*, *хазяїн*, *халява*, *чабан* та ін. Ю.В. Шевельов виокремлює цю групу як таку, де «голосний (найчастіше *о*, але в деяких словах також *е*, *і*, *и*), що перемінився на *а*, стоїть у переднаголошеному складі, а наступний наголошений склад містить *а*» [Шевельов 2002: 648]. М.А. Жовтобрюх вважає, що гіпотеза переходу [о] в [а] перед складом з наступним наголошеним [а] як наслідок регресивної асиміляції не є переконливою [Жовтобрюх 1979: 288]. У всіх першодруках П. Куліша послідовно відбито явище акання в словоформах, вивідних від псл. *bogat*: *Багатий*, *багатого*, *багату*, *багатій*, *багата*, *небагата*, *багаті*, *багатіи*, *багáтимъ*, *багáтихъ*, *багатство*, *багáтства*, *багатством*, *багáтший*, *багáтши*, *багатирі*, *багатиремъ*, *багачів*, *багатітця*, *збагатіла*, *збагатились*, *збагатілися*, *збагатілось*, *збагатять ся*, *розбагатівъ*. Цю закономірність порушує п'ять прикладів збереження **о*, з яких тільки один припадає на прижиттєвий текст 1861 р., решта чотири – на піз-

ніше видання 1909 р.: *збогатілися* (Хм.); *богатитесьь*, *богатство*, *богатством*, *збогатила* (М.Б.). У східнополіських записах діалектного мовлення різних років та некартографованих матеріалах до карти № 72 *багатий* зафіксовано з [а] (АУМ, III: 229).

До згаданої вище групи слів, де ненаголошений **o* змінився в *a* внаслідок регресивної асиміляції, Ю.В. Шевельов відносить також іменник *ганчар* – «форма, що, ймовірно, зазнала впливу з боку пол. *garnicarz* (але з 1946 р. належить писати *гончар*)» [Шевельов 2002: 648]. У тексті 1857 р. П. Куліш відбиває явище переходу **o* в *a* в топонімі на *Ганчарівці* (Ч.р. 412), імовірно, за аналогією до *ганчар*. І.Г. Матвіяс зазначає, що «іменник *гончар* у двох варіантах з [o] та [a] (*гончар* і *ганчар*) фіксується в більшості українських говорів. В обох варіантах він засвідчений у Сл.Гр., отже, у східноукраїнському варіанті літературної мови обидва вважалися нормативними» [Матвіяс 2004: 17]. Справді, у східнополіських діалектних джерелах різних років відбито варіанти з [a] та [o], напр.: *г[а]н'чар* і *г[о]н'чар* (карта АУМ № 72, I); *г[а]нча'роў* (Гов. 1977); *г[о]н'чар* (Гл. 1928); *h[ǎ]nčarĕnkǎ* (Кур. 1924); *гончаря*, *гончари* (Гр. 1895). У Сл.Гр. як рівноправні подано варіанти *богатий*, *богатіти* та *багатий*, *багатіти*, *манастирь* та *монастирь*, однак прикладами проілюстровано словоформи *багатий*, *багатіти*, *манастирь*.

Іменник *манастырь* і похідні від нього дуже рано фіксуються з [a], хоча у т. зв. давньоруській мові був поширений також варіант з **o*, а в староукраїнській – з [a], [o] й [y]. Ю.В. Шевельов дослідив, що варіанти з [a] «відновуються з самого початку писемної традиції на Україні (манастырьскыи – Изб. 1076), але вони віддзеркалюють правопис грецьких першовзорів...» [Шевельов 2002: 646]. Цю думку поділяє і М.А. Жовтобрюх. Так, на припущення дослідника, іменник *монастир*, поширений в діалектному мовленні з [a] відповідно до **o*, був запозичений «до староболгарської мови усним шляхом з середньогрецької, а звідти й до давньоруської, від якої успадкований українською» [Жовтобрюх 1979: 290]. П.О. Куліш у цьому запозиченні, за винятком двох прикладів з **o* в текстах 1861 і 1909 рр. – по *монастиряхъ* (Хм. 52), в *монастирях* (М.Б. 132), стабільно відбиває [a] (33 словоформи, напр.: *манастірь*,

манастиря́, манасти́рського), імовірно, зважаючи на давню книжну традицію, посилену впливом рідної говірки. Свідченням такого впливу може слугувати одинична фіксація в ЗОЮР, хоча в етнографічних записях Б.Д. Грінченка це слово відбито з [o], у некартографованих матеріалах АУМ (Ш) – з [o] та [a].

У давньоукраїнських пам'ятках, за свідченням Ю.В. Шевельова, передача чужомовного **a** (**ǎ**) за допомогою **o** стала особливо типовою на початку слова, це стосувалося також багатьох християнських імен людей, запозичених із грецької: Олександр, Вндрѣй [Шевельов 2002: 114]. Ім'я Андрій П.О. Куліш у тексті 1868 р. послідовно передає через гіперичний **o**: **Ондрій** (5), **Ондріевичь** (Ж.К.). А от одиничну номінацію в тексті 1861 р., запозичену з тюрк. *ak* 'білий' + *tura* 'фортеця' [Шевельов 2002: 623], навпаки, відбиває з **a**: **Ахтірщина** (Хм. 102). Варіювання [o] / [a] у власних назвах у східнополіських говірках засвідчують діалектні джерела, напр.: **Ов́ра́мъ**, **Олексі́й**, **Олексі́я**, хоча **Андрей Первозванный** (ЗОЮР); [O]'лена, [O]'мел'ко, [O]x'p'ім, [O]'стан, [O]w'c'ij, [O]na'нас, [O]'нис'ко, [O]ле'кс'ij, [O]v'рам, але [A]н'тон, [A]нд'p'ij (Гл. 1928); [a]l'épǎ, [a]tél'kǎ, [ǎ]n'íščǎnkǎ 'прізвисьце', [ǎ]ntyn (Кур. 1924); [A]'дарка (Гов. 1977).

Імовірно, дотримуючись книжної традиції, підсилюваної орфографією російської мови, П. Куліш, як і Т. Шевченко [Жовтобрюх 1962: 59], послідовно відбиває з [a] *слов'яни* та похідні від нього (12 словоформ); також запозичення з тюркських мов (*kazak*, *jasaul*, *атаман*): одиничні *асау́ли* (Ч.р. 106) та *атама́нне* (Ч.р. 270), дві словоформи *каза́цька*, *каза́цку* (Хм. 39, 92) на тлі послідовних написань *козаки*, *коза́цьку* (Хм.); *осау́ль*, *осау́ла* (Ч.р.; Хм.); *отаманъ*, *отаман(ь)ня* (Хм.; М.Б.). Відзначимо, що етнографічні матеріали (ЗОЮР) та листи письменника (КЛІ, І) підтверджують написання **o** в *козак*, *козацький*, *отаман*, *отаманне*. Сл.Гр. пропонує як рівноправні **Андрій** і **Ондрій**, **атаман** і **отаман** (І; II), хоча прикладами проілюстровано тільки форми **Андрій** та **отаман**; *козак* та похідні форми подано без варіантів (Сл.Гр. I: 264–265).

У запозиченні з тюрк. *kamış* 'очерет' українська мова часто має гіперичний **o**, який засвідчує й мова першодруків Куліша: *комишахъ*, *комишники*, *значка-комишина*. Припускаємо, що одиничний приклад відновлення етимологічного [a] на тлі на-

писань з *o* в тексті 1861 р. зумовлено впливом рідномовного оточення автора: *комишiáxъ* (Хм. 25). Зауважимо, що Сл.Гр. безальтернативно подає *комиш*, причому з покликанням на ЗОЮР П. Куліша (П). За нашими спостереженнями, у фольклорних записах письменника з *o* відбито *комишiáxъ* і *комишники* (ЗОЮР).

З гіперичним *o* зафіксовано також запозичення з тюркських мов (*Azaw, arkan, baklak*) та з араб. *atlas* (др. *отласъ*), причому тричі тільки *боклягу, бокляги* (назв. відм. множ.) (1857), решта словоформ – одиничні: *Озiвськихъ* (1868), *оркани́, отласомъ* (1861). Ці запозичення, а також одиничні *зоворушiлись, будь ласко́, горячими* (1857), *можно* (1868), послідовні *дармо, задармо* в тексті 1857 р., хоча в першодруковій 1868 р. двічі зафіксовано *дарма* (Ж.К. 34, 324), треба віднести до гіперичних на протигагу аканню. Епістолярій письменника 40–50-х рр. підтверджує і явище акання, і гіперичні форми з *o*: листи 40-х рр. здебільшого відбивають *можна*, а 50-х рр. – *можно*; лист від 1844 р. фіксує *дармо*, а листи від 1852 р. – *дармо* і *дарма*, лист від 1854 р. – *розложивсь*; послідовно з [o] – *будьласко* (КЛ).

Записи діалектного мовлення засвідчують [a] в *дарма* (Гов. 1977; сучасні записи 2009 р.) та [o] в *можно* (2009 р.). На думку Ю.В. Шевельова, до «надпоправних» належать форми *зна́хор ~ зна́хур* [Шевельов 2002: 656], одну з яких двічі фіксуємо в П. Куліша: *зна́хорчиного* (Ч.р. 156), *знахорка* (М.Б. 73).

У всіх першодруках письменник послідовно відбиває [a] в займенникових *жадний, жаден* (Ч.р.; Хм.), за винятком одиничного *жа́день* (Ч.р. 274) у тексті 1857 р. Його листи 40-х рр. підтверджують тільки [a]: *жадного, жадної* [КЛ, П]. Ю.В. Шевельов пише, що «з-поміж варіантів *жа́дний – жа́дний* протягом усієї середньокраїнської доби вживався лише перший» [Шевельов 2002: 153, 657]. Другий повстав під впливом числівника *один* і увійшов до літературної мови тільки в середині ХХ ст. У реєстр Сл.Гр. внесено два фонетичні варіанти – *жаден, жадний* і *жаден, жодний*, однак значно ширше проілюстровано перший (включно із покликаннями на «Чорну раду»), а другий підтверджують тільки ЗОЮР (І). Отже, стабільна орфографія займенника *жадний* в текстах першодруків П.О. Куліша дає підстави зарахувати її до константних рис ідіолекту автора, що до того ж відбиває тогочасну літературно-писемну традицію.

На думку І.Г. Матвіяса, «у дієслівних формах *ганяти* (хоч *гонити*), *ламати* (хоч *ломити*), *змагатися* (хоч *могти*), *качати* (хоч *котити*), *хапати* (хоч *вхопити*), *краяти* (хоч *кроїти*) голосний [а] найдавнішого походження і з діалектним процесом акання не пов'язаний» [Матвіяс 2004: 16]. Цей звук повстав «із подовженого вже в найдавнішій слов'янській мові *o* як мовної ознаки тривалості дії» [Булаховський 1977: 240]. Так само і Ю.В. Шевельов пояснює чергування *o* : *a* (праслов. *o* *a* : *o* *a*) в дієсловах як позначення «видової різниці» і зауважує його збереження тільки в кількох коренях (*гоніти* : *ганяти*, *котіти* : *качати*, *перемогті* : *перемагати* тощо), а продуктивність – у південно-західному наріччі (*потопити* : *потопати*). Крім того, чергування *o* : *a* для творення недоконаного виду «було поширене за аналогією на другий звук *o* у складі повноголосих сполук» (*полохливий* : *спалахувати*) [Шевельов 2002: 135, 651]. Отже, цю зміну можна вважати асимілятивною. У текстах 1857 та 1909 рр. зафіксовано по два приклади «гармонії голосних», причому один із них у префіксові: *разла́мле*, *покланя́етця* (Ч.р. 5, 217), *покланяв ся*, *покланяе́ть-ся* (М.Б. 59, 101). Імовірно, унаслідок асимілятивної зміни *a* відбито в дієслівних словоформах *пахапа́вши* (Хм. 95), *снавидáе* (Ч.р. 150), хоча в словникові до «Чорної ради» – *сновидáти* (Ч.р. 427).

У прижиттєвих першодруках 1857, 1861 та 1868 рр. виявлено сім прикладів порушення чергування *o* : *a* на позначення видової різниці: *допомога́ли*, *знемога́ти* (Хм.); *знемогала*, *запомогати* (Ж.К.), *знемогае*, *перемогáе*, *перемогáть* (Ч.р.). Зауважимо, що листи П. Куліша 40–50-х рр. підтверджують аналізовані вище явища: *покланяе́тесь*, *помогае* (КЛ, I, П), *запомогае́те*, хоча також *помагае* (КЛ, I). Сл.Гр. паралельно пропонує *знемага́* та *знемога́* і як тотожні – *знемогати* й *знемагати*, *перемáга* й *перемога*, але безальтернативно – *перемагати* (II; III). Діалектні джерела засвідчують у східнополіському мовному оточенні письменника і явище сингармонізму, і порушення чергування *o* : *a* на позначення видової різниці.

Отже, мова першодруків творів П.О. Куліша, з одного боку, відбиває властиве східнополіським говіркам акання (*o* > *a*), з іншого – менш поширені тут прояви гіперичного окання, син-

гармонізму та морфологічного вирівнювання. Ці риси ідіолекту визначного письменника, авторитетного редактора й видавця унаочнюють нестабільність, неупорядкованість, загалом хитання в мовно-літературній практиці XIX ст.

Булаховський Л.А. Вибрані праці: у 5 т. Київ: Наукова думка, 1975–1983. Т. 2: Українська мова. 1977.

Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Склярєнко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наукова думка, 1979.

Жовтобрюх М.А. Деякі особливості вокалізму поетичної мови Т.Г. Шевченка. *Праці Одес. держ. ун-ту ім. І.І. Мечникова*. 1962. Т. 152. Вип. 15. С. 44–60.

Кумеда О.П. Ідіолект П.О. Куліша на тлі східнополіського діалекту: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2011.

Матвіяс І.Г. Діалектна основа вокалізму в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2004. № 4. С. 15–24.

Матвіяс І.Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша. *Українська мова*. 2008. № 1. С. 95–99.

Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів – Нью-Йорк: НТШ, Українознавча бібліотека НТШ, 1996.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АУМ – Атлас української мови: у 3 т. Київ: Наукова думка, 1984–2001. Т. I: Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. 1984.

Гл. 1928 – Гладкий П.Д. Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині. *Український діалектологічний збірник*. 1928. Кн. 1. С. 93–141.

Гов. 1977 – Говори української мови: зб. текстів. Уклад. С.Ф. Довгопол, А.М. Залеський, Н.П. Прилипко. Київ: Наукова думка, 1977.

Гр. 1895 – Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и сосѣднихъ съ ней губернияхъ. Вып. 1. Черниговъ, 1895. С. 80–296.

Ж.К. – Жизнь Куліша. *Правда*. 1868. № 2. С. 19–21; № 3. С. 32–34; № 4. С. 45–46; № 24. С. 283–286; № 25. С. 296–300; № 26. С. 311–312; № 27. С. 322–324; № 28. С. 335–336.

ЗОЮР – Кулиш П. Записки о Южной Руси: в 2 т. Киев: Днипро, 1994. Т. 1. 1994.

Кур. 1924 – Курило О. Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричів. *Зб. іст.-філол. відділу*. № 21. Київ, 1924.

КЛ – Кулиш П. Повне зібрання творів. Листи: у 2 т. Київ: Критика, 2005–2009.

М.Б. – Кулиш П. Маруся Богуславка. *Твори Пантелеймона Куліша*: у 6 т. Львів: Просвіта, 1908–1911. Т. 2. 1909. С. 5–192.

Ор. – Кулиш П. Орыся. Киев, 1882.

Сл.Гр. – Словарь української мови: у 4 т. Упор. Б.Д. Грінченко. Київ: Вид-во Акад. наук УРСР, 1958.

Хм. – Кулиш П. Хмельницина. СПб., 1861.

Ч.р. – Кулиш П. Чорна рада. СПб., 1857.

REFERENCES

Bulakhovskyi, L.A. (1977). Selected works: in 5 vols. Kyiv: Naukova Dumka, 1975–1983, 2: Ukrainian language (in Ukr.).

Zhovtobriukh, M.A. (1962). Some features of the vocalism of Taras Shevchenko's poetic language. *Works of Odessa State University I.I. Mechnykov*, 152, 44–60 (in Ukr.).

Zhovtobriukh, M.A., Rusanivskyi V.M., Skliarenko V.H. (1979). History of the Ukrainian language. Phonetics. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).

Kumeda, O.P. (2011). The idiolect of P.O. Kulish against the background of the Eastern Polish dialect: autoref. thesis ... candidate philol. of science. Kyiv (in Ukr.).

Matviias, I.H. (2004). The dialectal basis of vocalism in the Ukrainian literary language. *Movoznavstvo*, 4, 15–24 (in Ukr.).

Matviias, I.H. (2008). The dialectal basis of language in the works of Panteleimon Kulish. *Ukrains'ka mova*, 1, 95–99 (in Ukr.).

Shevelov, Yu. (1996). Galicia's contribution to the formation of the Ukrainian literary language. Lviv – New York: NTSh, Ukrainoznavcha biblioteka NTSh (in Ukr.).

Shevelov, Yu. (2002). Historical phonology of the Ukrainian language. Kharkiv: Akta (in Ukr.).

LEGEND

АУМ – Atlas of the Ukrainian language: in 3 vol. (1984-2001). Kyiv: Naukova Dumka (1984), I: Polissia, Serednia Naddniproianshchyna i sum-izhni zemli (in Ukr.).

Гл. 1928 – Hladkyi, P.D. (1928). The dialect of the village Blystavitsy, Gostomel district, Kyiv region. Ukrainian dialectological collection. Kyiv. *Book 1*, 93–141 (in Ukr.).

Гов. 1977 – Dovhopol, S.F., Zaleskyi, A.M., Prylypko, N.P. (Eds.). (1977). Dialects of the Ukrainian language: a collection of texts. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).

Гр. 1895 – Hrinchenko, B. (1895). Ethnographic materials. Chernihiv, I, 80–296 (in Ukr.).

Ж.К. – Kulish, P. (1868). Kulish's life. *Pravda*. № 2. 19–21 p.; № 3. 32–34 p.; № 4. 45–46 p.; № 24. 283–286 p.; № 25. 296–300 p.; № 26. 311–312 p.; № 27. 322–324 p.; № 28. 335–336 p. (in Ukr.).

ЗОЮР – Kulish, P. (1994). Notes on Southern Russia. Vols. 1–2. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).

Кур. 1924 – Kurylo, O. (1924). Phonetic and some morphological features of Khorobrychiv village. *Collection of the historical and philological department*. № 21. Kyiv (in Ukr.).

КЛ – Kulish, P. (2005–2009). Complete collection of writings. Letters. Vols. 1–2. Kyiv: Krytyka (in Ukr.).

М.Б. – Kulish, P. (1908–1911). Marusia Bohuslavka. Writings by Panteleimon Kulish. Vols. 1–6. Lviv: Prosvita (in Ukr.).

Ор. – Kulish, P. (1882). Orysia. Kyiv (in Ukr.).

Сл.Гр. – Hrinchenko, B. (Ed.). (1958). Dictionary of the Ukrainian Language. Vols. 1–4. Kyiv: Vyd-vo Akad. nauk URSR (in Ukr.).

Хм. – Kulish, P. (1861). Khmelnyshchyna. St. Petersburg (in Rus.).

Ч.р. – Kulish, P. (1857). Black Council. St. Petersburg (in Rus.).

Статтю отримано 20.03.2023

Olena Kumeda

ON THE LANGUAGE PRACTICE OF PANTELEIMON KULISH. REPRESENTATIVES /O/ – /A/

In the works about P.A. Kulish's language and his role in the history of the Ukrainian literary language there is no deep and profound analysis of the writer's idiolect formation. For the most part, researchers of the language of P. Kulish limit themselves to the list of colorful North Ukrainian features that have affected the language of the texts of the outstanding author, an expressive Chernihiv native, a representative of the Seversky region. At the same time, the texts of Panteleimon Kulish also reflect less expressive Eastern Polissya dialectics, which, without a doubt, deserve attention, especially since it is about the peculiarities of the idiolect of the authoritative creator of the Ukrainian literary language. Actually, the proposed study is based to one of these little-studied northern Ukrainian markers of the Kulish language, based on a preliminary fundamental study of the writer's idiolect in connection with his native Eastern Polissya dialect of the northern dialect.

The proposed observation is part of a holistic study that is devoted to study of P.A. Kulish's language due to the eastern Polissya dialect; the work is based on the primary sources (the texts published during the author's life), where their phonetic, morphological and lexical characteristics are considered. In this work the experience of the researchers of T.H. Shevchenko's language is taken into account. But it is stressed that the methodology of studying the writer's idiolect used in the thesis was improved, that is connected with the increasing basic empirical foundation (the maps of the Ukrainian Language Atlas, dialectal speech recordings, personal observations).

In particular, taking into account the evidence of dialect sources from the territory of Eastern Polish dialects of P. Kulish's immediate linguistic environment, written monuments, as well as the linguistic and literary practice of that time, the phenomenon of the realization of the unstressed phoneme /o/ in the vowel [a] in individual word forms is analyzed, special attention is paid to borrowing; it was found that in fixing the representatives /o/ – /a/, P.O. Kulish mostly focused on the dialectal features of his environment: the author's language, on the one hand, reflects the pronunciation [a] (o > a) characteristic of Eastern Polissya dialects, on the other hand, the manifestations of hyperic [o], synharmonism, and morphological alignment are less common here.

Key words: primary sources, Eastern Polissya dialect, native dialect environment, idiolect, P. Kulish.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.15>

УДК 81 (438) (092) : [81:39 (477)]

МИКОЛАЙ КРУШЕВСЬКИЙ У МОВНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

ПАХОЛОК

Зінаїда Олександрівна,

доктор філологічних наук, професор кафедри інформаційної діяльності та туризму, Луцький інститут розвитку людини Університету «Україна»; вул. Георгія Гонгадзе, 5, 43020, м. Луцьк, Україна; e-mail: paholok@ukr.net
ORCID: 0000-0002-8911-5909

Zinaida

PAKHOLOK,

Doctor of Philology, Professor of the department of Information Activities and Tourism, Lutsk Institute of Human Development University «Ukraine»; 5, G. Gongadze St., 43020, Lutsk, Ukraine; e-mail: paholok@ukr.net

Статтю присвячено українському матеріалу в наукових працях мовознавця Миколая Крушевського, поляка за походженням. Зауважено, що він, народившись на Волині, де провів дитинство й отрочество, здобув початкову освіту, опанував українську мову. Творчий доробок дослідника розглянуто в контексті дискусії другої половини XIX століття про самостійність української мови. Крушевський, не вступаючи в полеміку, використовував українську лексику, тексти українських повір'їв, зібраних самостійно, для зіставлення з іншими індоєвропейськими мовами. Доведено, що російська мова і культура були не єдиним життєвим середовищем і об'єктом наукових зацікавлень Миколая Крушевського, за яким закріпився статус представника російської науки.

Ключові слова: Миколай Крушевський, Україна, Волинь, друга половина XIX століття, російська мова, українська мова, фольклор, зіставне мовознавство.

Наукова діяльність Миколая Крушевського (Mikołaj Kruszewski), який прожив лише 36 років і підготував 15 наукових праць, 3 з яких видано посмертно, відома у світовому мовознавстві.

Масштабність непересічної особистості для науки першим осмислив Я. Бодуен де Куртене. Згодом увагу на студентську

працю майбутнього лінгвіста звернув Т. Зелінський; відоме ім'я Миколая Крушевського і як члена Казанської лінгвістичної школи (В.О. Богородицький); аспекти дослідження ним фонетики проаналізував М.В. Черепанов; роль ученого в розвитку фонології та загального мовознавства схарактеризував Р. Якобсон; його лінгвістичну теорію розглянула Д. Радванська-Уільямс. Утім, увага до окремих фактів життя та діяльності М. Крушевського, викладені в енциклопедичній, довідковій, навчальній та науковій літературі, не дають повного уявлення про його внесок у слов'янське мовознавство. Публікація епістолярію, переклад українською мовою першого твору, перевидання перекладів гімнів Ригведи, укладання біобібліографічного покажчика, популяризація творчого спадку виявили вагомі для української лінгвістики, її історії проблеми, які розв'язував учений.

Заявлену в назві статті тему слід розглядати у трьох аспектах, умовно розділених на біографічний, соціальний та науковий.

Біографічний аспект дозволив розкрити родовід вченого й передумови формування у нього україноцентричних поглядів. Батько, Вацлав Крушевський (1808–1878), дворянин герба Абданк, народжений в Заславі на Волині, учасник Польського повстання. У 1844 році звільнився з військової служби та обіймав посаду городничого в Острозі, Овручі, Луцьку, Ковелі. Мати, Розалія Ноткен (1833–1899), народилася в Києві, належала до німецького купецького стану, мала родинний маєток у селі Солотвин Ковельського повіту Волинської губернії [Пахолок 2002: VIII–X].

У 1851 році в зимовий день пам'яті Святого Миколая Мирлікійського у подружжя Крушевських народився первісток, якого охрестили в Луцькому костелі Св. Петра і Павла. Визначною пам'яткою міста був замок Любарта – свідчення того, що в 1320 році Луцьк увійшов до складу Великого князівства Литовського. Цей факт Миколай знав тому, що в 1862 році вступив до Луцького повітового дворянського училища, яке знаходилося поряд із замком. Увесь період навчання Миколай жив у Луцьку на квартирі, а на канікулах повертався в родинний маєток матері. У 1861 році батько пішов у відставку, тому вся

сім'я переїхала до Солотвина. У цьому селі Крушевський глибоко пізнав українську мову, народні звичаї, збирав повір'я.

На Волині М. Крушевський прожив безвиїздно до 1866 року, моменту вступу до Холмської греко-уніатської гімназії. Через п'ять років він став студентом історико-філологічного факультету Варшавського університету. Після закінчення навчання випускник обійняв посаду вчителя давніх мов у Троїцькій гімназії Оренбурзької губернії і лише з 1878 року переїхав до Казані та став позаштатним професорським стипендіатом Казанського університету, в якому викладав загальне мовознавство, порівняльну фонетику і граматику індоєвропейських мов, санскрит.

Клімат Казані не підійшов ані М. Крушевському, ані його сім'ї. Про це свідчить лист, адресований колишньому викладачеві Варшавського університету І.В. Цветасву: 05 травня 1881 року «Чи немає у Вас у Київській раді таких приятелів, яким Ви мене могли б рекомендувати, якщо б я, отримавши ступінь магістра [диспут буде 17 травня], став шукати доцентури у Києві? Я та моя сім'я стільки вже винесли від тутешнього клімату і так тягне ближче до батьківщини, що перейти до Києва – вінець моїх мрій <...>. Наприкінці травня чи на початку червня я маю намір із сім'єю вирушити на батьківщину <...>» [Пахолок 1999: 175].

У Казані наставником та другом М. Крушевського став видатний мовознавець Я. Бодуен де Куртене. У листі до О.О. Котляревського 7(19) травня 1881 року він повідомляє: «<...> він (М Крушевський) слабкого здоров'я, Казанський клімат для нього дуже шкідливий. Тому він і хотів би перейти в якесь інше університетське місто, особливо з південних. Його заповітною мрією є можливість служити у Києві, місті, найближчому до його батьківщини (Волинській губернії). Він, щоправда, поділяє зі мною первородний гріх «полонізму»; але разом із тим поділяє зі мною властивість триматися далеко від будь-якої політики, і крім того, має такі переваги переді мною: 1) він частково малорос (уродженець Волинської губернії) і любить цю країну, як рідну <...>» [Бодуэн де Куртене 1881: 4 об.].

Соціальний аспект проблеми формування зацікавлення М. Крушевського українським мовним матеріалом впливає із

суспільно-історичних умов XIX ст. За походженням та науковою діяльністю його вважають російським та польським (хоча лише одна праця написана польською мовою: Kruszewski M. *Przyczynek do historyi pierwotnych samogłosek długich*. *Prace Filologiczne*. 1885. T. 1. С. 91–101) лінгвістом. Він народився та формувався на території України, яка опинилася у складі двох імперій – Російської та Австрійської. До Російської імперії входила Волинь, у якій основним населенням були українці, поряд із ними проживали євреї, росіяни, поляки, німці, чехи, болгари, караїми.

Ситуація з функціонуванням української мови та культури перебувала під постійним контролем уряду. 1857 року з'явилася інструкція для попечителів Київського та Віленського навчальних округів про те, щоб учителями історії в гімназіях та повітових училищах були тільки росіяни. 1863 року видано Валувеський циркуляр про заборону друкування українською мовою літератури релігійної, навчальної та призначеної для початкового читання. Цензура дозволяла лише твори красномовного письменства. Наступного року було прийнято Статут початкової школи, який передбачав навчання тільки російською мовою. 1869 року з'явився закон про доплати чиновникам, надісланим в Україну для обрусіння місцевого населення. Продовженням дискримінаційної політики став Емський указ, який з 1876 забороняв викладання, ведення документів, використання в музиці та церкві під час проповідей української мови, друк та ввезення з-за кордону книг, надрукованих українською мовою, україномовні театральні вистави, концерти на території Російської імперії.

У наведених документах замість «українська мова» вживався термін «малоросійське наріччя», оскільки під ним у XIX ст. розуміли назву сукупності східнослов'янських говорів на більшій частині території сучасної України. Дискусійною стосовно східнослов'янських мов, крім російської, була проблема визначення мови або наріччя. Професор Петербурзького університету С.К. Булич доводив, що «На виключно науковому ґрунті не можна не поставитися негативно до теорії, що проголошує малоросійське наріччя самостійною слов'янською мовою» [Булич 1896: 485]. Проте ще трьома десятиліттями раніше відомий

історик М.І. Костомаров виступив на захист української мови: «за одними і тими ж ознаками для вас – наріччя, для нас – мова. Ви вкажете на близькі з великоруською мовою особливості; ми вкажемо на близькі з останньою особливості у польській мові та запитаємо вас: чому ж польська мова також не є наріччям?» [Костомаров 1990: 144].

Враховуючи становище української мови у другій половині XIX ст., стає зрозумілим, що М. Крушевський, не міг вивчати українську мову в навчальному закладі. Проте вона лунала на вулицях Луцька і Ковеля, у побуті Солотвина.

Науковий аспект проблеми відображення інтересу до української мови та культури знаходимо вже у першому науковому творі М. Крушевського «*Замовляння як вид російської народної поезії*» (датовано 25 січня 1875 року), написаному під керівництвом професора М.О. Колосова. Вказівка на жанр замовляння була доповнена редакцією університетського часопису, щоб уникнути двозначності, оскільки російською «заговор» означає і фольклорний текст, і таємну змову. Випускник Варшавського університету намагався витлумачити «Великоруські заклинання» Л.М. Майкова. Аналізуючи 22-ге замовляння, розкрив природу первісного мислення: «Разом з їжею або питвом людина вбирає в себе і любов, і хворобу тощо. Думка про можливість такого механічного переходу якості одного предмета в інший, щодо хвороб, була, очевидно, підкріплена спостереженням <...>. Цілковито однорідний з цим малоруський засіб, який використовують дівчата <...>» [Крушевський 2002: 34]. Теоретичний висновок підкріплено прикладом магічної дії, описаної П.П. Чубинським в «Трудах етнографічно-статистичної експедиції у Західно-Руський край».

У тексті використано топоніми «Малоросія» та «Волинська губернія». Так, розглядаючи мисливські замовляння, дослідник покликався на «Збірник малоросійських заклинань» П.С. Єфименка і повідомляв: «<...> вовків у *Малоросії* називають “хортами св. Юрія”» [Крушевський 2002: 66]. Повір'я ілюструють теоретичні положення: «Існує якійсь зв'язок риби з коханням і шлюбом. Мною записано у *Волинській губ.* тлумачення сну: якщо риба наснитися жінці, то остання завагітніє» [Крушевський 2002: 33].

Наукові дослідження вчений продовжував у Казанському університеті протягом восьми років – з 1878 по 1886 роки. У перший рік — понадштатним професорським стипендіатом. Вивчав фонетичні та морфологічні особливості української мови. З цією метою переклав литовську казку «Хто зуміє краще збрехати?» на відому йому говірку Солотвина. Переклад та аналіз залишилися ненадрукованими в рукописах вченого [Крушевський 1882: 33], які зберігаються в Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН.

З метою отримання звання приват-доцента М. Крушевський мав представити наукову роботу та прочитати одну лекцію на власний вибір, а іншу – на задану факультетом. Для читання він обрав тему, яку після проведення лекції оформив у вигляді статті «Про “аналогію” та “народну етимологію” (“Volksetymologie”）」 [Крушевський 1879].

Розвиваючи думку про роль морфологічної асиміляції в систематизації морфологічних елементів мови, М. Крушевський навів приклад польського слова *żarzewie*, яке подібно до слів із префіксом *za-* (*za-lesie*) змінилося в *zarzewie*. А далі вказав: «Так само пояснюється і малоросійське *залізо* замість **желізо*» [Крушевський 1879: 113], називаючи таку асиміляцію префіксальною.

Автор звернув увагу на лексичну асиміляцію та описав особливий її вид, асонацію, при якій менш уживані форми слова, що змінюється, асимілюються до більш уживаних. Серед польських, російських та одного чеського прикладів Крушевський навів «млрус. *вівторок* (gen. *вівторку*) вместо *второк*» [Крушевський 1879: 116].

На магістерському іспиті М. Крушевський отримав два завдання щодо порівняльної граматики індоєвропейських мов та санскриту [Бодуэн де Куртенэ 1880]. Перше завдання містило 8 питань з умовою подати на кожне по 5–10 слів з оповідання О.П. Стороженка «Межигірський дід». Відповідь почав з преамбули: «Передусім зауважу, що говорячи про звуки і форми даного мені малоруського оповідання, я маю на увазі головним чином більш відомий мені волинський говір малоруського наріччя (точніше говір с. Солотвин Волинської губ. Ковельського повіту)» [Крушевський 1880: 13].

У магістерській дисертації «До питання про гуну. Дослідження в галузі старослов'янського вокалізму» М. Крушевський схарактеризував не лише відображення індоєвропейського вокалізму в старослов'янській мові, а й встановив взаємозв'язок чергувань із формотворенням та словотворенням. Серед прикладів використав відмінювання українського дієслова «могти» [Крушевский 1881: 17].

Прагнучи зробити свої ідеї доступними для європейських учених, М. Крушевський переробив вступ магістерської дисертації та видав власним коштом книгу німецькою мовою «Про чергування звуків», в якій український дієслівний приклад передано латиницею [Kruszewski 1881].

В *opus magnum* «Нарис науки про мову» М. Крушевський, розглядаючи структуру мови, закони, за якими вона розвивається, не оминув український мовний матеріал, особливо з історичної фонетики. Серед російських, французьких прикладів дослідник навів по одному прикладу з латинської (*sumpsi*) та української (павук) мов, у яких фонетичним шляхом виникли вторинні звуки та звернув увагу на зміну звуків у постійно відтворюваних словах, порівняв українське «піднебіння» з польським *podniebienie* [Крушевский 1883: 126–128].

Отже, Миколай Крушевський, який народився в польсько-німецькій родині на Волині, де корінне українськомовне населення становило більшість, уважав рідним саме цей край, де сформувався як особистість, здобув початкову освіту. Знання української мови були в нього спочатку фоновими, а потім набутими. Дослідник, не вступаючи в політичні дискусії, використовував українськомовний, зокрема й діалектний, матеріал у своїх етнографічних і історико-фонологічних працях, і напрацюваннях зі словотвору. Заслуга М. Крушевського полягала в тому, що він залучив серед прикладів із давньогрецької, данської, естонської, латинської, литовської, німецької, норвезької, польської, російської, санскриту, сербської, словенської, французької, чеської мов українську лексику для ілюстрації роздумів та висновків. Український матеріал у цих дослідженнях свідчить про лінгвістичну ерудицію автора та бажання, розкривши потенціал недержавної мови, поставити її нарівні з іншими індоєвропейськими мовами.

Бодуэн де Куртенэ І.А. Задачи для письменных ответов Н.В. Крушевского по сравнительной грамматике ариоевропейских языков и по санскриту. 1880. *Национальный архив Республики Татарстан, ф. 977 Историко-филологический факультет, 1160*, л. 11–12 об.

Бодуэн де Куртенэ І.А. Письмо А.А. Котляревскому 7(19) мая 1881 года. *РНБ ОР, ф. 386, № 19*, л. 4–4 об.

Булич С.К. Малорусское наречие. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. 1896. Т. 18-А. С. 485–487.

Костомаров Н.И. Правы ли наши обвинители? (По вопросу об издании книг научного содержания на южнорусском языке). *Український історичний журнал*. 1990. № 7. С. 140–146.

Крушевский Н.В. К вопросу о гуне. Исследование в области старославянского вокализма. *Русский филологический вестник*. 1881. № 5. С. 1–109.

Крушевский Н.В. Об «аналогии» и «народной этимологии» («*Volksetymologie*»). *Русский филологический вестник* 1879. Т. 2. № 3. С. 109–120.

Крушевский Н.В. Отчет о занятиях сравнительным языкознанием Н. Крушевского за время от 15 декабря 1878 г. по 1 октября 1879 г. *Известия и ученые записки Императорского Казанского университета*. 1882. № 1/2. С. 32–36.

Крушевский Н.В. Очерк науки о языке. Казань: Типография Императорского университета. 1883.

Крушевский Н.В. Письменный ответ по сравнительной грамматике ариоевропейских языков. 1880. *Национальный архив Республики Татарстан, ф. 977 Историко-филологический факультет, 1160*, л. 13–15.

Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії. Луцьк: Вісник і К°, 2002.

Пахолок З.А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу?: (Письма Н.В. Крушевского И.В. Цветаеву). *Русский Исторический Вестник*. 1999. Т. 2. С. 159–182.

Пахолок З.О. Дебют видатного лінгвіста. *Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії*. Луцьк: Вісник і К°, 2002. С. VII–XXXV.

Kruszewski N. Üeber die Lautabwechslung. Kasan: Universitätsbuchdruckerei, 1881.

REFERENCES

Boduen de Kurtene, I.A. (1880). Zadachi dlya pismennikh otvetov N.V. Krushevskogo po sravnitelnoi grammatike arioevropskikh yazykov i po sanskritu. *Natsionalnyi arkhiv Respubliki Tatarstan*. –f. 977 *Istoriko-filologicheskii fakultet*, 1160, l. 11–12 ob. (in Rus.).

Boduen de Kurtene, I.A. (1881). Pismo A.A. Kotliarevskomu 7(19) maia 1881 goda. *RNB OR, f. 386, № 19, l. 4–4 ob.* (in Rus.).

Bulich, S.K. (1896). Malorusskoe narechie. *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona*, 18-A, 485–487 (in Rus.).

Kostomarov, N.I. (1990). Pravy li nashi obviniteli? (Po voprosu ob izdaniy knig nauchnogo soderzhaniia na iuzhnorusskom iazyke). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 7, 140–146 (in Ukr.).

Krushevsky, N.V. (1881). K voprosu o gune. Issledovanie v oblasti staroslavianskogo vokalizma. *Russkii filologicheskii vestnik*, 5, 1–109 (in Rus.).

Krushevsky, N.V. (1879). Ob «analogii» i «narodnoi etimologii» («Volksotymologie»). *Russkii filologicheskii vestnik*, 2(3), 109–120 (in Rus.).

Krushevsky, N.V. (1882). Otchet o zaniatiiakh sravnitelnym iazykoznaniiem N. Krushevskogo za vremia ot 15 dekabria 1878 g. po 1 oktiabria 1879 g. *Izvestiya i uchenye zapiski Imperatorskogo Kazanskogo universiteta*, 1/2, 32–36 (in Rus.).

Krushevsky, N.V. (1883). Ocherk nauki o iazyke. Kazan: Tipografiia Imperatorskogo universiteta (in Rus.).

Krushevsky, N.V. (1880). Pismennyi otvet po sravnitelnoi grammatike arioevropskikh yazykov. *Natsionalnyi arkhiv Respubliki Tatarstan, f. 977 Istoriko-filologicheskii fakultet*, 1160, l. 13–15 (in Rus.).

Krushevskiy, M. (2002). Zamovliannia yak vyd rosiiskoi narodnoi poezii. Lutsk: Visnyk i K° (in Ukr.).

Pakholok, Z.A. (1999). Plody zabveniia, ili Kto zazhzhel svechu?: pisma N.V. Krushevskogo to I.V. Tsvetaevu. *Russkii Istoricheskii Vestnik*, 2, 159–182 (in Rus.).

Pakholok, Z.O. (2002). Debiut vydatnogo lnhvista. In: Krushevskiy M. Zamovliannia yak vyd rosiiskoi narodnoi poezii, Lutsk: Visnyk i K°, VII–XXXV (in Ukr.).

Kruszewski, N. (1881). Üeber die Lautabwechslung. Kasan: Universitätsbuchdruckerei (in Ger.).

Статтю отримано 29.12.2022

Zinaida Pakholok

MIKOŁAJ KRUSZEWSKI IN THE LANGUAGE SPACE OF UKRAINE

The article examines the Ukrainian works in the scientific heritage of Mikołaj Kruszewski in three aspects: biographical, social and scientific. The linguist was born in Volyn in a Polish-German family, where the indigenous Ukrainian population was the majority. He formed his personality in the region, he considered Volyn his native land, and later, working in distant Kazan, he repeatedly came with his family in the summer to rest on his mother's estate.

In those days, Ukraine did not have the status of statehood. They called the country "Little Russia". The disputable question was whether the Ukrainian language is independent or it is a dialect of the Russian language. The most common terms were "Little Russian dialect" and "Dialect of Rus' Minor". Kruszewski used these terms.

The scientist applied knowledge of the Ukrainian language and culture for a scientific purpose. In his student essay "Spelis as a form of Russian folk poetry" he referred to Ukrainian works, used the toponyms "Little Russia" and "Volyn province", included beliefs collected by him in the village of Solotvin. In Kazan Mikołaj Kruszewski studied the phonetic and morphological features of the Ukrainian language. For this purpose, he translated the Lithuanian fairy tale «Who knows better to lie» to the dialect of Solotvino. At the masters exam he received eight assignments on the text of a Ukrainian story from Jan Baudouin de Courtenay. In the works "On "analogy" and "folk etymology" ("Volksetymologie")", "On the question of the guna. A study in the domain of Old Slavic vocalism", "Über die Lautabwechslung", "An Outline of Linguistic Science" Mikołaj Kruszewski drew on Ukrainian vocabulary to illustrate reflections and conclusions on word formation and phonetics.

Ukrainian content in the research of Mikołaj Kruszewski testifies to the author's linguistic erudition and desire, revealing the potential of a non-state language, to put it on a par with other Indo-European languages.

Key words: Mikołaj Kruszewski, Ukraine Volyn, latter half of the 19th century, the Russian language, Ukrainian language, folklore, comparative linguistics.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

БУКТРЕЙЛЕР І ТИЗЕР

Нині складно уявити освітню практику без популярного терміна «буктрейлер». Нагромаджуємо на нього і в підручниках, і в розробках уроків, і в численних медіаресурсах для дистанційної освіти. Дослівно з мови-оригіналу (англ. *booktrailer*) це *книгоанонс*. В «Українській бібліотечній енциклопедії» наведено таку дефініцію «буктрейлера»: «короткий відеоролик (зазвичай тривалістю до 3 хв), створений для рекламування певної книги, її просування серед відвідувачів книгарень, книготорговельних інтернет-магазинів, користувачів бібліотек, з метою заохочення до читання».

Поняттям «буктрейлер» нині називають і відеокomпозицію з екранізованих епізодів літературного твору, і відеоінсталяцію з музичним супроводом, і презентацію – набір слайдів з інформацією про автора книги та низкою цитат. Серед англомовних зразків такої медіапродукції традиційний хронометраж – 60–90 секунд; українські аналоги мають тривалість від 30 с до 10 хв. Буктрейлери зазвичай спрямовані на конкретну цільову аудиторію, тому їх творці, наприклад, можуть використовувати популярні аудіокomпозиції, образи, медіаресурси, які привертають увагу певної категорії реципієнтів.

Буктрейлер має на меті рекламувати книгу, зацікавити нею читача, спонукати до прочитання і придбання. Цей термін активний не тільки в дидактиці, напевно, ще популярніший він у середовищі бібліотекарів та видавців. Готують буктрейлери і для книг, які є давно у книгофонді, і до книг, які мають з'явитися. Відеоанонсування виходу друком поліграфічної

продукції активно використовують у практиці видавництва (до речі, перші українські буктрейлери було підготовано на книги видавництва «Фоліо»).

Дослідники традиційно визначають два піджанри буктрейлерів: *анонс* і *відгук*. До речі, відеовідгуки читачів називають фан-буктрейлерами, їх можна вважати різновидом фан-арту (творчості прихильників популярних творів мистецтва, зосібна й художніх текстів).

В Україні формується своя культура створення буктрейлерів, і є високопрофесійні зразки згаданої медіапродукції. У Києві вже кілька років проводять Всеукраїнський щорічний фестиваль буктрейлерів і промороликів «Book Fashion». Конкурсні роботи на цьому фестивалі виконують у таких форматах:

- ігровий буктрейлер (відеоролик про книгу);
- презентаційний буктрейлер (набір слайдів);
- анімаційний буктрейлер (мультфільм про книгу).

Звернімо увагу на перелік номінацій конкурсу: «трейлер до твору за шкільною програмою; трейлер до художньої книги; трейлер до дитячої книги...». Тобто фіксуємо редукований варіант терміна – «трейлер», уживання якого зумовлене тенденцією до мовної економії у визначеній комунікативній ситуації. Зауважимо, що в кіноіндустрії термін «трейлер» визначають як невеликий відеоролик із коротких і видовищних фрагментів фільму, використовуваний для анонсу чи реклами цієї стрічки.

Які ж українські відповідники уживають для означення цього поняття? *Книгоогляд, книгоролик, книготрейлер, відеоанонс, відеоанотація, відеопрезентація* тощо.

Щодо правопису і словозміни: *буктрейлер* пишемо разом. Орфографічні словники ще не фіксують цю лексему. За аналогією до словозміни другої частини цього слова «трейлер» у Р. в. однини маємо форму *буктрейлера*. Наголошуємо *буктрейлер*.

Чи можемо зараз запропонувати повноцінний український термін-відповідник, що замінить *буктрейлер*? Є сумніви. У зв'язку з високими темпами цифровізації суспільного життя й освіти зокрема в мовній практиці, ймовірно, усталиться *буктрейлер*. Для пояснення цього терміна можна вживати описові конструкції *книгоогляд (книжковий огляд), книгоанонс, відеоанотація*.

Як із словом «буктрейлер» пов'язана лексема «тизер»?

Тизер (від англ. *teaser* – дослівно ‘дражнилка’) – рекламне повідомлення, що містить частину інформації про продукт, але ніяк його не називає. Тизери створюють на початковому етапі рекламування товару чи продукції з метою зацікавлення потенційних покупців чи споживачів послуг.

Першим тизером вважають оголошення з питанням «Чому?», розміщене 1906 р. уздовж доріг Сан-Франциско. Його було використано для рекламування бренду *MJB Coffee*. Загадки, недомовки, натяки, інтриги – такий своєрідний «інструментарій» творення тизерів.

Подеколи в інформаційному просторі між *тизером* і *буктрейлером* ставлять знак рівності, вважають їх синонімами. Але якщо в *буктрейлері* є елементи анотації, то *тизер* має на меті тільки спровокувати, роздразнити цікавість потенційних читачів, щоб спонукати прочитати або придбати книгу. Крім того, вони відрізняються за тривалістю: хронометраж *буктрейлера* – до 3 хв, а *тизера* – до 1 хв. Отже, поняття *буктрейлера* і *тизера* можна вважати синонімами тільки в тому разі, якщо йдеться про ситуацію, яка передуює появі книги в друці.

Серед власне українських відповідників слова *тизер* сайт «Словотвір» (<https://slovotvir.org.ua/words/tyzer>) пропонує такі: *принада, дражнилка, ваба, зачіпка, звабина, вабило, дражник, ваб, вабилко, повабка, приманка, вістунок, рупило, надило, рупиво, кортяч, кортяк, кортило, зазиванка* та ін.

У сфері реклами натрапляємо на терміни з компонентом *тизер*, наприклад: *тизер-трейлер, тизер-кампанія* тощо. Тизер-трейлер – короткий трейлер, створений для реклами майбутньої медіапродукції (фільму, телепрограми, відеогри та ін.), щоб «роздразнити», заінтригувати потенційну аудиторію. Тизер-кампанія – рекламна кампанія, що передбачає використання низки коротких, зашифрованих, манливих повідомлень, які передують повноформатній рекламній кампанії або іншій важливій події.

Отже, обидва із зазначених слів посіли своє місце в лінгводидактиці та бібліотекознавстві. Утім пошуки українських відповідників-замінників мають тривати.

Ангеліна Ганжа

ГАЗУВАТИЙ – ГАЗОПОДІБНИЙ

Який з-поміж термінів фізики – *газуватий* чи *газоподібний* – є органічним для українського мововжитку?

Тлумачні словники української мови подають прикметник *газоподібний* із семантикою ‘який володіє фізичними властивостями газу; подібний до газу’ (Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К. – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007: 217; далі – Бус.); *газуватий* – ‘який перебуває в стані газу, має властивості газу; подібний до газу’ (Бус. 2007: 217). «Словник складної лексики» Святослава Караванського (Львів, 2006, с. 66) подає ці прикметники як синоніми. Читаємо: *газоподібний* – це *газуватий*.

У шкільній практиці в підручниках з фізики (7 кл.; автори Головка М.В., Засекін Д.О. (2015), 8 кл.; Засекіна Т.М., Засекін Д.О. (2016), 10 кл.; Засекіна Т.М., Засекін Д.О. (2018); далі – Фіз.) засвідчуємо термінологічне означення *газоподібний*. Наприклад: «Слід пам’ятати, що густина речовини різна в різних агрегатних станах, тобто, у твердому, рідкому або *газоподібному*» (Фіз. 2015: 111); «Одна й та сама речовина може перебувати у твердому, рідкому та *газоподібному* станах, які називають агрегатними станами речовини» (Фіз. 2016: 28); «У *газоподібному* стані середня відстань між молекулами набагато більша від розмірів самих молекул, тому сили міжмолекулярних взаємодій суттєво не впливають на їх рух» (Фіз. 2018: 153).

Щодо прикметника *газуватий*. У тлумаченнях тематично пов’язаних понять засвідчуємо такі вживання: Агрегатний стан – один з фізичних станів речовини (твердий, рідкий, *газуватий*, плазма); випаровувати – це виділяти в повітря рідину, вологу та ін., що перейшли в пару, перетворилися в пару, перейшли в *газуватий* стан; випаровуватися – перетворюватися в пару, переходити в *газуватий* стан; паротворення, пароутворення – перехід рідкої або твердої речовини в *газуватий* стан; утворення пари; сублімація – спец. (термін) перехід речовини з кристалічного стану безпосередньо в *газуватий* без перетворення на рідину (за Бус.). Отже, серед синонімів «газуватий» / «газоподібний» шкільна практика тяжіє сьогодні до нормативного фізичного терміна *газоподібний*.

Термін із суфіксом *-уват-* – якісний прикметник, що позначає ‘подібний до того, що називає твірна основа’. Серед термінів можемо назвати аналогічні приклади, зокрема *сучкуватий*. Вони відрізняються від якісних прикметників, у яких формант *-уват-* допомагає утворити назви з виявом ступеня і міри ознаки, на зразок: *білуватий, гнилуватий, мерзлуватий*. Як зазначають у посібниках із морфології, не належать до форм безвідносного ступенювання прикметники на *-уват-* (*-юват-*), що позначають: а) назви ознак предметів та істот за подібністю до інших предметів чи істот (*вовкуватий, стовбуватий*); б) назви структурних властивостей предметів (*глеюватий, піскуватий*); в) назви зовнішньо-конфігураційних особливостей предметів (*вузлуватий, куцуватий*); г) окремі назви особливостей характеру, психіки і вдачі людини (*забудькуватий*) (пор.: Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навчальний посібник. Київ: Вища школа, 1983, с.168).

В українській термінотворчій практиці, як відомо, ще кілька десятиліть тому, конкретніше – у 60–70-х рр. ХХ ст., вже відзначали тенденцію до конкурування складних слівформ з компонентом *-подібний, -видний*: *кругоподібний, бруньковидний, віялоподібний, ситоподібний / голковидний, мішковидний, щитовидний* (пор.: Симоненко Л.О. Точність термінологічного вживання. *Культура слова*. 1981. Вип. 21. С. 38–40). Терміни з останнім із зазначених складників витіснялися як такі, що притаманні російській мовній практиці, а нині спостерігаємо й витіснення з уживання термінів із *-подібний* на користь утворень із *-уват-* (*-юват-*): *листуватий, хряцуватий*, а також із *-аст-* (*-яст-*): *голчастий, серпастий*.

Ніна Яценко

ГОЛОВНА ДУМКА / ОСНОВНА ДУМКА

З чим пов’язано питання диференціації основної і головної думки? З методиками опрацювання творів на уроках літератури, мови, коли пропонуємо визначення ідеї, мотиву твору. Якщо подивимося в довідничок «Основні поняття з теорії літератури» для школярів, то побачимо, що поняття «ідея

твору» визначаємо через *основну* думку, те, що стверджує, проголошує автор. Літературознавці ототожнюють головну і основну думку.

Натомість у підручниках О. Глазової є тлумачення: «Головна думка тексту – те, заради чого створено текст (задум його автора), те, до чого він закликає, що схвалює, що заперечує, від чого застерігає, тобто висновок, який впливає зі сказаного або написаного. Здебільшого текст має заголовок, який виражає його тему або головну думку».

Справді, слово *головний* у СУМі пояснено через слово *основний*. Наприклад: Головний 3. Найважливіший, основний, суттєвий (центральный). Отже, йдемо за шкільною практикою, яка утворює стандарти сприймання понять і їх концептуального наповнення. «Головна думка твору» – більш конкретне позначення ідей автора, оскільки з поняттям «основна» корелюватиме т. зв. неосновна, додаткова, допоміжна.

Світлана Бибик

ГУГЛ-, ВЕБ-, КЛАС- ПИШЕМО РАЗОМ ЧИ З ДЕФІСОМ?

Одне із складних питань сучасної правописної практики – написання складних слів-кальок. Згідно з «Українським правописом» 2019 р. з дефісом пишемо складні іменники, утворені з двох самостійних іменників без сполучного голосного звука, за аналогією *бізнес-план, бізнес-проект, інтернет-видання* (§ 36, п. 2.1 Б а). Отже, поширене слово *гугл* [гугл] з іншими іменниками, з якими воно утворює поняття, назви предметів, явищ тощо, які виявляють себе саме в системі Google, пишемо з дефісом. Тому *гугл-форма*, що означає ‘безкоштовний інструмент для збирання інформації за допомогою опитувань, форм зворотного зв’язку й тестування’, а також *гугл-таблиця, гугл-сайт, гугл-клас, гугл-диск, гугл-презентація*. Варіантами цих складних слів є іменниково-прикметникові сполуки *гуглівська форма, гуглівська таблиця, гуглівський сат, гуглівський клас*.

Так само слово «клас» у складних словах-новотворах пишемо з дефісом: *клас-рум* (те саме, що *вебклас*). Як пояснити від-

мінності в написанні в англійській мові та в мові українській? Google Classroom – це середовище. Практичних варіантів трансформації поняття кілька – Google-клас, Google Клас, Гугл Клас, гугл-клас, Гугл класрум... «Класрум» вважаємо калькою, а втім у написанні цього нового поняття, яке буде тільки поширюватися, треба керуватися тим самим правилом, що наведено вище, бо є самостійне слово «клас». Так само рекомендуємо український аналог ‘класна віртуальна кімната’, ‘віртуальний клас’. Але усвідомлюємо, що існує інтернетівське середовище, автори якого вже дали йому назву, і вона має адаптуватися в нашій мовній практиці за сучасними приписами.

Майте право спитати: а чому ж тоді *веб-* пишемо разом? Так, за «Українським правописом» 2019 р. *веб-* (належний до «всесвітньої павутини»; ‘система доступу до пов’язаних між собою документів на різних комп’ютерах, підключених до інтернету’) є часто вживаною іншомовною частиною (не є самостійним словом!) на приголосний: *вебсторінка, вебформа, вебдизайн, вебкамера, вебпортал, вебклієнт, вебклас...* (див.: § 35, п. 5.2). До деяких із цих слів можна запропонувати аналоги, наприклад, *вебклас* – віртуальний клас; *вебформа* – інтернетна (віртуальна) форма...

Світлана Бибик

ІНТЕРНЕТ, ІНТЕРНЕТ ТА ІНТЕРНЕТ-ДЖЕРЕЛА

За десять років написання слів з компонентом *інтернет* змінювалося тричі. У 2011 році в збірнику «Культура слова» С.Г. Чемеркін рекомендував писати слова з компонентом *Інтернет* з великої літери і з дефісом. Наголошував, що це власна назва. Але прогнозував, що це правило можуть згодом переглянути, оскільки ідентифікація поширених власних назв з часом зникає.

У монографії «Вплив суспільних змін на розвиток української мови» (Київ, 2017) диференційовано поняття *Інтернет* як назви мережі, яку треба писати з великої букви, та *інтернет* як тип зв’язку між мережами – відповідно пишемо з малої літери.

Це запозичення увійшло до активного словника української мови, і вже в 2013 р. було зафіксовано більше 120 його похідних, серед яких – прикметники *інтернетний*, *інтернетовий*, *неінтернетний*, іменники на позначення особи *інтернетівець*, *інтернетоман*, дієслова *інтернетизувати*, складні слова *інтернет-джерела*, *інтернет-ресурси*, *інтернет-мережа*. Функціонують також метафоричні конструкції з оцінною семантикою зі складником *інтернет*: *інтернет-сміття*, *інтернетрі*, *інтернет-помийниця*.

Для того, щоб спростити написання, у правописі 2019 року слова з компонентом *інтернет*- як елемента у складних іменниках, утворених з двох самостійних іменників без сполучного голосного звука, рекомендовано писати з дефісом і з малої літери (§ 36, п. 2). З малої літери пишемо слово й у покликаннях на джерела інформації: з *інтернету* (= з бібліотеки).

Якщо джерелом інформації є індивідуальні назви мереж, які матимуть при собі родові поняття, то тоді пишемо їх з великої літери і в лапках: соціальна мережа «Фейсбук», мережа «Твіттер». Авторське право на інформацію з інтернету уможливають покликання.

Тетяна Коць

КНИГА = КНИЖКА?

Таке просте і звичне слово «книга»... В освітній практиці, де все має бути вимірне за нормами сучасної літературної мови, виникає питання, чи це абсолютний синонім до слова «книжка». Яке ж слово головне?

Почнімо зі словникового академічного тлумачення (прикладі подаємо власні).

КНИГА, и, ж, 1. Велика обсягом або важлива за змістом книжка (у 1 знач.). *Велика книга, церковні книги, навчальна книга.*

2. Зшиті в одну оправу аркуші паперу з якими-небудь записами. *Бухгалтерська книга, домова книга, книга обліку, книга реєстрації відвідувань, книга скарг і пропозицій* (СУМ, IV, с. 196).

КНІЖКА и, ж. 1. Зброшурована в одне ціле й оправлена певна кількість (звичайно, понад 5) друкованих або рукописних аркушів. // Чималий обсягом твір, надрукований окремим виданням. *Письменному — книжка в руки* (М. Номис); *Безкоштовна доставка книжок по Україні; Тут ви можете купити книжки українською*.

2. Те саме, що кніга 2. *Записна книжка*.

3. *перев. з означ.* Який-небудь документ у вигляді зшитих докупи аркушів з якимось текстом і місцем для офіційних відміток. *Трудова книжка; чекова книжка*.

4. Одна з великих частин літературного твору. // Окремий том зібрання творів, окремий номер великого за обсягом журналу. *Перша книжка роману «Хмельницький»; Книжка із серії «Улюбленим малюкам»; Книжка «Зібрання творів. Том 1» В. Стуса стане прекрасним доповненням домашньої бібліотеки*.

5. *анат.* Один із чотирьох відділів шлунка жуйних тварин, слизова оболонка якого утворює багато складок, що прилягають одна до одної (СУМ, IV, с. 197).

Якщо зіставити подані визначення, то можемо зробити висновок: 1) зброшуроване, оправлене видання прийнято називати і «книжка» (має бути «головним» словом, цій лексемі варто надавати перевагу в українськомовній практиці), і «книга»; 2) у спеціальному вжитку усталилися словосполучення *книга обліку, книга реєстрації, медична (санітарна) книжка*.

У сучасній видавничій практиці спостерігаємо переважне живання слова «книга». У бібліографічних описах згідно ДСТУ 3582: 2013 запропоновано під скороченням «кн.» розуміти слова книга (книжка, книжечка): *Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. / Михайло Грушевський. Київ: Либідь, 1993–1995*.

Пор. також приклади повідомлень видавництва: *Купити серію книг у інтернет-магазині; Подарунковий комплект із 5 книг; Книга із серії «Книжка з доріжкою»; В інтернет-магазині Book24 можна за лічені хвилини замовити книгу «Зникнення Стефані Мейлер» у режимі онлайн і отримати її вже за декілька днів*.

Ще. На сайті видавництва «Ранок» прочитаємо пропозиції: *Книги для найменших; Книжки з наліпками; Книги для само-*

стійного читання. А також рубрики «Зміст книги», «Уривок з книги». На сайті видавництва Yakaboo є рубрики «Категорії книг», «Друковані книги», «Електронні книги». На сторіночці відомого видавництва також прочитаємо: *Видавництво «Старого Лева» – українське видавництво, яке вже понад 20 років створює книги для всієї родини, історії на будь-який смак та вік.*

Сайт «Книгарні Є» пропонує нам *книги казок, книги-іграшки, книги за віком, книги-розглядалки, тематичні книги для дітей, екранізовані книги, книги з героями мультфільмів, психологічні книги для дітей.*

Отже, слово «книга» перемагає у видавничій та в торгово-економічній практиці.

А що у фразеології? Чимало серед прислів'їв висловів саме про книгу: *Книга вчить, як на світі жить; Книги читати – усе знати; Одна книга тисячі людей навчає.* Є і зі словом «книжка», але таких фразем значно менше: *Життя без книжок – небо без зірок; Книжка – маленьке віконце, а через нього увесь світ видно; Весела книжка – твоя радість.*

Неоднакова активність аналізованих слів за сферами вживання, про що засвідчив «Частотний словник» лінгвістичного порталу МОВА. Info. У поетичних текстах слово «книга» має 166 фіксацій, «книжка» – 62. За художніми прозовими творами побачимо інше співвідношення: відповідно 8570 / 11481; у публіцистиці ще інше: 5252 / 6150. Звичайно, ці відомості умовні, але вони засвідчують загалом у прозових текстах переважання у вживанні слова «книжка»; щодо поетизму «книга», то він має ознаки книжності, тобто слова писемної практики насамперед, слова з відтінком урочистості, офіційності.

Тож, після перегляду сайтів видавництв складається враження, що про слово «книжка» нібито призабули. Принаймні про художню літературу мали би говорити як про книжки, пор.: *The Village Україна підбиває літературні підсумки року й обирає найкращі художні книжки, що вийшли в Україні 2021 року.* Якщо зважатимемо на розміри видань, то книгами назвемо насамперед значні за обсягом видання. Наприклад, Біблія, Тріюдь, Мінея, «Шевченківська енциклопедія» – книги. А в шкільному рюкзаку що? І книжки, і книги...

Отже, слова *книжка* і *книга* можуть функціонувати як взаємозамінні, крім випадків термінологізації. Спостерігаючи витіснення «книжки», зауважуємо, що ця лексема не має характерних для російської мовної практики ні розмовного відтінка (Ефремов Т.Ф. *Толковый словарь русского языка*), ні відтінка зменшувальне (Ушаков Д.Н. *Толковый словарь русского языка*). Тому варто торувати дорогу в офіційних сферах життя української літературної мови слову *книжка*, урахувуючи, що існує кілька сталих сполук і з його відповідником.

Світлана Библик

КОЖЕН, КОЖНИЙ

У сучасній українській літературній мові кодифіковані та поширені на практиці обидві форми означального займенника.

За «Словником української мови» в 11-ти т. (т. 4, с. 208) на першому місці слово «кожний», що означає:

1. Один з усіх, узятий окремо; будь-який з даного ряду; всякий. *Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова* (Панас Мирний); *Українська пісня може Кожне серце полонить* (Максим Рильський); *Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка – все це було йому знайоме, промовляло до нього* (Михайло Коцюбинський). **Кожен раз; Кожного разу; На кожному (кожнім) кроці** див. крок: **У кожному (кожнім) разі.**

2. у знач. ім. *кожний, кожен, кожного*, чол. Будь-яка, всяка людина. *Такий він був тихий, звичайний, до кожного привітний* (Марко Вовчок); *Ми з Жабі не спали, а, пригорнувшись один до одного, мовчки думали кожен свою думку* (Олесь Досвітній).

Якщо погортаємо сторінки історичних граматик кінця 70-х років минулого століття, зокрема видання авторства С.П. Бевзенка, М.А. Жовтобрюха, В.В. Німчука, В.М. Русанівського та ін. знаних дослідників, то стане помітним те, що порядок цих загальноновживаних займенників інший: на першому місці слово «кожен» приблизно з таким коментарем: «Сучасні українські «кожен, кожне, кожна» утворюються від основи кожд-, поширеної прикметниковим суфіксом -н- (ч- -ьн-), з наступним спрощенням групи приголосних ждн (ч- -жд-ьн-) в жн»

(Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. 1980. С. 157). У праці ж Ю. Шевельова «Нарис сучасної української літературної мови» (1957 р.) зафіксовано лише одну форму «кожний» (с. 261). Щоправда зауважено трохи згодом, що коротка форма «кожен» може вживатися паралельно і без спеціальних значень і стилістичних відтінків (с. 270).

Який коментар можна дати щодо синонімічних заміни означальних займенників КОЖЕН і КОЖНИЙ, якщо вони стилістично рівноправні?

У зазначеній праці Ю. Шевельова наведено варіант: роль займенника може виконувати сполука «що ні» (Що ні вірш та що ні думка – радощі та болі (П. Тичина)) або й просто займенник «що» (що 20–30 кроків він робив зупинку).

Спеціальних застережень щодо вживання зазначених займенників немає у довідниках Б. Антоненка-Давидовича, Є.Д. Чак.

В «Українському правописі» 2019 р. на першому місці зазначено словоформу «КОЖЕН» (с. 144, § 113, прим. 1). У коментарях, що подають на сторінках інтернету, нині також спостерігаємо тенденцію віддавати перевагу займеннику «кожен»: *Кожен повинен робити свою справу; Кожен будинок був йому знайомий*. Про це пишуть і журналісти, наприклад, газети «Хрещатик»: *«Під дією інтерференції (чужих «напливів») у мовленні деяких українців закріпилися фрази, структурно однакові з російськими чи подібні до них. Той, хто «чує» свою мову, вживатиме зручні й компактні лексеми з префіксом що-».*

На сайті ГОРОХ (<https://goroh.pp.ua/Слововживання/кожний>) зафіксовано понад два десятки варіантів словосполучень, які поширені в щоденній практиці. Їх можна узагальнити до кількох комунікативних формул синонімічного вживання до сполук із займенниками «кожен, кожний»:

зам. *кожен (кожний) ранок, день, вівторок і под. – щоранку, щодня, щовечора, щовівторка...*;

зам. *кожен (кожний) раз – щоразу, щораз, усякий раз, у будь-якому разі...*;

зам. *кожні два дні... – що два дні...*;

зам. *займенників «кожен, кожний» можуть бути вжиті будь-хто, будь-який, усякий 1, перший-ліпший.*

Погоджуємося, що треба на практиці прагнути урізноманітнювати свою мову. Потребує коментаря аргумент автора сторінки сайту ГОРОХ, що, мовляв, «займенник «кожний» вжито для позначення повторюваної події і до неї можна поставити запитання *як часто?*, то стилістично краще буде вжити відповідники із початковим *що-*». Це твердження фіксує смакове сприймання норми української літературної мови щодо значень, які наведено на початку статті. Звичайно, комунікативні формули із початковим «що- / що» вирізняють українську мову серед інших слов'янських, засвідчують її своєрідність і широту способів означення поширеності чи повторюваності дії, явища тощо.

Спитаєте, а в яких випадках така синонімічна заміна неможлива і треба вживати лише означальний займенник КОЖЕН (чи кожна, кожне)? Наприклад, *кожна людина, кожне видання...* Тобто синонімічні заміни можливі щодо уживання означального займенника *кожен / кожний*, що сполучається із іменником чоловічого роду, із назвами з часовою семантикою (*день, місяць*), які можна трансформувати у прислівники. У будь-якому разі треба зважати на семантичні відтінки, які ми хочемо увиразнити: виділити щось ординарне / неординарне чи виділити щось повторюване.

Тому якнайактуальніший буде формат побажання «Дякуємо ЗСУ за КОЖЕН новий день», що підкреслює узятий окремо час. І етикетна формула «Дякуємо ЗСУ за щодень» (варіант ствердження «Щодня подяка ЗСУ»), яка підкреслює продовжуваність життя, підтримку нашого існування, що триває...

Світлана Бибик

КРОСЕНС ЧИ КРОССЕНС?

Знову про слова-кальки. «Кроссенс» утворене зрощенням слів. Якщо до слова *кросворд* (крос+ворд) ми вже звикли, воно нам як рідне, то «кроссенс» від 'крос+сенс' сприймаємо як нове, ще не повністю засвоєне.

Кроссенс – модна вправа на сучасному уроці. Кроссенс уперше був надрукований у 2002 році в журналі «Наука і жит-

тя». Це асоціативний ланцюжок, замкнутий у стандартне поле із дев'яти квадратів (як у грі «Хрестики-нулики»). Дев'ять зображень розташовані в ньому так, що кожен малюнок має зв'язок із попереднім і наступним, а центральний об'єднує за смыслом відразу декілька. Зв'язок може бути як зовнішній, асоціативний, так і змістовий, смисловий (сенсовий). Це прекрасне завдання для розвитку логічного і творчого мислення. Кроссенс треба читати зліва направо і зверху вниз.

До слова «кроссенс» можна дібрати цілий ряд відповідників: *коло обігу смислів, сенсове коло, коло смислів, смислове коло, значеннєве коло*. І дидактам варто поміркувати про можливість заміни цієї назви з-поміж прийомів роботи на уроках.

Щодо правопису. Слово, як зауважено вище, складне, а на стикові твірних частин відбувається подвоєння за аналогією до: *військкомат, міськком*.

Отже, пишемо *кроссенс*.

Світлана Бибик

МЕРЕЖНИЙ ЧИ МЕРЕЖЕВИЙ?

Мовець-нефахівець у певній галузі знання завжди радіє розмаїттю засобів ословлення думки, бо воно забезпечує можливість нюансування мислення, уточнення або поглиблення змісту позначення. У мові фахівців така варіантність позначень небажана. Спеціальне поняття повинно мати позначення з однією кодифікованою формою, яке і становить термін. Це стосується не лише слів з предметною або опредметненою семантикою – іменників, ширше, субстантивів, тобто слів інших частин мови у функції іменника, а й їхніх означень – прикметників чи дієприкметників у терміносполуках.

Формування нових терміносистем неминуче спричинює появу нових варіантів термінів, а отже, й ставить перед мовознавцями завдання обґрунтувати критерії вибору з них оптимального з погляду відповідності змісту позначуваного поняття та чинним мовним нормам. Бачимо це нині на прикладі термінів інформатики та обчислювальної техніки з прикметниками *мережний* і *мережевий*. Словники до 1991 р., зокрема академіч-

ний тлумачний «Словник української мови» в 11 томах (1970–1980), їх не зареєстрували ні у фаховому, ні в загальному лексиконі. Їхнє виникнення зумовлене саме появою нового типу мереж – комп’ютерних – і формуванням нової галузі знання – інформатики.

Як відомо, у загальному лексиконі прикметники із суфіксами **-н(ий/ій)** і **-ов-/-ев-/-єв(ий)** в поєднанні з іменниковими основами у відносному значенні становлять синоніми, пор.: *місячний* і *місяцевий*, *зимовий* і *зимній*. Однак і в неспеціальному слововжитку мовці намагаються розвести такі дублети семантично або стилістично. Наприклад, календар мовці означають як *місяцевий*, тобто стосовний Місяця, а термін перебування у відпустці – як *місячний*, тобто стосовний місяця, відтинку часу. Прикметники ж *зимовий* і *зимній* тотожні за своїм значенням, проте різняться стилістичними характеристиками: перший нормативні словники визначають як стилістично нейтральний, а другий – як розмовний варіант такого означення поняття.

Фахова мова здебільшого обирає один із прикметників-дублетів і рідко зберігає пари абсолютних синонімів на зразок *антрацитний* – *антрацитовий* «стосовний антрациту». До уваги мовці беруть не лише міркування точності передавання ознаки за відношенням до об’єкта, названого твірною основою, а й можливі формальні обмеження на поєднання твірної основи та суфіксів, наприклад, скупчення приголосних на стику основи і суфікса (*баржевий*, а не **баржний*). Однак якщо таких обмежень немає, можливі обидва синоніми – *рогожний* і *рогожевий*.

Пара прикметників *мережний* – *мережевий* належить до тих дериватів, які унаслідок тотожності значення «стосовний мережі» і відсутності будь-яких формальних обмежень на поєднання твірної основи та суфіксів. Однаково припустимі з погляду чинної норми словотворення сполуки *мережна пошта* і *мережева пошта*, *мережний магазин* і *мережевий магазин*, *мережна реклама* і *мережева реклама*. Усі намагання закріпити ці прикметники за різними терміносистемами чи сферами вживання є штучними і виявляють суб’єктивні мовні смаки різних фахівців. Успішним розв’язком проблеми варіантності цих

означень може бути лише вибір і кодифікація одного з них. Таку спробу вже зробили укладачі «Англо-українського тлумачного словника з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування» Е.М. Пройдаков і Л.А. Теплицький (Київ: Видавничий дім «СофтПрес», 2006. 2 вид.). До англійських термінів зі словом *network* «мережа» вони запропонували українські відповідники лише з прикметником *мережний*, пор.: *network news* – мережні новини, *network operating system* – мережна операційна система, *network printer* – мережний принтер тощо. До пропозиції фахівців з комп'ютерних мереж варто дослухатися.

Євгенія Карпіловська

РІЧНИЦЯ, РОКОВИНИ

Пішов другий рік... повномасштабного вторгнення російської армії на нашу територію. Світ спостерігав, що відбуватиметься... Для когось ця ніч, з 23 на 24 лютого 2023 року, пройшла спокійніше, для когось так само тривожно... І це цілком об'єктивні оцінки, оскільки наші ЗМІ це узагальнюють так: «Синдром річниці – це переживання думок, емоцій та спогадів, які виникають напередодні дати, пов'язаної з травматичною подією» (ТСН, 24.02.2023).

Поміркуймо: коли йдеться про відлік років у зв'язку з трагічними подіями, яким словом на позначення «календарної дати, коли закінчується рік від початку якої-небудь події», доречніше скористатися?

«Словник української мови» в 11 томах подає обидва слова «річниця» і «роковина» з ідентичним тлумаченням, щоправда без взаємовідсильних ремарок. У слова «роковини» давніша традиція вживання в українській мові. Воно зафіксоване у творах Івана Франка (назва поезії 1898 року «Великі роковини»), Лесі Українки та інших: «Сьогодні дістав листа од Лисенка. Прохає прислати йому щось до збірника, який має вийти в 100-літні роковини нашої новітньої літератури» (Михайло Коцюбинський).

За «Словником церковно-обрядової термінології» (Н.В. Пуряева), слово «роковини» є терміном, позначає: 1. Заупокійне

богослужіння в річницю смерті; 2. Поминальний день – річниця смерті (с. 114). Пор. уривок із постанови: «Запропонувати Міністерству закордонних справ розглянути питання проведення закордонними дипломатичними установами України заходів з відзначення 130-ї річниці від дня народження та 70-х роковин смерті Омеляна Ковча». У такому контексті очевидні розмежування у вживанні та емоційному забарвленні зазначених синонімів.

Слово *річниця* з'явилося пізніше. Воно польського походження – *gocznica*. Його немає у «Словнику української мови» за редакцією Бориса Грінченка.

Наші словники синонімів «не переймаються» цією парою слів. Лиш у «Практичному словнику синонімів української мови» С. Караванського прочитаємо: РОКОВИНИ мн., річниця, знаменна дата; ЮВІЛЕЙ (с. 363). Цікаву інформацію додає «Етимологічний словник української мови» (Т. 5): до слова «роковини» є рідковживаний (архаїчний) варіант «рОчини», а до «рiчниця» – «рiкОвиця» (зафіксовано у Ф. Піскунова, 1873 р. «Словниця української (або Югової-Руської) мови») (с. 94).

А що зі сполучуваністю?

Річниця – річниця весілля, річниця шлюбу, річницю з дня народження, річниця створення (чогось), річниця трагедії, річниця смерті гетьмана..., річниця вторгнення військ, річниця війни, річниця бою під Крутами, річниця від підписання Акта злуки Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, річниця перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, річниця аварії на Чорнобильській АЕС і под.

Роковини – роковини смерті, роковини вторгнення, роковини початку війни, сумні роковини, роковини втрати футболіста..., роковини Дебальцівської трагедії, роковини Голодомору // роковини весілля.

Деякі роковини мають альтернативні назви, як-от: уродіни, іменини, ювілей (як вказав С. Караванський).

Щодо частотності вживання одного і другого слова, то, за даними «Газети по-українськи», *річниця* вживається понад 3 тис. разів, а *роковини* – майже 1300. Це також факти для міркувань.

Метафоричні замітники трагічної дати сучасної повномасштабної війни, яку ми цьогоріч переживаємо, – «365 днів стійкості», «Річниця незламності, боротьби та супротиву»...

Хоча наші лексикографи ще не визначилися із потребою маркувати ці слова щодо обмеження уживання, емоційного забарвлення, практика підказує, що різниця є. Пор. хоча б таке речення: *Інакше наші нащадки не будуть святкувати чергові річниці Революції Гідності, а із сумом згадуватимуть її роковини.*

Світлана Бибик

СИКВЕЛ

Значення цього відомого терміна вже усталилося в лексико-семантичній структурі нашої мови: це 'продовження мистецького твору, найчастіше – фільму, який у своїй сюжетній побудові використовує сюжетні лінії, персонажів свого попередника'.

Правопис згаданої лексеми ще шліфує мовна практика, тому натрапляємо на написання і *сиквел*, і *сіквел*. Зосібна сайт «Словник УА» (<https://slovnyk.ua>) подає варіант *сіквел*, -а. На сайті «Словник іншомовних слів» (<https://www.jnsm.com.ua>) – *сиквел*. Доступні нам друковані лексикографічні джерела це слово ще не фіксують.

За «Українським правописом» (2019), § 129, п. III, слово *сиквел* пишемо з *И*. Щодо відмінкового закінчення в *Р. в.* однини вважаємо, що сиквел – те саме, що фільм, тому за аналогією *фільмУ = сиквелУ*.

Серед українських аналогів-синонімів терміна *сиквел* слова *продовження, продовжок, наступник, післядія, дальшина, дальшість, слідень, пощадок* (<https://slovotvir.org.ua/words/sykvcl>). Чи можемо ми згадані відповідники назвати повними еквівалентами? Чи увійде якась із цих лексем у професійну комунікацію кіноіндустрії? Нині результати пошуків власне українських аналогів поняття *сиквел* – вияв мовного експериментування, своєрідне випробування його «креативного потенціалу», внутрішньої форми. Валідний український варіант терміна має віднайти мовна практика.

Поняття «сиквел» прийшло у професійну мову сучасного кіномистецтва. З ним частково співзвучні й тісно пов'язані за змістом терміни *триквел*, *квадриквел*, *приквел* і *мідквел*.

Триквел – це третій за хронологією сюжету твір у серії (сиквел сиквела). Відмінність триквела від трилогії в тому, що вона за задумом від початку є твором у трьох частинах.

Квадриквел (четвертий сиквел) – четвертий твір у серії.

Приквел – фільм, книга або комп'ютерна гра, дія яких відбувається до подій раніше створеного проекту. На противагу сиквелу розповідає передісторію; зазвичай іде за популярним і комерційно успішним фільмом, коли немає змоги зняти продовження.

Мідквел – твір, що розвиває сюжет попередніх творів на ту ж тему, але його власна сюжетна лінія хронологічно належить до періоду всередині вихідного сюжету.

Ангеліна Ганжа

СПОЙЛЕР

З терміном «буктрейлер» пов'язане також поняття *спойлер*. У рекомендаціях щодо створення буктрейлерів зауважують, що вони ні в якому разі не мають містити спойлерів, тобто інформації, яка розкриває сюжет книги.

Серед лінгвістичних визначень терміна *спойлер* є таке: це мовний жанр інформаційного типу, що презентує повідомлення про ключовий фрагмент чи деталь сюжету, розкриті суб'єктові передчасно і які за нормальних обставин раніше не оприлюднювалися.

У повсякденній мовній практиці спойлером називають заздалегідь повідомлений кульмінаційний сюжетний момент з фільму, книги, комп'ютерної гри чи іншої медіапродукції.

За походженням слово *спойлер* утворене від англ. to spoil 'псувати'. Саме до цього слова в соцмережах пропонують багато українських відповідників. Це *споган* (від 'споганити'), *псувка*, *псувака*, *псувач*, *псувайло*, *псунець*, *псуйчик*, *партач*, *вибрик*, *пробник*, *плюндра*, *розцікавник*, *розбовк*, *передчасник*, *плескіт*, *пробовтка*, *спалюжувач*... Бачимо слова з різною конотацією,

з різними семантичними відтінками, що відбивають мовний досвід креаторів та реалізують їх прагнення до експерименту.

У молодіжному середовищі «спойлер» спровокував мовотворчу активність. В усній комунікації фіксуємо низку новотворів. *Спойлерити (заспойлерити)* — цілеспрямовано (свідомо) розповідати або показувати критично важливу для сприйняття сюжету інформацію людині, яка ще не ознайомилась із книгою, фільмом або грою, але планує прочитати / подивитися / пограти. *Спойлернути* – ненавмисне повідомити важливу деталь сюжету. *Нахапатися спойлерів* – випадково чи цілеспрямовано дізнатися з різних джерел ключову інформацію про ще не прочитану книгу, не переглянутий фільм, не пройдену комп'ютерну гру. *Спойлерофобія* – стійке негативне ставлення до попереднього розкриття будь-якого сюжетного елемента якимось суб'єктом, що призводить до псування (спотворення) враження, отриманого від сприйняття мистецького твору чи медіапродукції.

Продуктивність і популярність лексеми *спойлер* зумовили поширення її семантики зі сфери медіакомунікації в повсякденній мовній практиці, де спойлером називають небажане передчасне переказування подій реальної дійсності, які характеризуються певною (таємничою, святковою і т. ін.) специфікою, наприклад: повідомлення деталей організації святкової вечірки, розкриття статі майбутньої дитини, оприлюднення планів щодо працевлаштування тощо.

Ангеліна Ганжа

СТОРИТЕЛІНГ

Це слово-калька (з англ. Storytelling; складається з story 'історія' та telling – 'розповідати'; отже, *сторітелінг* – це розповідь історій; щодо вимови – амер. ['stɔ:ri,telɪŋ] брит. ['stɔ:ritelɪŋ]). У 2006 році технологія сторітелінгу була визнана бізнес-ідеєю року. Сторітелінг – це мистецтво захопливої розповіді та передачі за її допомогою необхідної інформації з метою впливу на емоційну, мотиваційну, когнітивну сфери слухача. Ця методика була розроблена та успішно випробувана на особистому

досвіді Девідом Армстронгом, головою міжнародної компанії Armstrong International. У процесі створення сторітелінгу Девід Армстронг врахував відомий психологічний фактор: історії значно легше сприймаються, вони більш захопливі та цікаві, ніж правила або директиви. Після того, як людина вислухала вас, вона починає вам довіряти. Вам же стає значно простіше переконати її в чомусь та мотивувати. Він вважав, що оповідання створює середовище, в якому люди більш сприйнятливі до змін і нових способів мислення.

В інтернеті можемо побачити кілька варіантів написання: *сторителінг*, *сторителлінг*. Поміркуймо, як правильно. Лексема утворена шляхом зрощення слів. До нас прийшла вже у готовому вигляді. По-перше, за фонетичним принципом слово пишуть із *і* на кінці першої частини. За аналогією до *мерсі*, *таксі*, а також сленгізма *сорі* 'вибачте'. Згідно з правописом «*І* пишемо після приголосних у кінці слова» (УП 2019, с. 159). По-друге, щодо подвоєння. Немає його, як бачимо, у транскрипції мови-джерела. Відповідно до «Українського правопису» 2019 р. (с. 157): 1. У загальних назвах іншомовного походження букви на позначення приголосних звичайно не подвоюємо.

Про закінчення в родовому відмінку однини. Згідно з граматичними нормами української літературної мови назви процесів, назви наукових понять у Р. в. одн. мають закінчення *-у* (*-ю*), тому *сторителінгУ*.

Уживання цього терміна набирає обертів, чимало вебінарів організують для пояснення методу сторітелінгу. Зі змістом ніби все зрозуміло: розповідання історій, або оповідь / оповідання. Якщо ж у нашій мові є аналоги, то можна цілком без сторітелінгу обійтися. Які замітники можна запропонувати? Щодо уроків історії – *історична розповідь*, якщо це на уроці мови – може бути *мовознавча розповідь* (якщо про якусь категорію чи явище) або *розповідь про* (певний процес).

Але ж разом із запозиченням приходять і спеціалізація – новий метод, з новим методом / прийомом утверджується це слово в дидактиці. На нашу думку, варто педагогам поміркувати, чи так вже потрібне нам це запозичення. Пригадуйте з дітьми історії, складайте розповіді, вчіть їх оповідати цікаво і просто про складне.

Світлана Бибик

СТОЯЧА ВОДА ЧИ ВОДОСТІЙ?

Фахівці природничих дисциплін стверджують, що *стояча вода* і *водостій* – це не те саме. Як бути?

У словосполученні «стояча вода» є активний дієприкметник теперішнього часу із суфіксом *-яч-*. Подібні слова на *-ач-* (*-яч-*), *-уч-* (*-юч-*) у сучасній українській мові вживаються рідко і їх радять уникати, замінюючи описовими зворотами чи словоформами без зазначених суфіксів. Наприклад, працюючий робітник – *той, що працює; працівник*; перемагаюча армія – *армія, що перемагає*; замерзаючий ставок – *ставок, що замерзає*. Форми на зразок *стояча вода, лежачий камінь* з наголошеним суфіксом *-ач-* (*-яч-*) так само, як форми на *-уч-* (*-юч-*) – *кипучий водоспад, палючий вітер*, втративши значення часу й виду та здатність керувати іменником, набули прикметникових ознак (вони вказують постійну ознаку предмета). А прикметник відрізняється від дієприкметника тим, що вказує на сталу, не зумовлену конкретною дією ознаку: *ведуче колесо, шиплячий звук*.

Лексикографічні джерела української мови засвідчують вживання дієприкметника *стоячий* у значенні прикметника '3. Який не тече, не проточний (про воду)'. Тобто *стояча вода*. // 3 такою водою *стояче болото*. Фразеологізм *стоячі хвилі* (СУМ IX: 746; Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К. – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007: 1398; далі – Бус.).

Зважаючи на рекомендації філологів уникати активних дієприкметників, можна як синонімічні використовувати заміники до словосполучення «стояча вода»: *водостій, нетеча, нетіч, охабисько, мочило, калабаня*. Цей ряд зафіксовано ще в лексикографічному виданні «Словник геологічної термінології (проект)» П.А. Тутковського (Київ, 1923, с. 6). Є відповідник *водостій* і в сучасних словниках (СУМ I: 722, Бус.: 199).

Сему 'тиха течія річки', як твердить дослідниця народних географічних термінів на позначення річки та її частин у центральноукраїнських говірках Тетяна Громко, передають назви, які можна погрупувати так: *водостій, водостой, гладь*,

заводь та ін. Спокійна течія річки візуально справляє враження, що вода стоїть на одному місці: *Василь помітив шматки дерева, що пливли річкою і зупинилися на водостой коло берега* (І. Чендей).

Хоча в українській мові можна вибудувати словотвірний ланцюжок від твірної основи *водостій-* (*водостійкий, водостійкість*), саме слово *водостій* як синонім до «стояча вода» не набуло активності.

Ніна Яценко

ХЬЮДАГОГІКА / Х'ЮТАГОГІКА

Зазначені слова співзвучні зі звичними для нас «педагогіка» і «андрагогіка». Перше – найбільш активне. Як засвідчують інтернет-джерела, десь у 2000 році уведено в науковий обіг поняття х'ютагогіка (від грец. *εαυτός* – сам і грец. *ήγω* – вести), у 2013 – воно вже актуалізоване в російськомовному просторі, і ось через приблизно 10 років до нас докочується ця хвиля. Хто вперше чує це слово, то пояснимо, що воно означає звичайнісіньку самоосвіту (букв. 'самоведення'). Різниця в тому, що з поняттям «педагогіка» пов'язано педагогоорієнтоване навчання. А в цьому випадку – учнеорієнтоване навчання.

У школах, як відомо, намагаються поширювати досвід хакатонів. Різниця у впровадженні моделі співробітництва в тому, що в закритих професійних товариствах, де від 2 до 7 днів дорослі розробляють якусь проблему, знаходять під час мозкового штурму її розв'язок, в освітньому учнівському середовищі планують багато заохочувальних для навчання напрямів навчально-дослідної діяльності та розваг для дітей. Нова модель підхоплюється, інтегрується в інші середовища, де вона видозмінюється...

Так і з х'ютагогікою. Це навчання дорослих, навчання часто з використанням цифрових форматів. Якщо у нас така розвинута система **самоосвіти**, то для чого заступати це усім зрозуміле слово?

Щодо правопису. Писати слово треба з апострофом за правилами написання іншомовних слів: після шиплячих, задньоязикових (*кеш'ю, х'юман*).

Так, закон економії мовних зусиль працює 24/7, хочемо стислості, хочемо одне слово. І тому постійна боротьба стихій «швидко, коротко по-нашому ТА довше, але по-нашому». І все ж, радимо в цьому випадку відповітися від іншомовного запозичення і вживати таке зрозуміле всім нам слово САМО-ОСВІТА.

Світлана Бибик

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ЧИ ШЕВЧЕНКОВІ ДНІ?

Є в національно-культурному і суспільно-політичному житті українства особливі дні. 9 березня в Україні відзначають День народження Тараса Шевченка.

Кобзаря називають не лише українським поетом, письменником (драматургом, прозаїком), художником (живописцем, гравером), але й громадським та політичним діячем. І це свідчення зростання ролі його постаті в новітній історії України.

Дні ж шанування узвичаїлися під назвою *Шевченківські*. Фіксацію цього слова маємо у «Правописному словникові» Г. Голоскевича (с. 612, написання з маленької літери), 1929 р. СУМ в 11 т. його не подавав. «Словник української мови» у 20 т. відновив його в реєстрі з тлумаченням «Пов'язаний з іменем і творчістю Т.Г. Шевченка».

Прикметник *Ш(ш)евченківський* цікавий, як бачимо, і щодо написання його з великої чи малої літери, і щодо семантики, яку передає його словотворча форма. В українській літературній мові побутує правило: відносні прикметники з суфіксом -ськ- пишемо з малої літери, а без цього суфікса (присвійні) – з великої. *Шевченкові заповіти, Шевченкова хата* – з великої, але *шевченківський стиль, шевченківські вірші, шевченківська тематика, шевченківські місця* – з малої.

Чому ж натрапляємо на *Шевченківські дні*? Тому що ця назва урочистостей має значення «імені когось» або «пам'яті когось». Тому і *Шевченківська конференція*, *Шевченківські читання*, *Шевченківська премія*.

Чи ж правильно буде в цьому значенні сказати, що це *Шевченкові дні*? Ще раз: прикметник із суфіксом -ов- є присвійним, а щодо відзначення днів пам'яті послуговуємося формою відносного прикметника на -івськ- *Шевченківські дні*.

Світлана Бибик

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наукове видання

КУЛЬТУРА СЛОВА

Випуск 98

Друкується за ухвалою
вченої ради Інституту української мови
НАН України

Головний редактор *О.П. Левченко*
Випусковий редактор *С.П. Бибик*
Технічне редагування *Л.І. Петренко*

Комп'ютерна верстка *Т.І. Савенко*

Підписано до друку 08.09.2023 р.
Формат 60 x 84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Обл.-вид. арк. 10.97. Ум.-друк. арк. 13.03.
Наклад 300 прим. Зам. № 2322.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41